

ओर हिल
बारीकर नहीं कुं
मुजलेल आहे आणि सुद्धा या रहु
सिटींग करून (घेवून) लोकांना पूर्ण जाहीर

माडिया गोंडांची बोली

हिंजेक वेहतातोर, वेहवड मुक्तेडेके तो बोना आता सांगतात, सांगतानाही पुढे तर
कुणाचा आपलीकेसन अनो असता. ग्रामपंचायता सरपंचीकू एरका अँख्योकेशन जात नसते
ग्रामपंचायतच्या सरपंचाला माहित हिलेयो? ग्रामपंचायता बाबूकू एरका हिलेयो?
लोकरकू ताही का? ग्रामपंचायतच्या बाबूला माहित ताही का? लोकांना वेहतान जबाब बोल
ग्रामसेवकना बद्दे योजना सांगितले जबाबदारी कोणाची ग्रामसेवकाची असुक एक योजना सांगता
वेसीता जनतातूक वेहताना. ग्रामसेवकबाबू सरपंचीकू लिघते लोकांना सांगता
ग्रामसेवकबाबू सरपंचाला माहित लेवेके ग्रामसेवकबाबू अद सरपंचीन केयीसी ग्रामपंचाय
नसेल ग्रामसेवकबाबू ते सरपंचाला बोलावून ग्रामपंचायतमध्ये सिटींग कियना. लोकरीकू आतासे
जाहीर कियना मिटींग करून (घेवून) लोकांना पूर्ण जाहीर करणे जाहीरी आतासे
बोर मानवाल तेदोन! इसा तची मती, हुंदू वाप रेयो इत्यु
दोनदा अणले पण, ती सूज जास्त सुजां पण
पत्रका तोयो मती. अजोने तेवढेच साधारण तोयता
बोरबोर जास्त सुजां औस्सो वने मती

— लेखिका —

दॉ. सौ. शेळजा देवगांवकर

महाकाष्ठ्र राज्य

साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

माडिया—गोडांची बोली,

लोकसाहित्य व संस्कृती

: लेखिका :

डॉ. सौ. शैलजा श. देवगांवकर

एम. ए. पीएच. डी.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

प्रथमावृत्ती-मे, १९९०

प्रकाशक :

सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि
संस्कृती मंडळ,
नवीन प्रशासन भवन,
मुंबई-४०० ०३२.

⑤ प्रकाशकाधीन

मुद्रक :

विकास म्हात्रे
रचना प्रिंटर्स,
राऊत इन्डस्ट्रीयल इस्टेट,
माहिम मुंबई-४०० ०१६.

किंमत रुपये

अनुक्रमणिका

पृ. क.

मनोगत	...	...	...	३
१) प्रस्तावना	...	...	...	५

— विभाग पहिला —

प्रकरण

१) माडिया बोलीचे स्वरूप, उगम आणि इतर भाषांशी संबंध	...	...	...	१२
२) माडिया गोंडीचा भाषिक उगम व इतर भाषांचा परिणाम भाषिक वंश	...	...	...	१९
३) शब्दसाहिस्य आणि व्याकरण	...	...	...	४२
४) उच्चार - प्रक्रिया	...	...	...	६२
५) माडिया बोलीचे प्रत्यक्ष स्वरूप-बोलीचे नमुने	...	...	...	८८

— विभाग दुसरा —

६) माडियांची गीतसंपदा	...	...	...	११५
७) लोककथा आणि धार्मिक कथा	...	...	...	१३१

— विभाग तिसरा —

८) माडियांच्या बोलीतून प्रगटणारे लोकजीवन	...	...	...	१६५
९) माडियांच्या बोलीतून प्रगटणारे लोकजीवन	...	...	...	१६५

— परिशेष —

१) माडियांची नवे	...	...	...	१७४
२) खेड्यांची सूची	...	...	...	१७९
३) संदर्भ ग्रंथ :	...	...	...	
इंग्रजी	...	...	...	१८१
मराठी	...	...	...	१८२
४) शुद्धिपत्रक	...	...	...	१८५

- मनोगत -

आदिवासीचे जीवन निकर्माच्या परिसरात फलते, फलते आणि वहरते. त्यामुळे साधेणा आणि निरागसपणा ही आजही त्यांची दैशिष्ठ्ये असून एका अत्यंत समृद्ध आणि अभिजात संस्कृतीची जपणूक हजारो वर्षपासून त्यांनी केलेली आहे. भारतात सुमारे सहाशेच्या आसपास आदिम जमाती असून भारताच्या लोकसंख्येच्या ७.७६ टक्के अदिवासी भारतात आहेत. आपल्या तथाकथीत प्रगत आणि आधुनिक संस्कृतीपासून दूर असले तरी अनेक परंपरागत सद्गुणांची जतन त्यांच्यात आढळते. आणि त्यांच्या जीवनाचा व सांस्कृतिक समद्वीचा वासा मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या लोकसाहित्यात सापडतो. लिपिवद्द नसल्यामुळे हे साहित्य आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत दिसरले जाण्याची शक्यता आहे. अजूनही काही आदिवासी अरण्यात व पहाडी मुलुखात राहत असल्यामुळे तसेच सामाजिक-आर्थिक दृष्ट्या वाद्य संस्कृतीपासून अलित असल्यामुळे त्यांचे वर्गीकरण अति-मागास (Primitive) असे करण्यात आलेले आहे.

महाराष्ट्रातील एका अति-मागास मानाच्यात आलेल्या माडिया-गोंड या आदिम जमातीच्या बोलीचा आणि लोकसाहित्याचा अऱ्यास पुस्तक रूपाने सादर करतांना प्रस्तुत लेखिकेला अत्यंत आनंद होत आहे.

प्रस्तुत अभ्यासात, विशेषतः क्षेत्रकार्यात, एटापळ्यांची भामरागढ विभागातील अनेक माडिया स्त्री-पुरुषांनी लेखिकेला मनःपूर्वक सहकार्य दिले. त्यात प्रामुख्याने श्री. बोंडगा कांदो, श्री. मिळा, श्री. महेल आणि विज्जा हिचामी तसेच कु. जमनी द्यांचे विशेष सहकार्य मिळाले. त्याच्यप्रमाणे खिस्तवासी श्री. वसंतराव पटवर्धन आणि कुदूंबीय तसेच कृष्णारचे श्री. कवळ खापने द्यांनीही वेळोवेळी मोल्याने सहकार्य दिले. मानवशास्त्र आणि भाषाशास्त्र द्यांच्या दृष्टीने लंडन येथील प्रा. खिस्ताँफ-व्हॉन पशुरर हायमेन्डॉर्फ व सौ. एतिझावेथ हायमेन्डॉर्फ. तसेच आँक्सर्वर्ग विद्यापीठाचे प्रा. वूल्फँग वनावे द्यांनीही प्रोत्साहन दिले.

माझे गुरुवर्य प्रा. म. श. वावगावकर तसेच डॉ. बि. मि. कोलते आणि अमरावतीचे डॉ. द. ह. अभिहोत्री द्यांनी अत्यंत मौलिक मार्गदर्शन दिले. त्याच्यप्रमाणे पुण्याच्या डेक्कन कांलेज अऱ्ड रोसर्च इन्स्टिट्यूटचे संचालक आणि प्राध्यापक व ग्रंथपाल, तसेच भाषाशास्त्रातील तज्ज प्रा. ना. गो. कालेलकर व प्रा. अशोक केट्कर डॉ. सेतुमाधवराव पगडी या सर्वांचे मार्गदर्शन लाभले. पुणे विद्यापीठातील मानवशास्त्र विभागाचे प्रा. रा. के मुटाटकर व डॉ. विजय भानू आणि ग्रंथपाल द्यांनीही सहकार्य दिले. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे तत्कालीन सचिव श्री. म. श्री. दीक्षित आणि ग्रंथपाल सौ. गोखले द्यांचे देखाल बहुमोल सहकार्य मिळाले. वरील सर्वांची मी अत्यंत ग्रहणी आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ आणि विशेषेकरून यांचे अऱ्यक्ष प्रा. डॉ. यशवंत मनोहर आणि सचिव श्री. प. रा. पाटील द्यांनी या पुस्तकाच्या प्रकाशनात घेतलेल्या पुढाकारामुळेच हे पुस्तक प्रकाशात येऊ शकले. त्यासाठी मी त्या सर्वांची अत्यंत आभारी आहे. माझ्या या कार्यात मला प्रेरणा देणारे माझे पती डॉ. श. गो. देवगांवकर द्यांचा प्रणनिदेश करणे हेही मी माझे कर्तव्य समजूते.

बोरोग,

घटस्थापना : दि. ३०-९-१९८९

शैलजा देवगांवकर

नावा लोन - (माझे घर) एक 'आनचाडी' (स्त्री)

हिंदूर येथील स्त्रिया - 'पेकूर-पिलांसह'

एक बडा - माडिया कुटुंब
(स्त्रीच्या गळयातील 'झुल्कडवी' स्पष्ट दिसत आहे)

माडिया स्त्रियांसह लेखिका

बालाचे कौतुक

बुरगी येथील गायत्याची 'मुत्ते' (पत्ती)

कुवाकोटीहून भासरगडला काम्यातिभत आलेली बडा-माडियांची चमू
(मारे आपचे सहकारी श्री. दृ. कौ. पाटील दिसत आहेत.)

फुंडी ग्रामातील एक नवविवाहीता, उज्ज्वल भवितव्याची
आशा तिच्या मुखावर विलसत आहे.

लोकगृहात प्रथम क्रमांक मिळविलेली भाडियार्थी चमू अपला ठेल व पाणीसह.
उजव्या बाजूला मुताचे स्मारक असलेला कलाबंदा दिसतो आहे.

कृष्णार येथील श्री. बोंडगा कांदो बारसेवाड्याच्या विजा पेरम्यासह

वरील सर्व छायाचित्रे लेखिका डॉ. सौ. देवगांवकर यांची

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

भारतातील विविध आदिमजाति

भारत देश हा बहुविध बहुढंगी संस्कृतिने रंगलेला देश आहे. फार मोठचा अशा ह्या भूखंडावर सलोख्याने अनेक संस्कृती नांदत होत्या अशी ऐतिहासाची साथ आहे. आर्य ह्या प्रदेशात आले. आणि 'बुहुरत्ना वसुंधरा' अशी सुजला-मुफला-समृद्धियुक्त बधताच इथेच स्थायिक झाले. एतद्देशीय द्रविड लोकांशी कधी सामोपचाराने, कधी दडपशाहीने तर कधी सलोख्यानेच का होईना पण त्यांनी संवंध प्रस्थापित केले. आर्य आणि द्रविड संस्कृतीची अशा रीतीने हातात हात घालून वाटचाल मुरु झाली. एवढेच नव्हे तर त्या एकमेकात मिसळून जणू एकजीव झ ल्या. आजच्या भारतात तर मिच्चतेची जाणीव सुद्धा होत नाही.

आज भारताकडे नजर टाकली तर सान्या भारतभर आदिवासी जमाती विखुरलेल्या दिसतात.^१ सन १९७१ च्या शिरगणती नुसार आदीवासींची संख्या ३८,०१५,१६२ इतकी असून एकूण लोकसंख्येच्या ६.९३ टक्के इतकी आहे. शिरगणतीच्या यादीनुसार ४२७ आदीवासी जमाती आहेत. सान्या भारतभर पसरलेल्या ह्या आदीवासी जमातीचे प्रादेशिक दृष्टच्या, ऐतिहासिक, वांशिक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक आधारावर खालील प्रमाणे विभाग पाडता येतील:-

अ. उत्तर-पूर्व भारत (North-East) - आसाम, अरुणाचल प्रदेश, मिञ्चोराम, नागालैण्ड, मणिपूर आणि त्रिपुरा.

ब.) उत्तर-उत्तर पश्चिम हिमालयीन प्रदेश (Sub-Himalayan) - हिमाचल प्रदेश, पंजाब व उत्तरप्रदेशातून बोतलेल्या भागासह.

क.) मध्य व. पूर्व भारत (Central and East India) - प. बंगाल, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश व आंध्रप्रदेश.

ड.) दक्षिण भारत-तामिळनाडू, केरळ, म्हैसूर.

इ.) पश्चिम भारत-राजस्थान, गुजराथ, महाराष्ट्र.

सांख्यिक दृष्टच्या महत्वाच्या ज्या जमाती आहेत. त्या खालील प्रमाणे-

मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र व आंध्रप्रदेशातील 'गोंड', राजस्थान, गुजराथ, महा-

राष्ट्र आणि मध्यप्रदेशातील 'भिष्णु,' विहार ओरिसा व प. बंगाल मधील 'संस्थाल.'

महाराष्ट्रातील आदिवासी-

भारतामधील 'महाराष्ट्र' ह्या घटक राज्याकडे लक्ष केन्द्रीत केल्यास असे आढळून येते की, १९७१ च्या शिरगणतीनुसार महाराष्ट्रातील आदिवासींची जनसंख्या ३०.९५ लक्ष इतकी असून राज्याच्या लोकसंख्येच्या सहा टक्के इतकी आहे.^४ त्यादृष्टीने आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात भारतात महाराष्ट्राचा पाचवा क्रमांक लागत असून भारतातील लोकसंख्येच्या आठ टक्के आदिवासी महाराष्ट्रात आहेत. स्थूल मानाने आदिवासींची दाट वस्ती असलेले दोन पट्टे पाडण्यात येतात.

(१) सह्याद्रीची पट्टी व (२) गोंडवना पट्टी. सातपुढ्याच्या टेकड्या ह्या दोनही पटूचात मोडतात.

सह्याद्रीपट्टीत प्रामुख्याने— ठाणे, नाशिक, धुळे, पुणे, अहमदनगर व कुलाबा ह्या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. ह्या पट्टीमध्ये प्रामुख्याने पुढील आदिवासी जमातीचे लोक आढळतात. कोळी—महादेव, वारली, कोकणी, ठाकूर, काशोडी, कोळी—मल्हार, कोळी—दोर, दुबला, गमीट, पारधी, धोडिया आणि नाईकडा.

गोंडवना पट्टीत, अमरावती, चंद्रपूर, नागपूर, भंडारा, यवतमाळ आणि नांदेड ह्या जिल्ह्यांचा अंतर्भूव होतो. ह्या जिल्ह्यांमध्ये गोंड, अंघ, कोलाम, परधान, हलबा, कोरकू, धनका, रनधवा आणि कंवार हे आदिवासी आढळतात.

एकूण ४० आदिवासी टोळ्यांची नोंदणी करण्यात आलेली असून त्यांची लोकसंख्या व एकूण आदिवासी जमातीशी प्रमाण हे सोबत जोडलेल्या तक्त्यात दिलेले आहे. (तक्ता क्रमांक एक)

त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील सर्व जिहवांतील लोकसंख्या आणि आदिवासीचे प्रमाण तक्ता क्र. २ मध्ये दिलेले आहे. तक्ता क्र. २ वरून असे निर्दर्शनास येते की, महाराष्ट्रात आदिवासींची लोकसंख्या सर्वांत जास्त धुळे ६.१६ लक्ष, नंतर ठाणे ५.८० लक्ष, नाशिक ५.६१ लक्ष आणि चंद्रपूर जिल्हा २.९४ लक्ष ह्या प्रमाणे क्रमवार आहे.

आदिवासी जमाती इतर प्रगत जमातीपेक्षा मागासलेल्या असल्या तरी सामाजिक व आर्थिक दृष्टच्या विकास प्रक्रिया त्यांच्यापैकी अनेक जमातीत सुरु झालेली आहे. तरोही मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मते अजूनही काही आदिवासी जमाती

^४ Govt. of Maharashtra . Sud-Plan for Adivasis, Maharashtra State, A Summary (1974-1979), Social welfare cultural affairs, Sports & Tourism Development, Bombay. p. 3.

सांस्कृतीकरणाच्या अत्यंत प्राथमिक अवस्थेत आहेत. आणि त्यांचा उल्लेख (Primitive Tribals) 'अतिमागास आदिम जाती' असा करण्यात येतो. उदा० केरळ राज्यातील निलगिरी पर्वताच्या उत्तारावरील मंचेरी अरण्यात गुहांमधून राहणारे 'चोला नायेकन' हे आदिवासी, किंवा तामिळनाडूतील अनिमलाई आणि मुश्तार टेकड्यांच्या दरीत राहणारे 'कदन' तसेच मध्य प्रदेशातील रायगड जिल्ह्यातील बगीचा विकास खंडात राहणारे 'पहाडी कोरवा' व वस्तर मधील 'अभुज माडिया' ह्यांचाही उल्लेख करता येईल. महाराष्ट्रातील आदीवासी, तुलनात्मक दृष्टचा सांस्कृतीकरणाच्या बन्याच पुढील अवस्थेत असले तरी दोन आदिवासी जमातींना 'अतिमागास जमाती' म्हणून उल्लेखिण्यात आलेले आहे. त्यापैकी ठाणे, कुलाबा, जिल्ह्यातील काटकरी ही एक जमात असून प्रस्तुत प्रबंधाचा अध्ययन विषय असलेली चन्द्रपूर जिल्ह्यातील 'माडिया-गोंड' ही दुसरी जमात होय. प्रख्यात प्रशासक-मानववंशशास्त्रज्ञ नॉर्थइस्टर्न कॉन्सिल च्या शिलांग येथील मुख्यालयाला नियोजनवियषक मल्लागार, व सध्या नॉर्थ-इस्ट हिंदू युनिव्हर्सिटी शिलांगचे कुलगड असलेले डॉ. ब्रह्मदेव घर्मी ह्यांच्या मते चन्द्रपूर जिल्ह्यातील 'माडिया-गोंड' ही वस्तरम धील अभुज माडियांचीच लाहेरी टेकड्या ओलांडून आलेली एक शाखा होय.

वैदर्भीय आदिवासी जमाती-

विदर्भातील आदिवासी जमातींमध्ये लक्षात येता येईल इतपत संख्येने असलेल्या गोंड, कोरक, परधान, कोलाम, गोवारी, हठबो ह्या टोळ्यांचा प्रामुख्याते उल्लेख करावा लागेल. विदर्भात वैदर्भीय संस्कृतिशी कोरक, कोलाम, आणि ब्रुतींश गोंड हे केवळ समरस झालेलेच नव्हेत तर त्यात सामावून गेलेले आढळतात. मात्र अरण्यात व अवघड अशा दन्याखोन्यात राहणान्या ह्या जमाती, वाहजगायी जवळ जवळ संपर्क न आल्यामुळे अजूनही स्वतःची संस्कृती मूळ-स्वरूपात टिकवून आहेत. त्यात आर्थिक व सामाजिक दृष्टचा वाहा जगाच्या हजारो वर्ष मागे असलेल्या पण स्वतःच्या निर्भेळ व निरागस संस्कृतीची जपणक करीत असलेल्या माडिया गोंडांचा प्रथम क्रमांक लागतो. एका अर्थी त्यांचे अति-मागासपण हे त्यांच्या आदिवासी व सांकृतिक आणि इतर वैशिष्ट्यांच्या जपणुकीस सहाय्यभूत ठरले आहे.

विदर्भातील आदिवासी

विदर्भातील आदिवासींचा विचार करता असे दिसून येते की, बुलढाणा, अकोला, वर्धा, नागपूर आणि भंडारा ह्या पाच जिल्ह्यांमध्ये आदिवासी जमाती जवळ जवळ नाहीत. उरलेल्या तीन जिल्ह्यांमध्ये म्हणजे, अमरावती, चन्द्रपूर व यवतमाळ ह्यांत फक्त सात तहसीलींमध्ये वर्गीकृत आदिवासी जमाती आढळतात.

जिल्हा	तहसील
अमरावती	मेळघाट.
यवतमाळ	वणी, केळापूर, यवतमाळ
चन्द्रपूर	राजुरा, गडचिरोली, सिरोंचा.

अशा प्रकारे तीन जिल्हांत व त्यातही काही तहसीलीतच मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी केन्द्रीत ज्ञालेले आहेत.

आंदिमांच्या बोलिचा अभ्यास—एक उपेक्षित बाब—

विकासाच्या दृष्टीकोनातून आदिवासी भाषांकडे दृष्टिक्षेप टाकता १९१९ साली नेमण्यात आलेल्या कलकत्ता विद्यापीठ आयोगाने मांडलेले विचार ग्रहणीय वाटतात.

'The mother-tongue is the true vehicle of mother wit.. it gives the mind the relief and illumination as it clutches after the aid of words, when new ideas or judgements spring wordless recesses of thought or feeling under the stimulus of physical experience or of emotion. Hence in all education the primary place should be given to training in the exact and free use of the mother-tongue.'

कोठारी आयोगानेही आदिवासी भाषांच्या शिक्षणाचे माध्यम म्हणून प्राथमिक शिक्षणाच्या पहिल्या दोन वर्षात उपयोग करावा अशी शिफारस केली होती. भाषा ही त्या जनसमुहाच्या संस्कृतीचा भाग असल्याने ती संस्कृतीच्या प्रगटी-करणाचे एक महत्वाचे साधन हीय. ती भाषाच त्या समुहाच्या वर्तणूकीच्या आकृतीबंधाचे स्वरूप स्पष्ट करते. खाण्यापिण्याच्या सवयीपासून ती आधारितिक ज्ञान साधनेपर्यंत सर्व गोष्टी भाषेच्याच माध्यमातून साध्य होतात. आदिवासी भाषामुद्दा पुरेपूर प्रमाणात विकास पावू शकतात; ह्याची भारतातच उदाहरणे आहेत. उदा. नागलॅण्ड प्रदेशातील आओ, अंगामी सेमा हचा भाषांचा इतका विकास ज्ञालेला आहे की, विद्याभ्यासाच्या क्षेत्रात त्यांनी इतर भाषांना मागे टाकले आहे. आणि नागा विद्यार्थी माध्यमिक शिक्षणही हचा भाषांमधून घेतात, आसाममध्ये 'बोडो' ही आदिवासी भाषा अत्यंत प्रगत अवस्थेला पोहोचलेलो असून केवळ १५ वर्षांच्या काळात उच्च माध्यमिक आणि पदवीपूर्व शिक्षणक्रमात शिक्षणाचे माध्यम म्हणून तिला स्थान प्राप्त ज्ञाले आहे.^९ आदिवासी भाषेचा

^९ **Tabu Taid** 'A Note on Tribal languages as media of Instructions', **Souvenir, All India Tribal Conference**, B. A. J. S. S. Gauhati, pp. 29-30

अभ्यास केवळ भाषिक दृष्टीकोनातूनच नव्हे तर संस्कृती आणि सामाजिक विकास ह्यासाठीही किती आवश्यक आहे हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

माडिया—गोंडीचे अध्ययन

माडियाच्या माडिया—गोंडी हचा बोलभाषेचा वरील दृष्टिकोनातून अभ्यास अजूनपर्यंत झालेला नाही हे प्रस्तुत लेखिकेचे मत आहे. विशेषत: (Primitive Tribals) अति-मागास आदिम जाती म्हणन ज्यांचे वर्गीकरण झालेले आहे त्या एटापल्ली—भामरागड विभागातील माडिया गोंडीचा वरोल दृष्टिकोनातून अभ्यास झालेला नाही. सिरोंच्याच्या बाजूने तेलगू भाषिक भागाला. (आंध्र प्रदेश) लागून असलेल्या भागाने माडिया—गोंडीचा अभ्यास झालेला असला तरीही तो अभ्यास निव्वळ भाषाशास्त्रीय दृष्टिकांनातून झालेला आहे. त्यांत भाषेतील संस्कृती, वाडमय आणि विकास-क्षमता ह्यांचा अजिवात विचार झालेला नाहो. त्याच प्रमाणे ब्रिटीश अधिकारी डब्ल्यु. ब्ही. प्रिगसन ह्यांनी Media Gonds of Bastar (1938) हचा त्यांच्या पुस्तकात वस्तर विभागातील माडियाच्या भाषेवर थोडेसे विवेचन केलेले आहे. जी. ए. प्रिअर्सन ह्यांनी Linguistic Survey of India. ह्या त्यांच्या प्रख्यात ग्रंथाच्या चवथ्या खंडात (Munda and Dravidian Languages) वस्तर विभाग व चन्द्रपूर जिल्ह्यातील माडिया बोलीचा गोंडीच्या अंतर्गत ‘तथाकथित चोरी’ (So-called Maria Dialect—?) म्हणन अभ्यास केलेला आहे.

काही प्रशासकांनी चन्द्रपूर जिल्ह्यात काम करीत असताना ह्या भाषेचा अभ्यास करून शब्दसंग्रह संकलित केले आहेत. ह्यांत जंगलखात्यातील अधिकारी श्री. विद्वास भालचंद्र जोकी ह्यांच्या ‘माडिया भाषा मागदेश्क’ ह्या पुस्तकेचा उल्लेख करावा लागेल. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्राच्या समाज कल्याण विभागातील अधिकारी श्री. अनंतराव बोधनकर ह्यांची मराठी तसेच इंग्रजीतून ‘गोंडी’ (‘कोयांग’) —मराठी पुस्तका’ ही १९६४ साली महाराष्ट्र राज्याच्या समाज कल्याण संचालनालयाच्या आदिवासी संशोधन विभागातके प्रकाशित केली असून हिच्यात सुमारे २५० गोंडी वाक्ये व त्यांची मराठी भाषांतरे दिली आहेत. तसेच शब्दांचा संग्रह (शब्दकोश—गोंडी—मराठी) दिलेला आहे.

अनेक वर्ष अडेही—एटापल्ली भागात खिल्लिन मिशनतर्फ कार्य करणारे रेहं-रंड एस. बी. पटवर्धन ह्यांचे ‘गोंडी मॅन्युअल’. १९३५ साली लंडनहून प्रसिद्ध झाले. त्यांनीच लिहिलेला ‘गोंडी मराठा शब्दकोश’ हस्तलिखिताच्या स्वरूपात उपलब्ध असून त्यांत माडिया शब्दांची भर घालून प्रकाशित करण्याचे काम सुरु आहे.

वस्तर विभागातील ‘गोंडी बोडीचे व्याकरण’ श्री. मिचेल ह्यांनी लिहिले

आहे. त्याचप्रमाणे मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्यात बोलण्यात येणाऱ्या गोंडीवर श्री. सी. जी. टेन्च ह्यांनी दोन भाषात विभागलेला ग्रंथ लिहीलेला आहे. १९१९ साली महाराष्ट्रातील प्रव्यात इतिहासतज्ज आणि प्रशासक श्री. सेतु माधवराव पगडी ह्यांनी आदिलाबाबाद जिल्ह्यातील गोंडी बोलीवर त्यांच्या प्रशासकीय कार्यालयात केलेल्या अभ्यासावर आधारित व्याकरण पुस्तिका फेब्रुवारी १९५४ मध्ये प्रकाशित केलेली आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे मानववंशयास्त्रज्ञ, लंडन विद्यापिठातील प्रोफेसर खिस्ताँफ व्हॉन प्युरर-हायमेन्डार्फ ह्यांनी आदिलाबाबाद विभागाचे अदिवासी आयुक्त म्हणून काम करीत असताना 'गोंडी प्रायमर' १९४० साली देवनागरी लिपित प्रकाशित केलेले आहे. ह्या पैकी वरेच ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीत. ह्याशिवाय नियतकालिकांमधून झालेल्या लिखाणात चन्द्रपूरचे श्री. वि. वा. जोशी ह्यांचे १९५३ ते १९७० सालांच्या मध्ये जे विविध लेख प्रकाशित झालेत त्यात 'ममाज सेवा' च्या सट्टेवर १९७० च्या अकात 'गोंडी बोली' हा लेख प्रकाशित झाला आहे. तसेच त्यांच्या इतरही लेखांमधून भाषेसंवंधी त्रोटक उल्लेख आढळतात. श्री. अनिल थते ह्यांचे 'भासरागडची अभ्यासगाथा' हे पुस्तक साधना प्रकाशनाद्वारे पुणे येथे ऑगस्ट १९७२ मध्ये प्रसिद्ध झाले असून त्यात भासरागड विभागातून झालेल्या सहळीचा धावता वृत्तांत आहे. भाषेवाचत मात्र उल्लेख आढळत नाहीत.

ल्यूसी स्मिथ ह्यांचा 'Report of the Land Revenue Settlement of Chanda District, Central Provinces, 1869' हा नागपूरहून १८७० साली प्रकाशित झाला. हा रिपोर्टही अभ्यासदृष्टचा महत्वाचा ग्रंथ आहे.

श्री. स्टीफेन हिस्लॉग ह्यांना लिहीलेले, 'Papers Relating to the Aboriginal Tribes of the Central province.' श्री. आर. सी. टेपल ह्यांनी संपादित करून व टिपणे आणि प्रस्तावना लिहून नागपूरहून १८६६ साली प्रकाशित केले आहे.

गोंड आणि गोंडी भाषेवरील वरोल प्रकाशित तथा अप्रकाशित उपलब्ध वाड्यमायावरून नजर फिरविल्यास असे लक्षात येते, की ह्या लेखकांमध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ब्रिटीश राजवटोतील ब्रिटीश प्रशासक आणि अपवादात्मक श्री. सेतु माधवराव पगडोसारखे भारतीय प्रशासक ह्यांनी प्रशासकीय कार्य पारं पाढीत असताना गोंड जमात व गोंडी भाषा ह्यांचा अभ्यास केला. त्याचप्रमाणे खिरचन मिशनचे काम करणा-या खिरचन मिशन-यांनी, उदा. रे. पटवर्धन, अभ्यास केला. म्हणजेच अभ्यासाचा उद्देश विशिष्ट कार्यसिद्धी हा होता. खिरचन मिशन-यांना त्या जमातीशी जवळचा संपर्क साधून काम समजेतेने करता यावे व तसेच प्रशासकांना भाषा आकलन झाल्यामुळे शासनकार्य सुलभतेने चालविता यावे, हा उद्देश्यामागे दिसतो. डॉ. एलिवन किंवा प्रा. हायमेन्डॉफ ह्यांच्यासारखे प्रामुख्याने

मानववंशशास्त्रज आणि समाज सेचक असलेल्या व्यक्तींनी ह्या जमातीचा वैयक्तिकरित्या व आत्मियतेने अभ्यास केला असला तरी ग्रिअर्सन, हटन सारख्या व्यक्तींनी हाताखालच्या अधिकान्यांच्या द्वारा गोळा करून जमा झालेल्या माहितीच्या आधारेच अध्ययन केले आहे. पाश्चात्य अभ्यासकांच्या बाबतीत आणखी एक गोप्ट म्हणजे आदिवासी भाषांशी संपर्क येणाऱ्या स्थानिक किंवा विभागीय भाषांचे पुरेसे ज्ञान त्यांना नसल्याने दुभाष्यांवर जास्त अवलंबून राहणे हे क्रमप्राप्त होते, त्यामुळे काही उगिवा राहण्याचा संभव अजिबात नाकारता येणार नाही.

विशेष महत्वाची गोप्ट म्हणजे भाषेकडे साहित्यिकाच्या दृष्टीने पाहणे ह्या प्रशासक किंवा मिशनरी ठेवणीच्या लोकांना शब्द नव्हते. म्हणून त्यांनी शब्द, गाणी व कथा इ. संकलित केल्या असल्या तरी त्यांचे साहित्यिक विवेचन वा मूल्य-मापन झालेले नाही. त्याचप्रमाणे त्या काळात आदिवासींच्या विकासाचा विचार करण्याची आवश्यकता विटीश शासनाला नव्हती; त्यांचे यापूर्वीच विवेचन केलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या भाषेचा आणि त्याद्वारा त्यांच्या जमातीचा विकास कमा घडून येईल ही दृष्टी त्यांच्या अभ्यासात नव्हती.

आज आदिवासींच्या भाषेचा अभ्यास करीत असताना त्यांच्या जमातीचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे साधन म्हणून भाषेचा अभ्यास हा आवश्यक ठरतो. प्रस्तुत अभ्यासाचा हा एक प्रमुख उद्देश होय. केवळ भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास हे जरी अभ्यासकाळा ललामभूत ठरत असले तरी आजच्या युगातील आपल्या राष्ट्रीय आणि सामाजिक संदर्भात वौद्धिक शक्तीचा आणि इतर संसाधनांचा तो अपव्यय ठरेल. माडियासारख्या अतिमागास आदिवासींकडे पाहण्याची बाहेरच्या सुधारलेल्या सहमांची दृष्टी वदलणे आवश्यक आहे. त्यांना आणि त्यांच्या संस्कृतीला यथांगय स्वरूपात लक्षात घेतल्याशिवाय गैरसमज दूर होणार नाहीत. त्यांच्या सामाजिक किंवा आर्थिक जीवनाची, त्यातील समृद्धीची तसेच दारिद्र्याची, बाह्य जगताला कल्पनादेखील येणार नाही आणि त्यामुळे आदिवासी विकास प्रक्रियेला उचित दिशा सापडू शकणार नाही. इतकेच नव्हे तर त्यांची संस्कृती आणि भाषा, तसेच बाह्य संस्कृती व भाषा हृद्यामध्ये परस्पर हितावह देवाणघेवाणही अशक्य होईल. म्हणून भाषाशास्त्रीय व व्याकरणाचा दृष्टीकोन लक्षात घेऊन, परंतु त्यावर विशेष भर न देता, माडियांच्या भाषेतील साहित्य त्यातून डोकावणारी संस्कृती आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया हृद्या तीन दृष्टीकोनातून प्रस्तुत अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

विभाग पहिला

माडिया बोलीचे स्वरूप, उगम व इतर भाषांशी संबंध

भाषेच्या उद्गमाच्या दृष्टीने पाहता अभ्यासाच्या सोयीसाठी भाषाशास्त्र-वेत्त्यांनी भाषांचे वर्गीकरण केलेले असून त्यांना विविध वंशीय भाषांमध्ये विभागलेले आहे. त्यापैकी प्रो. बॉप्प ह्या भाषाशास्त्रज्ञानेच प्रथम आर्योद्भव भाषांचे विवेचन करून त्यांचा वंश कायम केला. ह्या वंशालाच ‘इंडो-युरोपियन’ किंवा ‘इंडो-जर्मनिक’ किंवा ‘आर्यन’ असे म्हटले आहे.^१

मूळ आर्य भाषेच्या आठ शाखा समजत्या गेलेल्या आहेत.

- १) आर्य भारतीय
- २) अर्मेनियम
- ३) स्लाव्ह
- ४) अल्वानियन
- ५) ग्रीक
- ६) लॅटिन
- ७) केलिंटक
- ८) जर्मनिटक.

यापैकी प्रत्येक शाखेतून निरनिराळाचा उपशाखा दिसतात. मराठी ही भाषा पहिल्या म्हणजे ‘आर्य भारतीय शाखेशी संबंध आहे.^२

‘द्राविडी किंवा द्रविडीयन’ हाही भाषांचा एक प्रमुख वर्ग समजला जातो. ह्या द्राविडी भाषांनी सर्व दक्षिण हिंदुस्थान व्यापलेला आहे. त्यात तामिळ, तेलगु, कानडी व मल्याळी ह्या चार मुख्य भाषा होत. आर्य व द्राविडी अशा दोन्ही भाषासमुहांच्या सिमारेषेवर असणारी मराठी ही एक महत्वाची भाषा होय. तिचा स्वभाव व शरीररचना हच्या बाबतीत आर्योद्भव परंतु दोन भिन्न वंशाच्या भाषांच्या केंचीत सापडल्यामुळे म्हणा, किंवा तिचा काही अंशी प्रसार एकेकाळी द्राविडी असलेल्या लोकांत झाल्यामुळे म्हणा, तिच्या मूळ आर्योद्भव स्वरूपावर कानडी-तेलगुचा फार परिणाम झाला आहे.

सातपुढा पर्वताच्या रांगेने मराठीचा जो प्रसार होत गेला आहे तो सात-पुढाच्या एका रांगेतून, गाविलगडच्या एका रांगेतून पूर्वेकडून वळून, वैतुल आणि सिवनी वर्गेरे प्रदेशास अर्धवर्तुळाकार वळसा घालून, नागपूर मध्यावर ठेवून, थोडीशी दक्षिणेस तर थोडीशी पूर्वेस व पश्चिमेस वळून, लांजी व वैरागड जवळ गोंडी व तेलगू ह्या भाषांना तो भेटते. पुढे चांद्यापर्यंत (चन्द्रपूर) पश्चिमेकडे

^१ कुलकर्णी, कृ. पा. मराठी-भाषा, उद्गम व विकास, मॉडन वृकडेपो, प्रकाशन, पुणे, १९६३ (चतुर्थ आवृत्ती) पृ. २१.

^२ उ. नि. पृ. ६३.

पनगंगेच्या पात्रापात्राने माहूर पावेतो आल्यावर तिथे तिचा व तेलगुचा संबंध तुटतो व दक्षिणेकडे गोदावरीकडे जाऊन नैकृत्य दिशेने वळणावळणाने देगलूर, नंदूर व सोलापूर, विजापूर अशी कृष्णा नदी जवळ आल्यावर कानडोचा संबंध येतो.^१

परस्परांवर प्रभाव-

अशा रीतीने भौगोलिक दृष्टच्या आणि एखाद्या नदीच्या प्रवाह ओघाप्रमाणे मराठी विभागाचा जसा द्राविडी भाषांशी संबंध येतो तसाच यादवकालात मराठीचा द्राविडी भाषांशी व त्यातल्या त्यात कानडी व तेलगु भाषांशी जास्त संबंध आला. ज्या भागात सध्या मराठी भाषा बोलली जाते त्या भागात मराठी भाषेपूर्वी कानडी व तेलगु ह्या भाषा प्रचलित होत्या इतकेच नव्हे तर कुमारीलभट्टाने 'पंचद्राविडात' तामिळ, तेलगू कानडी ह्या वरोबरच महाराष्ट्र आणि गुजराथ ह्या दोहोंचाही निर्देश केला आहे. हे परिगणन बन्याच दृष्टीने भाषिक स्वरूपाचे आहे. अशा रीतीने संबंध अती निकट आल्याने कानडी-तेलगुच्या काढी खुणा मराठी भाषेत उमटल्या तर हचांत काही नवल नाही.^२

महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्हा हा हचापूर्वीच सविस्तर वर्णन केल्याप्रमाणे सिरोंचा तहसीलीकडील भागात तेलगु भाषिक आंध्रप्रदेशाशी आणि हिंदी भाषिक मध्यप्रदेशाशी संलग्न आहे हचा विभागातच गोंडी भाषिक आदिवासींची फार मोठी जमात अतीप्राचीन काळापासून वास्तव्य कर्तीत आलेली आहे. त्या आदिवासींच्या गोंडी भाषेचा अभ्यास करीत असताना तिचा मराठी, हिंदी आणि तेलगु व कानडी हचा चारही भाषांशी असलेला संबंध शोधून काढणे हे महत्वाचे ठरते. तिसऱ्या प्रकरणात या दृष्टीने विवेचन केलेले आहे.

गोंडी आणि माडिया

श्री. जी. ए. प्रिअर्सन हचांनो Linguistic Survey of India हचा ग्रंथाचा चवथा खंड Munda & Dravidian Languages हचा वर्गातील भाषांच्या अभ्यासासाठी लिहीलेला असून त्यात गोंडीचा अभ्यास केलेला आहे. गोंडी भाषेला The Principal Dravidian dialect of Northern India असे त्यांनी म्हटले आहे. गोंड स्वतःच्या भाषेला 'कोई' (Koi) म्हणतात, आणि स्वतःला 'कोया किंवा कोईतूर' म्हणतात. पण श्री. प्रिअर्सन ह्यांच्या मते 'चांदा व वस्तर (मध्यप्रदेश) व लगतच्या आंध्रप्रदेशाच्या विभागातील गोंडाच्या उपजमातीचा उल्लेख करण्यासाठी वापरलेला हा शब्द वरोबर नाही. कारण भाषा शास्त्रीय दृष्टच्या 'कोई' ही स्वतंत्र बोली नसून गोंडीचेच एक प्रगत रूप आहे.

^१ उ. नि. पृ. ७५

^२ उ. नि. पृ. २२७

आणि निचे तेलगुशी जास्त माध्यम्य आहे. चन्द्रपूरच्या अरण्यातील टेकड्यावर राहणारे गोंड लोक 'गद्दू' किंवा 'माडिया' वतमानव ह्या नावाने ओढळवले जातान. आणि त्यांची, ही भाषा, गोंडी बोलीची पोट बोली होय. किंवदूना त्यांच्या मते 'माडिया' ही 'गोंडीची' स्थानिकरित्या बदललेले स्वरूप असून ती लगतच्या तेलगुकडे जास्त झुकलेली आहे.^१

अरण्यातील पहाडी टेकड्यांच्या विभागात गोंडीचे मूळ स्वरूप जाणवते, तच्हे दिसते, तर मखल पठाराच्या भागात भोवतालच्या आर्यन भाषांचा तिच्यावर जास्त प्रभाव आढळतो.^२ गोंडवत किंवा गोंडांच्या वस्तीचा प्रमुख भाग म्हणजे विदर्भ आणि मध्यप्रदेशातील पठाराचा प्रदेश किंवा आणखी स्पष्ट करावयाचे जात्यास, पश्चिमेस वधर्यापासून पूर्वेस बालाघाट आणि उत्तरेस मंडल्यापांती, आणि बस्तर ते चन्द्रपूर आणि तेथून दक्षिणेस आन्ध्र-प्रदेशाच्या तेलगु बोलणाऱ्या भाषापासून, विशाखापट्टन ते हैंद्रावात असा हा पट्टा पसरलेला आहे. यातील प्रत्येक क्षेत्रात गोंडीचा विभिन्न भाषांशी भंवंध येतो. वस्तर विभागातून पश्चिमेस चन्द्रपूर विभागात आल्यावर माडिया आणि गोंडी दोन्ही बोलण्यात प्रचलित दिसतात, मात्र वैनगंगेच्या उत्तरेला जास्त प्रमाणात रुट झालेल्या आढळतात.

अशा प्रकारे गोंडीचा मराठी आणि हिंदी हांच्याशी बराच संपर्क आल्या-मुळे आणि ती मूळ तेलगु आणि कानडी हृद्या दोन्ही भाषांच्या अत्यंत निकटची असल्यामुळे माडिया गोंडांच्या माडिया बोलीवर हिंदी मराठीची छाप कार मोठ्या प्रमाणावर आढळते. तिची स्वतःची ठेण व वांशिक प्रकृती ही तेलगुच्या जवळची भासते. हृद्यापूर्वीच विवेचन केल्याप्रमाणे मराठीच्या आर्योद्भव स्वरूपावर कान-दीचा-तेलगुचा परिणाम बराच झालेला आहे हे आपण पाहिलेलेच आहे. गोंडीमुळे मात्र आर्योद्भव मराठी व द्राविडोद्भव तेलगु हृद्या दोधींताही प्रामुख्याने चन्द्रपूर जिल्ह्यातील भाषांच्या वावत एकत्रित आणलेले आढळते.

भाषा की बोली ?

माडिया-गोंडी ही पोट भाषा की बोली हाही एक महत्वाचा प्रदत्त हृद्या संदर्भात उद्भवतो. भाषेत व्यक्तित्वे व्यक्तिमत्व तर उमटतेच परंतु ते, समाजाचा जो एक मांठा ठसा तिच्यावर उमटतो, त्यापुढे टिकत नाही. भाषेवर उमटणाऱ्या हृद्या मोठ्या ठशाळा पोटभाषा म्हणतात.^३ पोटभाषा ही सुद्धा समाजातील एका

^१ Grierson G. A. 'Linguistic Survey of India,' Vol. IV.

1967, Motilal & Banarasidas,
Munda & Dravibian Languages, P. 472

^२ ग्रीअर्मन जी. ए.

उ. नि. पृ. ४७३

^३ उ. नि.

पृ. ५७

घटकाचीच बोलभाषा असते. मराठी संबंधी बोलताना वन्हाडी, कोंकणी, खानदेशी हृच्या बोलभाषा 'पोटभाषा' संबोधण्यात येतात. पोटभाषेत गोंडी आणि माडिया हृच्यांचा परस्पर संबंध पाहूत असताना गोंड आणि माडिया गोंड हृचा दोन भिन्न जमाती नसून एकाच वंशातील उपजाती होत हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. मानवशास्त्राच्या संदर्भातील पुरावा पाहता त्यांचे वांशिक मूळ, देवदेवता धार्मिक कथा व कल्पना. आणि गोत्रपद्धती ही एकसारखीच असून चन्द्रपुर जिल्हातील सिरोंचा तहसीलीतील माडियांची बोलभाषा गोंडीपासून प्रामुख्याते उच्चारपद्धती व त्यातील विशिष्ट लक्षी उदा. हेल आणि शेजारच्या भाषांच्या झालिल्या प्रभावातील नमी जास्त फरक यामुळेच भिन्न वाटतात असेही मत तज्जमडळीनी मांडलेले आहे.¹ गोंड हृच्याचा अर्थ 'जंगल' असा होतो. 'कोंड' हृचा तेलगु शब्दाचा अर्थ पहाड असा होतो. त्याचाच अपभ्रंश होऊन गोंड हे नांव पहाडी प्रदेशात र हणाऱ्या लोकाना मिळाले असावे अशीही एक उपरच्छ लावण्यात येते. त्याचप्रमाणे 'गो' म्हणजे अरण्य आणि 'अंड' म्हणजे उत्पत्तीस्थान, म्हणजे वनवासी असा अर्थ निघतो. हृचा विशाल गोंड जमातीपैकी जे वर्षानुवर्ष अरण्यात राहिले ते 'माडिया' माड = झाडी किंवा अरण्य = वनमानव होत. वंशनामाच्या वृत्तपत्ती विश्लेषणातूनही वरील उपरपत्तीला दुजोरा प्रिल्हतो स्थानपरत्वे आढळणारे भेद मात्र नजरेस पडतात.

'बोली' चे स्वरूप

हृचा बरोबरच बोलीसंबंधीही विचार करणे आवश्यक आहे. सामान्यतः पोटभाषेचाच उल्लेख 'बोली' म्हणून करतात कारण ती एखाद्या भाषेची 'तोलभाषा' म्हणूनच वापरात असते. परंतु आदिवासींच्या बोलीचा विचार करताना लक्षात घ्यावयाचा महत्वाचा घटक म्हणजे त्या खाऱ्या अर्थी केवळ बोलीच असतात (*श्रुतिरूप*) कारण त्यांना लिपी नाही. या अर्थी पोटभाषा आणि बोली हृच्यामधील हा प्रमुख फरक आहे. पोटभाषेला तिची जी मूळ भाषा असते तिची लिपी असते. उदा० वन्हाडी, परंतु गोंडीसारखी बोली ही एक स्वतंत्र घ्यकितमत्व असलेली भाषा असून तिला लिपी नसल्यामुळे बोलीचेच स्वरूप राहिले. काही पोटभाषांपेक्षा ती समृद्ध असली तरी तिचा बोली म्हणूनच उल्लेख करावा लागेल आणि हृचा गोंडीची विभागीय किंवा स्थानिक वदलामुळे झालेली पांटबोली म्हणजे 'माडिया'. बोलीचा अभ्यास करताना विशिष्ट भीगोलिक क्षेत्र त्या बोलीतील शब्द, वाकप्रचार, म्हणी, लोकगीते, लोककथा ही अभ्यासाची मुळ्य

¹ Deogaonkar, S. G: (Ed) Problems of Development of Tribal Areas, Leeladevi Publications, Delhi, 1980, pp. 171-173.

माधने होत. तसेच तिच्यात रुठ अमलेले इवनी, त्यांचे उच्चार व उच्चारातील त्यांच्या विशिष्ट लकवी ही देखील अभ्यासाची साधने होत. तसेच शब्दसंग्रह, व्याकरण ह्यांचा देखील अभ्यास करणे आवश्यक आहे.^१

लिपीचा अभाव-

गोंडी भाषेला लिपी नाही आणि त्यामुळे च सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक इ. सर्व प्रकारचे साहित्य गेय स्वरूपात परंपरागत पद्धतीने चालत आलेले आढळते. नवोदित आदिवासी व प्रामुख्याने गोंडी साहित्यिक किंवा युवक अभ्यासकांनी मात्र गोंडीला लिपी होतो असा दावा मांडलेला आहे. भाषेच्या कसोटीला लिपीचा जो प्रश्न उपस्थित होतो त्या वद्दल लिहीताना मुंबईचे युवक अभ्यासक श्री. भुजंग मेश्राम हे लिहीतात - 'गोंडी भाषेच्या लिपी संदर्भात गोंडी-भाषिकाची फार मोठी फसवणूक झालेली आहे. गोंडीला लिपी आहे असे डॉ. खिस्तॉफ व्हॉन फ्यूरर-हायमेन्डॉर्फ, हिरालाल रसेल, एलिवन जनरल कनिंग्हैम, जो. एस. वुरिये व सोहतलाल चृडामणी इ. प्रभृतीचे स्पष्ट मत आहे. डॉ. हायमेन्डॉर्फनी तर आपल्या Adivasis of Andhra Pradesh आणि The Rajgonds of Adilabad District' ह्या ग्रंथात गोंडी लिपेविषयी सचिव विवेचन केलेले आहे. गोंडी ही द्रविडी परिकारी भाषा असल्याने तिची लिपी जवळपास कन्नड किंवा तेलगु-तामिळसारखी आहे^२ 'गोंडी संस्कृतीच्या विरोधकांनी ती लिपी ज्ञान केली काय?' असाही प्रश्न त्यांनी उपस्थित केलेला आढळता. प्रा. हायमेन्डॉर्फ ह्यांच्या 'The Gonds of Andhra Pradesh' ह्या १९७९ साली प्रकाशित झालेल्या पुस्तकात मात्र गोंडीला लिपी असल्याचा कुठेच उल्लेख आढळत नाही, उलट त्यात बन्याच मोठ्या प्रमाणात गोंडी गीत आणि कथा इंग्रजी मुळाक्षरांचाच अवलंब करून दिलेल्या आहेत. त्या पुस्तकात लेखक म्हणतात, 'All Gond tradition is oral . ...guardian of the sacred lore are the hereditary bards, the Pardhans & Totis...it is largely the manner of recitation by principal bard and his two assistants which must be held responsible for their successful transmission from father to son.'^३

^१ कृष्णराव, कृ. पा. मराठी भाषा उद्गम व विकास, पृ. ६०-६१

^२ मेश्राम, भुजंग गोंडी भाषेचे भवितव्य, दैनिक लोकमत, नागपूर, दि. ३-२-१९८० साहित्य जत्रा-रविवार पुरवणी, पृ. ७.

^३ Furer-Haimendorf, C. Von. The Gonds of Andhra-Pradesh, Vikas Publishing House, Pvt. Ltd., New Delhi, 1979 p. 179

१९७८-७९ मध्ये विज्ञापीठ अनुदान मंडळाच्या सहाय्याने झालेल्या आदि-
वासी प्रश्नांवरील एका चर्चासत्रात गोंडीला लिपी उपलब्ध करून देण्याबाबत एक
शोधनिबंध वाचण्यात आलेला होता. त्यावेळी अध्यक्षस्थानी प्रो. हायमेन्डॉर्फ
स्वतःच होते. चर्चेच्या वेळी गोंडीला लिपी असल्याचा कोणताही उल्लेख प्रा.
हायमेन्डॉर्फ हयांनी केला नाही. उलट देवानागरी लिपीचा वापर करून गोंडीतील
चाडमय लिखित स्वरूपात प्रकाशात आणावे असे त्यांनी प्रतिपादन केले^१ रे. एस.
वी. पटवर्धन हयांनी १९३५ साली लिहिलेल्या First Gondi Manual,
मध्येही गोंडीला लिखित स्वरूप नसल्याचे स्पष्टपणे म्हटले आहे.^२ गोंडीला
एकेकाळी चित्र-लिपी हांती असेही काहींच्या मते संगण्यात येते. अशा प्रकारे
लिपी संबंधीचा मुहा जरी विवाद असला तरी वस्तुस्थिती ही आहे की, गोंडीला
आज लिपी नाही. अर्थातच माडिया-गोंडीलाही लिपी नाही. तिचे स्वरूप फक्त
'श्रुत' आहे.

भाषा स्थणविष्यासाठी आवश्यक घटक-

फक्त लिपी नसली तरी या बोलीला 'रचना' (Structure) असून
छ्याकरण आहे. इतर भाषांच्या संस्काराने समृद्ध होऊन विकास करून घेण्याची
पात्रता आहे.

माडिया-गोंडीला व्याकरण आहे काय? असा प्रश्न विचारल्यास तिला
छ्याकरण आहे असे संशोधनाअंती लक्षात येते. गोंडी व माडिया-गोंडी हचा दोन्हीचे
छ्याकरण एकच असून त्यावर काही सर्वसामन्य निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न कर-
ण्यात आलेला आहे.

१) मराठी व गोंडी वाक्य रचनेत बरेच साधर्म्य आहे. प्रथम कर्ता नंतर
कर्म आणि शेवटी क्रियापद असा क्रम आढळतो.

उदा. इदु वेडगा मरा आंदु
हे धावड्याचे झाड आहे.

कर्ता कर्म क्रियापद

२) या भाषेत पुर्णिलग आणि स्त्रीलिंग त्रसा दोनचाच वापर जास्त आढळतो.
नपुंसकलिंग असले तरी त्याचा वापर कारच कवचित होतो.

^१ Deogaokar S. G. (Ed)

Problems of Development
of Tribal Areas p. 171

^२ Patwardhan, S. B.

First Gondi Manual
London Society for Prom-
oting Christian Knowledge
London, 1935, pp. 6-7

३) कधी—कधी लिगाप्रमाणे शब्द पूर्ण बदलतो.

४) जनावरांचा उल्लेख आणि कचेतन वस्तुबद्दल स्त्रीलिंगच वापरण्यात येते.

५) एकवचन आणि अनेकवचनांचा वापर आडळतो.

६) विभक्तिप्रत्यय अष्टमी पावेतो दिसतात. संबोधनाचा वापर विशेष आडळतो.

७) विशेषणे फार योडी असून ज्या नामांवद्दल ते माहिती देतात त्यांच्या आधीचीच विशेषणाची जागा वाक्यात असते. क्वचितच ते नामाच्या पुढे येते.

८) क्रियापदासंबंधी, चाकोरीत न बमणारी व चमत्कारीक रूपे अरेक आदिवासी बोलीभाषात आडळतात व तसेच माडियाच्याही बावतीत आहे. त्यामुळे क्रियापदाचे स्वरूप क्रिलष्ट बनते. उदाह० कृतीदर्शक अगा कोणत्याही शब्दास 'ना' हा प्रत्यय लावला की क्रियापद बनते.

९) 'तान्' हा प्रत्यय लावला की भूतकाळ बनतो आणि प्र. पुरुषी मूळ क्रियापदाला 'कान्' किंवा 'काना' हा प्रत्यय लावला की साधा भविष्यकाळ बनतो. द्वितीय पुरुषी क्रियापदाला 'मिठ' प्रत्यय नागतो. मात्र तृतीय पुरुषी क्रियापदाला 'क' निघून जाऊन 'न' हा प्रत्यय लागतो.

पुढे सविस्तर चिचिलेल्या व्याकरण विषयक माहितीवरून असे लक्षात येईल की माडिया गोंडीला व्याकरण आहे. अर्थात गोंड जमात, केवळ मातृभाषा म्हणून आपली भाषा आत्मसात करते आणि त्यांची भाषा आज पावेतो कोणत्याही अभ्यासक्रमाचा किंवा पद्धतशार अभ्यासाचा भाग नसल्यामुळे गोंड स्वतंत्र्या भाषेच्या व्याकरणावद्दल फारसे जाणीवपूर्वक विचार करीत नाहीत. केवळ हीणी अभ्यासकांनी अगा प्रकारचे प्रयत्न केलेले दिसतात. प्राथमिक शाळेच्या इतकेच नव्हे तर महाविद्यालयाच्याही स्तराला हच्या भाषेचा अभ्यास मुळ करण्याचे प्रयत्न मुळ आहेत.

प्रकरण दुसरे

माडिया-गोंडीचा भाषिक उगम व इतर भाषांचा परिणाम भाषिक वंश.

भाषेच्या दृष्टीने विचार करता भारतातील आदिवासी जमातीमध्ये विविधत्व आढळते. भारताच्या दक्षिण विभागातील आदिवासी द्रविड भाषिक आहेत. इ. स. पूर्वी ३५०० या कालात द्रविड लोक भारतात आले. त्यांच्या बरोबर ही भाषा भारतात आली. मेडिटरेनियन व डिनारिक वंशाचे लोक द्रविड भाषा बोलतात.^१

द्राविडी भाषामधील आदिम जाती समाज हा असंपन्न भाषिक गटात मोठतो. तामिळ, मळयालम्, कम्बड व तेलगु ह्या संपन्न द्राविडी भाषा असल्याने त्यांच्याच आसपास वावरणारा हा आदिम समाज त्या भाषांचे सहाय्य घेतो. उदा. काही गोंड लोकांनी तेलगु भाषेचा स्विकार केला तर काहींच्या भाषेवर हिंदी मराठीचा पगडा दिसतो.^२

भाषेची उत्पत्ति

भाषा हृथा शब्दात मूळ शब्द 'भाषू' म्हणजे 'आवाज उत्पन्न करणे' हा आहे प्राणी नैसर्गिक प्रेरणेने आवाज उत्पन्न करतात.

त्या आवाजाला किंवा ध्वनीला संकेत निर्माण होतो. परंतु मनुष्य हाच एक प्राणी असा आहे की, ध्वनीला अर्थ देणे व त्याचा क्रम देणे हृथा गोष्टी त्याला साध्य झाल्यात, ध्वनीला पुरेसा अर्थ देण्यापूर्वी हात, डोळे, तोंड इ. च्या हालचाली वा खुणा हव्यांची जोड देऊन प्रगल्भ भाषेच्या उणीवा भरून काढण्यात येतात. आदिमानव अशा प्रकारेच वैचारिक देवघेव करीत असे. आदिवासींमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात असलेल्या गोंडी भाषा बोलणाऱ्या समुहाला हृथा प्रक्रियेतून जावे लागले हे निश्चित. तरीपण दक्षिणेतील समृद्ध तेलगु कन्नड, इ. भाषांमधून शब्द-भांडार किंवा शब्द व्युत्पत्ति गोंडीने मोठ्या प्रमाणात घेतलेली असावी असे दिसते. म्हणून गोंडीचे भाषिक मूळ पाहात असताना आदिमांचे पूर्वपार चालत आलेले ध्वनीसंकेत आणि ज्यांच्याशी भाषिक देवाणघेवाणीचे संबंध आले, त्यांचे भाषिक

^१ नाडगोंडे, गुरुनाथ

'भारतीय आदिवासी' कॉन्टीनेटल

प्रकाशन, पुणे १९७९, पृ. ३०५

पृ. ३०५

^२ उ. नि.,

अनुकरण हृचा दोन्ही गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतील. पर्यायाने गोंडीने भाषिक मूळ ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून पाहावे लागेल. त्यामध्ये द्राविडी भाषांचा वर्ग हा महत्वाचा ठरतो.

माडियाचा भाषिक उगम -

माडिया—गोंडीचा विचार करीत असताना ज्या गोंडी भाषेची ती पोट बोली आहे, त्या गोंडीच्या उगमाबरोबरच; माडियांच्या भौगोलिक निवासस्थानामुळे दृढी व मराठी भाषांचा संपर्क तिच्याशी आला, त्यामुळे माडियावर जो प्रभावर पडला, तोहो पाहणे आवश्यक आहे. इतकेच नव्हे तर, इंग्रजीसारख्या भाषेचा प्रभाव आढळतो. अशा प्रकारे माडियाने गोंडीतून घेतलेल्या शब्दसंचायात सतत वृद्धि होत गेलेली आढळते.^१

परंतु माडियाच्या भाषिक मुळाचा विचार करीत असताना तो शब्द भाषेत स्वीकारला जाऊन रुढ होईपावेती त्या शब्दाच्या मुळाशी असलेल्या संकलनेचा (Concept) विचार करणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने पाहता दुसऱ्या भाषेतील एखादा शब्द स्वीकारीत असता संस्कृती—संयोगही होत असतो. म्हणजे त्या जन-समुद्दाचा विकास होत असतो. उदा. — त्या विभागात जे कळज्ञाड किंवा भाजी पूर्वी नव्हतो ती बाहेहून परभाषियांनी आणून लावल्यावर, आणि त्या गोष्टीचा त्या भागात प्रसार झाल्यावर त्या झाडाचा किंवा भाजीचा परभाषेतील शब्दच रुढ होणार, आणि तो भाषेत सर्वसंमत होऊन एकजीव होऊन जाणार हे निश्चित असते. वस्तु—विनियमाच्या प्रथमिक अवस्थेत वावरणारे माडिया रुपये किंवा वैसे कधीच वापरत नसत. त्यामुळे साहजिकच 'रुपया—पैसा' हे शब्द त्यांनी जसेच्या—तसेच आपल्या भाषेत घेतले आणि रुजविले. म्हणून माडियाच्या भाषिक उगमाकडे पाहता प्रथम प्राणी सुलभ धवनी-संकेत, नैसर्गिक दृष्टच्या सतत वाढणारी अर्थपूर्ण संकेतांची गरज, सांस्कृतिक संबंधातून परभाषांशी संबंध आणि त्यांच्यातील शब्दांचे अनुकरण, काळांतराने अगा शब्दांचे जसेच्या तसेच किंवा थोड्या फारफरकाने आत्मभाषेत सामिलीकरण, व त्यातून सांस्कृतिक देवघेवीची वृद्धी, असा भैषिक उगमाचा इतिहास आढळतो.

समाजाची परिपूर्ण ओळख भाषेच्या माध्यमातून :

समाज जीवनाचा अभ्यास म्हणजे 'समाजसेव्यांचा अभ्यास.' भाषा ही एक सामाजिक परंपरा आहे. किंवदूना एक सामाजिक वारसा आहे. समाजातील अंतर्गत, बहिर्गत, वैचारिक, स्वाभाविक अशा अनेक परिवर्तनांचे प्रतिबिब्र तिच्यात आपणास आढळते. जीवनातील अनेकविध वावींचे प्रतिबिब्र आपण भाषेद्वारे

^१ कुलकर्णी, कृ. पां.

'मराठी भाषा उद्गम व विकास'

मॉर्डन बुकडॅपो, पुणे, १९६३, चवथी आवृत्ती, पृ. ५४

अनुभवतो, जीवनप्रवाह हा अळंड बदलत असतो हा बदल अतिशय सूक्ष्म असतो व लवचिक असतो. ह्या बदलांचाही अभ्यास करण्यास ‘भाषा बोली’ हेच माध्यम आपाणास अधिक उपयुक्त ठरते.

भाषाची वृद्धी

भाषा ही आत्मप्रगटीकरण वा आत्मनिवेदनाचे साधन आहे. त्याचे माध्यम ‘ध्वनी’ आहे. ध्वनीच्या सहाय्याने समाजातील इतरांशी विचारविनिमयाचे साधन म्हणजे भाषा, असे आपण म्हणतो. भाषेची वाढ किंवा परिणती विविध प्रकारांनी होते. भाषेतील शब्दांच्या मूळ स्वरूपात कधी कधी बदल होतो. बाह्य-स्वरूप आणि आंतरस्वरूपातही बदल होत असतात.

ध्वनी, ध्वनीसमूह आणि त्यांचे संकेत एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपावेतो संक्रमित होत असतात. असे संक्रमण चालू असताना त्यात बदलही हात जातात, काहा नवे येतात व काहो असलेलेच रुढ होत जातात, किंवा जुने नाहीसे सुढाहा होत असतात. ह्या क्रिया सतत चालू असल्यातरी त्यातील बदल आपणास क्वचितच जाणवतात, कारण भाषेचा मूळ साचा (सांगाडा) मात्र ताच कायम असतो. इंद्रियानुभूत प्रत्यक्ष वास्तव व काल्पनिक वस्त्रपासून, तो दर्शक ध्वनी अलग करणे, त्यातील काही निवडक अशा बाबो एकत्र करणे, त्या किंवा त्याचे संकेत करणे हा मूळ साचा होय. भाषा एकदा पूणपणे आत्मसात होईपर्यंत हे चालते. त्यानंतर मग त्यात नवनविन शोध, संशोधन, ज्ञान व कला ह्यांची भर पडत जाते. त्यातूनच भाषांचे निरनिराळे प्रकार व वंश निर्माण झाले, कारण एका मानवसंघाची भाषा व तिला लागू होणारा नियम हा इतरही मानवसंघला लागू झाला व भौगोलिक निर्बन्धानेच त्या विखुरलवा गेल्या.¹

द्राविड-भाषा परिवरात गोंडीचे स्थान :

उच्चाराची पद्धत, वाक्यरचना व काहा शब्दांचे साधमर्य अशा गोष्टींमुळे आदिवासी भाषा त्या एकमेकीना जवळच्या वाटत असल्या तरी त्यामुळे एका भाषेतून दुसरो भाषा निर्माण झाली की काय? असा सध्यम पडण्याचे कारण नाही पेंगो, कोंडा, कुवी, कुई, मुळा ह्या व बस्तरपट्टीत बोलली जाणारी गोंडी भाषा जवळच्या असाव्यात असे वाटते.²

हा गटातील, संख्येने सर्वात जास्त लोकांची भाष ‘गोंडी’ आहे. ती मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्रात बोलली जाते. महाराष्ट्रात चन्द्रपूर यवत-

¹ Joshua Whatmough ‘Language- A Modern Synthesis, Ch. X; P. 170.

² कुळकर्णी सु. बा. उ. नि. पृ. ३८

माळ व अमरावती ह्या जिल्ह्यात गोंडांच वस्ती केन्द्रीत झालेली दिसते हिच्या माडिया, मुरिया व राजगोंडी बोली आहेत.^१

ग्रिर्सनने माडियांच्या बाबतीत, 'So Called Mari' असा उल्लेख करून माडिया हे जंगलात राहणारे गोंडच आहेत व त्यांच्यात व त्यांच्या बोलीत काहीही फरक नाही असे मत प्रतिपादले आहे.^२

रे एस. हिस्लॉप ह्यांनी सुद्धा 'मरा=झाड', म्हणून जंगली भागात राहणारे ते गोंड, त्यांची भाषा म्हणजेच गोंडी भाषा, त्यामुळे माडिया व गोंड हे एकच आहेत, असे मत मांडले आहे.^३

प्रख्यात प्रशासक आणि मानववंशशास्त्रज्ञ श्री. ब्रह्मदेव शर्मा ह्यांच्या मते बस्तर विभागातील 'अभुजमाडिया' ह्या जमातीतील मध्यप्रदेश व महाराष्ट्राच्या सरहडीवरील टेकडचा ओलांडून आलेली एक शाखा—म्हणजेच माडिया होत.^४

माडिया—गोंडांच्या बोलीतील शब्दांचा भाषिक दृष्टीकोनातून विचार केल्यास द्राविड परिवारातील कन्नड व तेलगू आणि लगतच्या भागात बोलली जाणारी मराठी व हिंदी ह्यांचा बन्याच मोठचा प्रमाणात प्रभाव आढळते इतकेच नव्हे तर त्रिशौशांच्या काळापासून इंग्रजी भाषेशी संपर्क असल्यामुळे माडियांनी आपल्या बोलीत अनेक इंग्रजी शब्द समाविष्ट करून घेतले आहेत. पुढे दिलेल्या शब्दांच्या तुलनात्मक संग्रहावरून ह्या भाषिक देवाण—घंवाणीची व व त्याचप्रमाणे माडियांच्या बालीच्या उगमस्थानाची आपणास कल्पना येते.

इतर भाषांचा परिणाम

पुढे दिलेल्या शब्द—सूचीमध्ये व्यवहारात सर्वसाधारणपणे प्रचलीत असलेले शब्द घेतलेले आहेत. त्यात इंग्रजी, मराठी, हिंदी, तेलगू व कन्नड ह्या आणि इतर भाषा ह्यातील शब्दांशी साधर्थी दाखविण्यात आलेले आहे.

^१. कुळकर्णी सु. वा. उ. नि. पृ. ३८

^२. Grierson G. A. Linguistic Survey of India Vol. IV. 1967, p. 534

^३. Grierson G. A. "Linguistic Survey of India," Vol. IV (Munda & Dravidian Languages), Motilal Banarsidas, 1967, p. 534.

^४. शर्मा, ब्रह्मदेव डॉ. एस. जी. देवगावकर ह्यांना हचाबाबत आलेले पत्र, नवी दिल्ली, दि. २८ डिसेंबर १९७४.

संख्यावाचक शब्द :—

साधम्य दर्शक चिन्ह „

माडियातील	मराठीतील	साधम्य		
शब्द	प्रतिशब्द	मराठी	हिन्दी	तेलगु
वडगा	अर्धा		"	
उंदी	एक		"	
रेंडू	दोन		"	
मुऱ्हू	तीन		"	
नाळ	चार		"	
हेयू् } सिंयु् }	पाच		"	
सहा	सहा		"	
सात	सात		"	
आठ	आठ		"	
नऊ	नऊ		"	
दहा	दहा		"	
अकरा	अकरा		"	
बारा	बारा		"	
तेरा	तेरा		"	
चौदा	चौदा		"	
पंधरा	पंधरा		"	
सोरा	सोळा		"	
सतरा	सतरा		"	
अठरा	अठरा		"	
ऊँदोकमी—विसा—	एकोणवीस		"	"
वीसा	वीस		"	
वीसाऊंदी	एकवीम		"	"
वीसाहेयु	पंचवीस		"	"
वीसदहा	तीस		"	
वीसापंधरा	पसतीस		"	
रडुवीसा	चाळीस		"	"
रेंडूवीसादहा	पन्नास		"	"
मुऱ्हुवीसा	साठ		"	"
मुऱ्हुवीसादहा	सत्तर		"	"

माडिया	मराठीत	साधर्म्य				
		अर्थ	मराठी	हिंदी	तेलगु	कन्नड
नालुवीसा	ऐंशी	"	"	"	"	
नालुवीसाव्हा	नव्वद	"	"	"	"	
ऊंटीकमी शंभर	नव्याणव	"	"	"	"	
शंभर.नूर	शंभर	"	"	"	"	
सहावीसा	एकशेवीस	"	"	"	"	
हजारु	हजार	"	"	"	"	

माडिया बोलीतील वरील अंकवाचक शब्दांकडे पाहिल्यानंतर हे स्पष्टपणे लक्षात येते की पाच पर्यंतचे शब्द तेलगु भाषेतील आहेत, नंतरचे वीसपर्यंत मराठीतून घेतलेले आहेत. फक्त 'सोळा' साठी 'सोरा' हा शब्द आहे. चंद्रपूर' जिल्ह्यात अनेक मराठी भाषिकांच्या तोंडीही 'छ' चा 'र' होतो. उदा 'नळ ऐवजी 'नर' हा शब्द उच्चारतात. म्हणजे 'सोरा' हा शब्द मराठीच समजायला हरकत नाहो. वीसच्या पुढे खरे म्हणजे स्वतंत्र शब्द नाहीत. वीसच्या आधीच्या अंकवाचक शब्दांची वेरीज वजावाकी करून व त्यासाठी तेलगु आणि मराठीतून उद्भवलेल्या अकवाचक शब्दांची सरभिसळ करून उदा. **रेंडु वीसा (चाळांस)** शब्द तयार केलेले दिसतात. निष्कर्ष असा की अंकवाचक शब्दांच्या बाबत मराठी व तेलगु ह्या दोन्ही भाषांचा समप्रमाणात प्रभाव पडला आहे.

सामान्य शब्द

माडिया	मराठीत	साधर्म्य				
		अर्थ	मराठी	हिंदी	तेलगु	कन्नड
हित्ले	नाही	"	"	"	"	
हिवके	इकडे	"	"	"	"	
हक्के	तिकडे	"	"	"	"	
इदरम	असे	"	"	"	"	
कम्मी	कमी	"	"	"	"	
पक्का	युष्कळ	"	"	"	"	
बहरा	मोठा	"	"	"	"	
बेस	चांगला	"	"	"	"	इंग्रजी
निटम	खरा	"	"	"	"	
सिधा	सरळ	"	"	"	"	
क्राकडा	वाकडा	"	"	"	"	

माडिया	मराठीत			साधर्म्य		
	अर्थ	मराठी	हिंदी	तेलगु	कन्नड	इतर
मिट्रासी	गोड		"			
मनकल } मानवल }	माणूस	"				
पाजे	पाहिजे	"				
जगड्म	भांडण	"	"			
कब्बड	काम	"				
फावड	फावडे	"				
बोंदा	बोडी, खड्डा	"				
सत्तुम	खत	"				
खाचुर	बेलगाडी	"				
आवस	अमावस्या	"				
कुही 'सुवा	विहीर	"				
वस्तुतुन	वेळेवर	"	"			
डगुर	मोठ	"				
चोखट	चांगले	"				
इटूर	विटाळ	"				
दिनम्	दिवस	"				
पूजा	पूजा	"				
मठम्	देऊळ	"				
नोकर	नौकर	"				
पोलीस	पोलीस	"				इंग्रजी
मास्तर	मास्तर	"				
पंचायत	पंचायत	"				
मिरची	मिरची	"				
सकरे	सकाळी	"				
सकरी	साखळी	"				
मोटर	मोटार	"				इंग्रजी
वरसांग	वर्ष	"				
सावकार	सावकार	"				
सरपंच	सरपंच	"				
सेंटर	केन्द्र	"				इंग्रजी
सोबत्याल	मित्र	"				
सोंग	वेश	"				
हाटुम	वाजार	"				

माडिया	मराठीत अर्थ	साधर्म्य			
		मराठी	हिंदी	तेलगु	कन्नड
ढोल	ढोल	"			
नकाशा	नकाशा	"			
खट्टुल	खाट			"	
दिया	सूर्य किवा } दिवसाची वेळ } मार्ग			"	
चिकल	चिखल	"			
चिट्ठी	चिठ्ठी				
साकरी	साखरी	"			
ठाव	माहीत } आहे. }	"			
जवान	शिपाई	"	"		
बांददरी	सरहद्‌द				इंग्रजी
गार्ड	गार्ड				इंग्रजी
फॉरेस्ट	जंगल				इंग्रजी
दफेदार	फोरेस्टर				
खेत	शेत			"	
फुकट	फुकट	"			
तालम	कुलूप			"	
विमारी	आजार			"	
शितुडा	थंड	"			संस्कृत
हुडकसी	शोधतो	"			
गोलेम	घमेला			"	
दंडी	धानशेती	"			
बांध	बांध	"			
गोहुकू	गहू	"			
साप	सफा	"			
सितामरा	सिताफळीचे झाड, सिता				मराठी
शितामरा	शेवंतीचे झाड, शिता				मराठी
कागुद	कागद	"			
गोटींग	गोष्टी	"			
कोस	कोस	"			

माडिया	मराठीत अर्थ	साधर्म्य			
		मराठी	हिंदी	तेलगु	कन्नड
विज्ञा	वी	"	"		
वेली	वेल	"			
नारियल	नारळ		"		
कपडो	धोती	"	"		
थाली	लोटा	"			
काया	कच्चे फळ			"	
भेत्ती	गूळ	"			
कारीयल	काळा	"			
पांडरी	पांढरा	"			
हेरे	बकरी	"			
वावो	बाप	"			
काका	काका	"			
मामा	मामा	"		"	
मामी	मामी	"		"	
आतो	आत्या	"			"
मुईंतो/मातरल	म्हातारा	"			
मुका	मुका	"			
कंदील	कंदील	"			
कवुळी	स्वीकारणे	"			
कपारी	कपाळ	"			
कुली	हमाल/मजूर				इंग्रजी
गंटा	घंटा	"		"	गंटे
जलदी	लवकर			"	
जंमा	गोळा		"		
जिकना	जिकणे	"			
दंडा	हाताचा दंड	"			
धंदा	दग्धवसाय	"			
पिसाल	पागल	"			
पुजारी	पुजारी	"			
गादी	(राजाची)	"			
	सिहासन				

माडिया	मराठीत अर्थ	साधर्म्य			
		मराठी	हिंदी	तेलगु	कन्नड
बणिच्या	वाग	"			
सोंकलाल	सोकारी/ } जागत्या }	"			
इस्कूल	शाळा/शिक्षण	"			इंग्रजी
लवार	लवाड	"			
सायबल	साहेब	"			इंग्रजी
कालू	पाय			"	
कथी	हात			"	
अक्को	मोठी } बहीण }			"	
कोस	कोंबडी			"	
भेयू	कुत्रा			"	
तला	ढोके			"	
झबल	वाढ			"	
मूऱ्ज	माकड			"	
मरा	झाड			"	
हुडुक	हुडकणे/ } शोधणे }			"	
कलबंडा	मोठा } दगड }			बंडा	कल

सर्वनामे

एकवचन			अनेकवचन		
मराठी	माडिया	कन्नड	मराठी	माडिया	कन्नड
प्र. पु.	मी	नन्हा	नानु	आम्ही	माटू/मम्मट
द्वि. पु.	तू	निमा/निम्मे	नीनु	तुम्ही	मिटू/मिम्मट
कृ. पु.	तो	ओगु/वोर,	अवनु	ते	अवे/ओर
		ओर			अवर
	ती	इदु/अदु	अवळु	त्या	इबू/अबु
	ते	ओदु/अदु	अदु	त्या	इबू

पर्यायी सर्वनामे माडिया आणि गोंडीत असून ती पण माडियांच्या मुखात माडिया सर्वनामांच्या वरोवरीने वापरात असलेली आढळतात.

वरील सर्वनामांकडे पाहिल्यास कन्धडशी आणि तेलगुशी साम्य स्पष्ट आहे.

खेडचांची किंवा ग्रामांची नावे

एटापल्ली भामरागड विभागातील असंख्य खेडचांची वर्षानुवर्षांपासून परंपरागत चालत आलेली नावे हा पण इतर भाषांशी असलेल्या संबंधाकडे अंगुली-निर्देश करणारा एक महत्वाचा दुवा मानावा लागेल.

सामान्यतः खेडचांच्या नावांच्या शेवटी पुढील शब्द अगर प्रत्यय आढळतात.

गड किंवा गढ

टेकडी वरील स्थान दर्शविणारा शब्द.

गड म्हटल्यास मराठी व गढ असा उच्चार केल्यास हिंदी प्रभाव दर्शवितो.

मराठी 'गाव', जसेच्या तसेच जोडले जाते.

किल्ला -संस्कृत मध्यून.

हिंदीतील खेत पासून असू शकतो.

खेडे अशा अर्थाचा भटक्या टोळचांच्या खेडचाला उद्देशून वापरलेला तेलगु शब्द.

एखाद्या खेडचातील मोठी वसाहत

किवा खेडे हाही तेलगुतून आलेला शब्द.

'पल्ली' पासून बनला असावा.

कन्धड भाषेतील पर्वत किंवा टेकडी अशा अर्थाचा शब्द.

मराठीत रुढ असलेल्या वाडा या शब्दाचाच गावासाठी उपयोग.

नगर या मराठी शब्दाचे अपभ्रंष्ट रूप असावे.

पल्ली याच अधिने जोडलेला प्रत्यय.

मराठी तसेच हिंदीतील पाण्यातील खोल जागेसाठी.

सीर्व या संस्कृत शब्दाच्या अर्थाचा हिंदीतील प्रत्यय.

'इका' हा संस्कृतातील तावा दर्शविणारा शब्द.

गाव

कोट किंवा कोटा

खेड किंवा खेडा

पल्ली

पाड किंवा पाडा

पाली

गुडा

घाडा

नार

ली

डोह

दिव

इआ

एटापल्ली पंचायत समिनी अंतर्गत माडिया गोंडांच्या निवासाचा जो भाग येतो त्यातील खेडचांची नावे पाहिल्यास पुढील मोष्टी आढळतात. (परिशिष्ट क्र. दोन पहा.)

व्यक्तित्वी नावे

माडिया नावांच्या वावतीत काही वैयिष्ट्यपूर्ण गोष्टी आढळतात. त्याच्या पीराणिक कथातील शूर व बीर पुरुषांची नावे देण्याचा प्रघात आढळतो. तसेच भारतीय पीराणिक यूर पुरुषांची पण नावे आढळतात. सीमाप्रांतातील नावात तेलगु, मराठी व हिंदी नावे पण दिसतात, तसेच गाज्यकत्याची हिंदू, मुस्लीम ड. नावे दिसतात.

लच्छ	रामू	मानी	बीरशहा
मारु	गोइदा	बारीकराव	मानशहा
भिमू	तानू	जगृगाव	
चित्रु	करणू	वैकटीराव	
धर्मू	तुका		
राधू	गंगाराम		
महाडू	माधवराव		
केसू	किसना		
देवू	नाना		
सेकू	वाजीराव		
लिंगू			
मानकू			
जंगो			
जैतू			

अशा प्रकारे इतर भाषातून ज संस्कृती किंवा इतिहास दर्शक शब्द असतात त्याचा ऐदिहासिक व सांस्कृतिक प्रभाव पडल्यामुळे बोलीची समृद्धी झालेली अनेकदा आढळते माडियाच्या वावतही वरील नावांवरून हे स्पष्ट होते.

वारांच्या नावांचाही माडिया नावावर कमा प्रभाव पडलेला आहे ते पुढील नावांवरून निर्दर्शनास येते.

उदाहरणार्थ ज्या वारी किंवा सणाच्या दिवशी जन्म झाला असेल ते नाव ठेवतात. जसे मंगलवारी किंवा शुक्रवारी जन्मला म्हणून मंगरू किंवा सुकरू (शूक्र) व दसन्याचा जन्म असल्यास दसरू नाव ठेवतात. नावाच्या विविध नमून्यांसाठी भासरागड विभागातील एकूण एकोणवीस खेड्यां-मधून गोळा केलेली नावांची मूळी पहा. (परिशिष्ट क्र. एक) पूर्व-जांची, प्रामुख्याने मृत पूर्वजांची नावे ठेवण्यात येतात. अनेकदा नित्य वापराच्या वस्तूची नावे ठेवण्यात येतात. उदा. इरपू हे नाव 'इरपा' म्हणजे मोह (मोहाचे झाड) यावरून, तर 'विज्जा' हे नाव 'विज्जा' म्हणजे वी यावरून ठेवण्यात येते. (वरील विवेचन पहिल्या किंवा दुसऱ्या शब्दांशी संबंधित आहे.

तिसरे नाम गोत्रनाम आहे.) फागू व पूसू ही महिन्यांवरून ठेवलेली तर गोगा हे 'गोगो' म्हणजे कोंबड्यावरून ठेवलेले नाव आहे. काळ्या रंगावरून 'कारी' ई नाव आहे.

प्राचर्य डॉ. भाऊ मांडवकर यांती कुलनामाचे अत्यंत मार्मिक विवेचन किलेले असून त्यांचा कुलचिन्हाशी (Totem) संबंध दाखविला आहे.¹

अनेक नावांचा, त्यांच्या जीवनाशी बनिष्ट संबंध असलेल्या गोटींशी तर संबंध असतोच पण कुलचिन्हांचाही त्यात अंतर्भवि होतो. मरकाम किंवा मरकामी अगर माडियात मडकामी ('ळ' चा 'र' व 'ड' होतो.) हे कुलनाम आहे. मरका किंवा माडियात 'म ८८ का' ('र' चा उच्चार प्रक्रियेत लृप्त होतो) म्हणजे आंव्याचे ज्ञाड होय. आंबा हा त्यांच्या जीवनात करच महत्वाचा व म्हणून देवस्वरूप आहे.

तोडसाम हे गोत्र गोंडांमध्ये असून माडियामध्ये तोडयामी असे कुलनाम आहे. तोडी म्हणजे मातो. मातोशी जवळीक दाखविणारे हे कुलनाम होय.

कोडापे किंवा कोडचामी (माडियात) असे कुलनाम आहे. कोडा म्हणजे ओडा हे कुलचिन्हां आढळते.

नैताम असर्हा एक कुलनाम आहे. माडियात 'नेखु' म्हणजे कुत्रा. हा शब्द तेलगुन असून त्याचा उच्चार 'नेयू' असा आहे. कुत्रा हा नैतामाचे कुलचिन्ह होय. गानावनान कुत्रा हा अत्यंत उपयुक्त प्राणी असल्याने त्याची जवळीक खाटणी सहाजिक आहे.

अशा प्रकारे कुलनाम व्यक्तीचे विशेषनाम, कुलचिन्ह इत्यादी वावतीत आडे, प्राणी व इतर अनेक निर्संप्राप्त महत्वाच्या गोटींचा उपयोग केलेला आढळतो. प्रत्यक्ष माडिया—गोंडी वोलीतूनच ही नाम तयार झाली असून भाषा समृद्ध झाली आहे.

यापुढे देण्यात आलेली 'तेलगु' शब्दांची यादी ही माडिया वोलीवर तेलगूचा असलेला प्रभाव दर्शविष्यासाठी देण्यात आलेली आहे.

माडिया गोंडीतील तेलगु शब्द

माडिया	तेलगु	मराठी प्रतिशब्द
सर्वतामे		
नन्हा	नेनु	मी
मम्मट	मेमू	आम्ही
निमा	निवु	तू

¹ मांडवकर, भाऊ (डॉ.) आदिम, सेवा प्रकाशन, अमरावती, १९८१, पृ. ३७-४३.

माडिया	तेलगु	मराठी प्रतिशब्द
मिम्मट	मिरु, मिमु	तुम्ही
ओगु	वाडू	तो
ओर	वारु	ते
इन्नु	अदी	ती, ते
इवु	अवी	त्या, तो
इबु	इदी	हा, ही
नाकू	नाकु	मला
माकु	माकु	आम्हाला
निकु	निकु	तुला
मिकु	मिकु	तम्हाला
ओनकु	वानकी	त्याला
ओरक्कु	वारकी	त्यांना
दानकु	दानिकि	तिला
इनकु	इनिकी	हचाला
नावा	ना	माझा
मावा	मा, मादि	आमचा
निवा	नि, निदि	तुझा
मिवा	मि, मिदि	तुमचा
दाना	दानो, दानिकी	तिचा
आवुना	वारि	त्यांचा (स्त्रीलिंगी)

क्रियापदे

हिल्ले	लेदु	नाही
तिन्दाना	तिन्टा	खाणे
तन्नना	तन्नुटा	मारणे
वितना	वित्तुटा	पेरणे
कोयना	कोद्दुटा	कापणे
आयाना	उन्ना	असणे

काळ

(भूतकाळ व भविष्यकाळ)

नन्ना तितन	नेनु तिदानु	मी खाल्ले
ओगु तितोर	वाडू तिटाडू	तो खाईल
ओर तितन्ना	वारु तिटारु	ते खातील

माडिया

तेलगु

मराठी प्रतिशब्द

सामान्य शब्द

लोन

इलं

घर

कवी

चेष्टी, केष्टी

हात

(अभिजात साहित्यिक तेलगु शब्द)

फ़इकु (अ. व.)

क़इंकु (अ. ब.)

हात (अ. ब.)

कालु

काळू

पाय

कालूकु (अ. व.)

क़ल्क़ु (अ. ब.)

पाय (अ. ब.)

याया

आव्वा

आई

कोडीयड

कोड्यल

सून

तला

तला

डोके

गिन्ने

गिन्ने

ताट

रेंहु

रेंहु

दोन

मँडु

मुडु

तीन

नालू

नालू

चार

हेंयु (सियु)

हेंयु

पाच

हिके

हिके

इकडे

पक्का

पेक्कुआर

पुष्कल

नडुम

नडुम

मध्ये

मेंडु

नेडु

आज

मव्वे

मोक्का

परवा

निन्ने

निन्ना

काल

निटम

निज़म

खसर

मुन्ने

मुंडु

पुढे

पैदर

वेह

नाव

जगडम्

जगडम्

आंडण

हिकाड

शिकडी

अंधार

नीडा

नीडा

सावली

घेद्दी

यंडा

ऊन्ह

यागव्वू

नीस्त

याणी

मेट्टा

मिट्टा

पहाड

नांगली

नागली

नांगर

**प्राणी धान्य व भाजीपाला
व फळफळावळे ३० दर्शविणारे शब्द**

गोहकू	गोधूम	गहू
दुदी	दुदी	कापूस
उल्लिंग	उल्लिंगहू	कांदा
जोन्ना	जोन्ना	ज्वारी
काया	याह	कच्चे फळ
वंडी	वंडू	पिकलेले फळ
लिम्मा	निम्म	लिवू
टेकड	टिकृ	साग
पाळु	पाळू	दूध
मिरिया गुंडा	मिरीया गुंडा	मिरची पूड
गुंडा	गुंडा	पावडर, पुड
पप्पु	पप्पु	डाळ
कंदी	कंदी	तूर

रंग दर्शक शब्द

नेत्तराल	नेत्तुर	लाल
मव्बू	मव्बू	निळा

प्राणीवाचक शब्द

पिटे	पिट्टा	पक्षी
काकड	काकी	कावळा

इतर काही शब्द

कोंडा	कळकु	डोळा
तोका	तोका	शेपुट
गुडडी	गुडडी	आंधिळा
कुंटी	कुंटी	लंगडा
अकी	आकू	पान
इलारी, इलो	चेल्लेलू	लहान वहीण
वंडा	वंडा	दगड
गूडा	गूडा	घरटे
तप्पे	तातो	वडील

माडिया	तेलगु	मराठी प्रतिशब्द
निनदत्त	निंदुटा	भरलेले
पिला	पिला	मुलगी
पेकुरा	पेकुरा	मुलगा
पोगा	पोगाकू	तंबाखू
अदामी	अद्दम	आरसर

वरील तेलगु भाषेतील शब्दांच्या तक्त्यावरून आपणास स्थूलमानाने काही अनुमाने काढता येतील.

१) सर्वनामांच्या बावतीत माडिया भाषा तेलगू भाषेशी संबंधित आहे. पांचेच शब्द अर्थासह जसेच्या तसेच किंवा फारच किंचितसा फरक करून माडिया भाषेत आहेत.

२) वरीच क्रियापदेही तेलगू भाषेतूनच घेतलेली आढळतात. फक्त वर्तमान-काळाच्या बावतीत माडिया भाषेचा स्वतःचा प्रयोग आढळतो. भूतकाळ व भविष्यकाळ ह्यासाठी तेलगू भाषेवरच ती अवलंबून असर्याचे आढळून येते.

३) काही सामान्य शब्दही तेलगू भाषेतूनच घेतलेले आढळतात. उच्चार सुलभतेसाठी काही वर्णाची अदलाबदल वा फरक आढळते.

उदा.	तेलगु	माडिया	मराठी
	पेकुआ	पक्का	पुष्कळ
	हिकड	हिक्के	इकडे
	कोडीयडु	कोडालू	सून

४) संख्यावाचक व रंगदर्शक शब्दांचाही वापर तसाच आढळतो. कुठे अर्थात किंचित फरक आढळतो.

उदा. १) तेलगु - नेतृर = रक्त

माडिया-नेतृरी किंवा नेत्तराळ = लालरंग

रक्तवर्ण ह्या अर्थी 'लाल'चा उल्लेख

२) तेलगु-मव्ब = आकाश

माडिया-मव्ब = निळा रंग, इ.

मराठीशी संबंध

माडिया गोंडीतील काही शब्द वर दिलेले असून प्रत्येक शब्दाचा मराठीत अर्थ दिलेला आहे. त्याचप्रमाणे हिंदी, तेलगू व कन्नड किंवा इतर दुसऱ्या भाषेशी साधर्म्य जाणवत्यास तेही दिलेले आहे. सामान्यतः मराठीतील पुष्कळ शब्दाशी साधर्म्य दिसते आणि ह्याचे कारण स्पष्ट आहे. भोगोलिक-दृष्टचा हा भाग

मराठी विभागाला सलग्न असून १३६० पासून म्हणज महाराष्ट्राच्या निमिती-पासून मराठीतून चालणाऱ्या प्रशासनाशी सतत संबंधित आहे. माडिया—गोंडांचे दैवत मानले गेलेले अहेरीचे जमीनदार राजे—विश्वेश्वरराव महाराज आणि त्यांचे कुटुंबिय—त्यांचे काका श्री. किर्तीमंतराव महाराज हे उत्कृष्ट मराठी बोलतात, इतकेच नव्हे तर विश्वेश्वरराव महाराजांचे शिक्षण पुण्याच्या सर परशुरामभाऊ कॉलेजमध्ये झालेले आहे. निष्कर्षंच काढावयाचा झाल्यास एका अर्थी मराठी भाषेचा 'राजाश्रय' माडिया गोंडी भाषेला मिळाला. मराठीतील काही शब्द जसेच्या तसेच तिच्यात शिरलेले आढळतात. तर काही चन्द्रपूर जिल्ह्यातील मराठी भाषिकांच्या तोंडी, उ प्रकारे ते रुढ आहेत. त्याच प्रकाराने ते उच्चारले जातात.

उदा. 'बी' चा 'ई' आणि 'ळ' चा 'र' अनेक मराठी भाषिक करतात.

उदा.	मराठी	माडिया
	विटाळ	इटुर
	साखळी	साकरी
	सकाळी	सकरे
	कपाळ	कपारो

काही शब्द त्या शब्दाला प्राप्त असलेल्या लौकिक अर्थावरून आलेले आहेत. उदा. गूळ (मराठी) = भेली (माडिया) गृळाची भेली ह्या कल्पनेतूनच भेली हा शब्द उचलला गेला. धानशेतीला 'दंड' म्हणतात. त्यावरून माडियांनी 'दंड किंवा दंडा' हा शब्द घेतला. धोतरासाठी कपडा किंवा कपडो हा शब्द घेतलेला आढळतो, आणि राजाच्या सिंहासनासाठी त्यांनी प्रत्यक्ष गाढी हा शब्दच वापरात आणला.

काही मराठी शब्द हे मराठीपेक्षाहां त्यांच्या मूळ रसावरून (संस्कृत) घेतल्यासारखे वाटतात. उदा. थंड (मराठी) = शितुडा (माडिया) अर्थ मात्र तोच कायम राहातो.

काही मराठी शब्दांना माडियातील प्रत्यय किंवा दुसरा शब्द जोडून शब्द बनविल्यासारखे वाटतात.

उदा.	मराठी	माडिया
	गृह	गोहकू
	सीताफळ	सीता मर्री
	शेवंती	शीता मर्री

हिंदीशी संबंध

मराठीच्या संदर्भात वर दिलेल्या कारणाप्रमाणेच हिंदी भाषिकांशी संबंध अल्या कारणाने हिंदी भाषेचा प्रभाव आढळतो. लाहेरी टेकडचा ओलांडल्या बरोबर बस्तरचा भाग सुरु होतो. तो हिंदी भाषिकांचा प्रदेश असून मध्यप्रदेशात मोडतो. राज्य पुनर्नेनंतर महाराष्ट्र राज्य होई पावेतो हा भाग प्रशासकीय दृष्टच्या मध्यप्रदेशात मोडत होता. त्यामुळे साहजिकच हिंदीचा माडियावर झालेला प्रभाव जाणवतो. आजहि बस्तरचे आदिवासी लाहेरी व भामरागड विभागातील खेडचांना भेट देतात. महाराष्ट्रातले आदिवासी बाजार वर्गेरे करण्यासाठी व जगदलपूरच्या यात्रेसाठी वा अन्य कारणांनी मध्यप्रदेशात जाऊन येतात. येताना हिंदी शब्द घेऊन येतात.

माडिया

- सीधा
- मिठासी
- कुही सुवा
- वखतुन
- दिया
- जवान
- बिमारी
- नारियल
- जल्दी
- तालम्

मराठी

- सरळ
- गोड
- विहीर
- वेळेवर
- दिवस
- तरुण
- आजारपण
- नारळ
- लवकर
- कुळूप

असे अनेक शब्द सरळ हिंदीतून जसेच्या तसे किंवा अगदी योडचाफार फर-काने घेतलेले आढळतात.

काही शब्द हिंदी व मराठी दोन्हीशी साध्यम्य असलेले आढळतात. उदा. पूजा, जवान, जमा, मराठी विभागातील वरील शब्द रुढ आहेत. त्यामुळे हिंदीचा प्रभाव किंवा हिंदीने प्रभावित झालेल्या मराठीचा प्रभाव ह्या दोन्हीतून ते वाप-रात आलेले असू शकतात. असे वाटते.

मात्र हिंदीतील शब्दांचे प्रमाण पाहता ते अगदीच कमी वाटते. आवश्यकते-पोटी हिंदी शब्दांचा भरणा झाला असावा. बाजार करणे आणि देवघेवीचे व्यव-हार करणे ह्यासाठी हिंदी शब्द माडिया भाषेत आलेले आढळतात.

कानडीशी संबंध

कानडी भाषेच्या प्रभावाचे तीन प्रकाराने समर्थन केले जाऊ शकते.

देवगिरीच्या यादवांचे ह्या प्रदेशावर राज्य होते. त्या काळात कानडीचा प्रभाव पडला असावा. दुसरे कारण म्हणजे कानडीचा प्रभाव मराठीवरहि बराच आहे. त्यामुळे मराठीच्या द्वारा ते शब्द माडियांत आले असावेत. तिसरे महत्वाचे कारण माडिया ही द्राविड भाषिक परिवारातील एक महत्वाची भाषा समजण्यात येते. त्यामुळेही कानडीचा प्रभाव पडलेला असावा असे वाटते.

माडिया	मराठीत अर्थ
कलबंडा	दगड
ताला	डोके
नेय्‌य्	कुत्रा
कथी	हात
हुडुक	शोधणे
अवका	मोठी दहीण
नशा	मा
त्रिम्मा	तू
अळू	ते (नपुं) इ.

वरील शब्द कन्नड मधून जसेच्या तसेच माडियात घेतलेले आढळतात.

खालील काही शब्द अपभ्रष्ट स्वरूपात उच्चारातील फरकामुळे माडियात आलेले असावेत.

उदा. कन्नड	माडिया	मराठी
मरु	मरा	झाड
कोळी	कोरु/कोगु	कोंबडी
हुली	हुबल/डुवाल	वाघ
मंग	मूंज	माकड
आवरु	ओर	ते (अ. व.) इ.

काही कानडी शब्द मराठीशी साधर्म्य दाखविणारे असूनही माडियातही आढळतात. उदा.

माडिया	मराठी	कन्नड
आतो	आत्या	आते
गंटा	घंटा	गंटे
अवको	अवका	अवक
हाटुम	बाजार (बाजार हाट)	हाट

हे दोन पैकी कोणत्याही भाषेतून आलेले असू शकतात.

काहो शब्दांना फक्त कन्नड प्रत्यय लागलेला आढळतो.

उदा० नारियल काया = नारियल शब्दाला 'काया' हा प्रत्यय

सीता मरा = सीता या शब्दाला 'मरा' हा प्रत्यय.

वरील विवेचनावरून कन्नड भाषेशी संबंध दिसतो. मात्र ह्या संबंधाचे स्वरूप दुरान्वयाने असावे असे वाटते. शिवाय शब्दांचे प्रमाणही जाणवण्याइतके नाही. पण एकाच कुटुंबातील व्यक्तित्वे एकमेकांशी साम्य असावे त्याप्रमाणे ह्या दोन भाषांचा संबंध आहे असे म्हणता येईल.

तेलगूशी संबंध

तेलगू भाषेशी संबंध हा द्राविडी भाषेतील संपन्न भाषेचा असंपन्न भाषेवरील प्रभाव मानावा लागेल. अंग्रेजदेशाचा तेलगू भाषिक भाग हा सिरोंचाच्या बाजूने इंद्रावती वा प्राणहिता नव्यांच्या दुसऱ्या काठाने माडियांशी सलग्न विभाग आहे. इतकेच नव्हे तर सिरोंच्या आणि अहेरो आणि ह्या दोन गावामधील सर्व भाग हा मराठी भाषिक असला तरी व्यापारासाठी आलेले व शेती करून स्थायिक झालेले अनेक तेलगू भाषिक कोमटी किंवा इतर कुटुंबांय हे त्या भागात आढळतात. एक-दोच नव्हे तर फिरते व्यापारी सावकारी करण्यासाठी वैलगाडीतून अरण्यातील अवघड अशा खेड्यांना भेटी देत असतात. ते माडियांचे दुकानदार व सावकार बनतात. या कारणामुळे तेलगूचा माडियांवर प्रभाव टिकून आहे. त्यामुळे मूळात द्राविड वंशीय असलेली ही भाषा तेलगूचा फार मोठा प्रभाव दर्शविते. जमजसे अंग्रेजदेशाकडे सरकावे तसंतसे माडियांवरील तेलगूचे वर्चस्व वाढत असलेले जाणवते. उदा. आदिलाबाबाद जिल्ह्यातील गोंड लोक तेलगूच बोलतात. गोंडी शब्दांचा वापर कमी करतात.

वरील निवडक शब्दांकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास आपणास संख्यावाचक शब्द एक ते दहा ह्या अकावरून तेलगूचा प्रभाव सरळ पन्नास टक्के आहे असे दाखविता येईल. एक ते पाच पावतांचे अंक सरळ तेलगुतील आहेत व नंतरचे मराठीतील आहेत.

एकोणीस, एकवीस, पंचवीस चाळीस, पन्नास इ. संख्यामध्येही तेलगू व मराठीचे मिश्रण आढळते. (उदा. उंदो कर्मी विसा = एकोणवास वासा उंदी = एकवीस रेंडु वीसा = चाळीस इ.)

निसर्गाच्या सान्निध्यात वावरणारे व ज्यांना कधीहि कोणत्याही गोष्टीची कमतरता न भासल्यामुळे मोजमाप किंवा आकडेवारी ही ज्यांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनात नव्हती, त्या माडियांच्या बोलीत संख्यावाचक शब्द अजीबात

नमत्यास काहीच नवल नाही. याच कारणामुळे संख्यावाचक शब्द तेलगू आणि मराठीतूनच पूर्णतः घ्यावे लागले असावेत.

माडिया	मराठी	तेलगू
हिल्ले	नाही	इल्ले
मामा	मामा	मामा
मामी	मामी	मामी
बंडा	दगड	बंडा

वर्गील तेलगू शब्दाचे रूपांतर न होता माडियात ब्रेतलेले आढळतात. मात्र ह्या शब्दांचा वापर करीत असताना प्रत्यय माडियातील लागतो.

इंग्रजीचा प्रभाव

अत्यत मागासलेल्या व आदिम जमात समजल्या गेलेल्या माडियांच्या बोलीत इंग्रजी शब्दही आढळतात. त्याचे बाह्य जगातील व्यक्तीस आश्चर्य वाटल्यास नवल नाही. परंतु ह्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही, कारण ते शब्द त्यांनी स्वीकारले ते इंग्रजी किंवा परकीयांचे शब्द म्हणून स्वीकारलेले नसावेत. तर पुढील कारणामुळे स्वीकारलेले असावेत असे वाटते.

१) मराठीत रुढ झालेले इंग्रजी शब्द जसेच्या तसेच त्यांच्या बोलीत शिरलेत

उदा०	माडिया	मराठी
पोलीस	पोलीस	पोलीस
मोटार	मोटार	मोटार
कुली	हमाल	चांगला
बेस		

२) प्रशासकांशी आलेल्या संवंधामुळे ब्रिटीशांच्या काळापासून जंगल-खात्याचा अधिकारी वर्ग त्यांच्या सतत संपर्कात असे व त्यात अनेक ब्रिटीश असत. त्यानंतर स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय अधिकारी रुढ इंग्रजी शब्द दैनंदिन कार्यात वापरताना दिसतात. मजुरीच्या निमित्ताने माडियांचा संबंध अधिकान्याशी येतो तेव्हा इंग्रजी शब्दच त्यांना माहित होतो व त्यांच्या बोलीत रुढ होतो उदा.

माडिया	मराठी
सेंटर	केन्द्र
बांडदरी	सरहद
एंटेशन	रोपवन
गाडं	गार्ड

फारेस्ट	जंगल
इस्कूल	शाळा
लेव्ही	लेव्ही
डागदर	डॉक्टर

पेरमा किंवा पुजारी ह्याच्या अंगात आलेल्या देवी अन्नालीनेही बोलतांना (प्रेरम्याच्या माध्यमातून) Cars व Motors हे शब्द वापरल्याचा पुरावा प्रस्तुत लेखिकेला मिळाला आहे. म्हणजे इंग्रजीने केवळ सामान्य माडियांचीच नव्हे तर त्यांच्या पुजान्याची व देवतांचीही भाषा प्रभावित झालेली दिसते.¹

¹ Deogaonkar, S. G.

Madias of Bhamragad
Inter-India Publications,
New Delhi, 1982, P. 115

प्रकरण तिसरे-

शब्द साहित्य आणि व्याकरण

स्वर

माडिया भाषेत दहा स्वर आहेत त्यापैकी उच्चाराच्या दृष्टीने पाच दीर्घ व पाच न्हस्व आहेत. त्यांच्या स्वरूपात जिभेच्या हालचालीमुळे फरक पडतो. जिभेची स्थिती आणि शब्दाच्या उच्चारणातील वेळ ह्यात सर्वप्रकारच्या सरमिसळीने निरनिराळी रूपे तयार होतात. उदाह.

मगऱ्या	मुलगा	म (अ) ए (अ) ई
पाढी	डुक्कर	प (आ) ड (ई)
उको	चांदणी	उक् (ओ)
पल्लू	दात	प (आ) ल्ल (ऊ)
लोप्पा	आत	ल (ओ) अ (आ)
मिच्चो	विच्	म (इ) च्च (आ)
तम्मो	लहान भाऊ	त (अ) म्म (ओ)
एन्दना	माचणे	ए न्द (आ) न (अ)
पेस्ताना	उगविणे	प (अ) स्त (आ) ना

न्हस्व स्वर हे दीर्घ स्वरांपेक्षा जास्त उपयोगात येतात पण नेहमीच्या वापरात न्हस्व व दीर्घ ह्यामधील भेद नाहीसा होऊन शेवटी न्हस्व स्वरच कायम राहतात.

संपूर्ण दहाही स्वर शब्दांच्या मध्ये किवा सुरुचातीला येतात. मात्र शेवटी आलेल्या दीर्घ स्वरांचाही उच्चार न्हस्व होतो.

उदा० अट्ठना॑ – स्वर्यपाक करणे

अतना॑ – शरीरावर पडणे

लेहताना॑ – दोऱ्याची गाठ सोडणे

उमस्ना॑ – पुसून टाकणे

। वरील सर्व शब्द ना चा उच्चार न्हस्व आहे.

व्यंजने

माडिया भाषेत एकविस व्यंजने आहेत. शब्दांच्या उच्चारातील वेगाच्या अमुळे त्यात निरनिराळी स्वरूपे होतात. शब्द समुच्चयाची सवय, उच्चारात श्यवाची पद्धती किंवा स्वरूप आणि त्याचा अनुक्रम तसेच त्यांच्या अनुक्रमात रा बदल ह्या कारणांनी व्यंजनाचा मिलाफ वा सम्मुच्चय (Syllabic) होतो. व्यंजने आणि स्वर ह्यापासून सामान्य शब्द तयार होतो. एका शब्दाच्या उच्चारात जर दोन स्वर एका मागोमाग असतील तर ते व्यंजनामुळे किंवा तामुळे अलग केल्या जातात किंवा एकात येतात. उदा०

पूऱ्यतना/पोहताना	फेकणे
मूःरेता	गायीचे
मूःरेतै	गायीला आण
कन्-उकना	चोखणे
रकन-परकना	शोधणे
मसन-उम्सना	पुसून टाकणे
रसन-एरसना	तिस्खट चव घेणे
कम-उकमा	चोखू नको
नजम-उन्जमा	झापू नकोस
कत-उकतान	चोखले
कक-उककान	चोखन
नजल-उन्जला	झोपण्यासाठी
कव-उकवाल	चोखणारा
कस-वक्सोरे	चोखत असतांना इ०

सर्वसाधारणपणे 'र', 'ज', 'न' हे तीन सोडून इतर व्यंजने शब्दांच्या उत्तीला येतात.

फक्त सोळा व्यंजने (झ, झ, त, ज, जू, कू, गू, ग, मू, म, नू, न, ल, रू, सू,) शब्दांच्या शेवटी येतात.

सर्व एकवीस व्यंजने शब्दांच्या मध्यस्थाने येतात.

वाक्य रचना

माडियांच्या बोलभाषेतील वाक्य रचनेचा विचार करीत असता आपणाला तोष्ट प्रकरणे जाऊते ती ही की मराठी व माडिया वाक्य रचनेतील शब्दांचा सारखाच आहे. प्रथम कर्ता, त्यानंतर कर्म व त्यानंतर क्रियापद (शेवटी) असे रचनेचे सर्वसामान्य स्वरूप आहे. माडियांची बोलण्याची पद्धती सावकाश

आहे. त्याचप्रमाणे शब्दोच्चारात 'हेळ' आहेत. संभाषणाच्या ओघात हेल वाढतात. (सविस्तर माहिती सातव्या प्रकरणात आहे.) उदा०

इदु वेडगा मर्मा आंदु.

हे धावडयाचे झाड आहे.

कर्ता कर्म क्रियापद.

अंदी गेडाते चेडो मुईतो मत्तोय.

एका रानात म्हातारी म्हातारा राहत होते.

व्याकरण— (शब्दसंग्रहासह)

नामे

माडिया आणि मराठीत वाक्यरचना सारखीच असल्याने नामाची जागा कथर्याच्या ठिकाणी प्रथम स्थानी आढळते. मराठीप्रमाणे दोन वचने (एकवचन, अनेकवचन) आणि पुल्लींग व स्त्रीलिंग जास्त वापरतात. नपुसकर्लिंगाचा फारच क्वचित वापर दिसतो.

माडिया	मराठी	माडिया	मराठी
अ हटा*	खांदा	अवि	मांस
अको	आईचे वडील	अल्लीमिन	आलीमासा
अदामी	आरसा	आकी	पान
अचे	परवा	आतो	सासू
अड़का	मातीचे भांडे	आते	वडिलांची बहिण
अती	गवतापासून बनविलेला दोन	अव्क	मोठी बहिण
अने/हाडे	जावई	आनचाडी	स्त्री
अपीस	ऑफीस	आनदारी	अंधार
आरी	भाकरी	इडीन्जु	नख
अल्लूम	बटाटे	मिंता	गोड गोळी
इतुडी	पितळी	एद्दी	उन
इडीयु	पोपट	यागऱ्योडी	वायकोचा भाऊ
इरकू	मोह	एडमितोग	लहान बहिणीचा नवरा
हरींगम	हिवाळा	इरा	दोन्ही तळहात
इचाडी/पडिया	फणी	इरमी	रेडा
उको	चांदणी	एलो/एलाडी	लहान बहिण

*'अ' चा 'ह' युक्त उच्चार त्यामुळे अट्टाच्या ऐवजी हट्टा ऐकू येते.

उमागऱ्यी	चुंबन	यल्लू	उंदीर
उकाडी	पाळना	एरपुस्कु	चपलांची जोडी
उल्लीग	कांदा	इवेग	झाडाचा गोंद
उसका	वाळू	एमिली	कासव
व्हटा	काठी	ओसरी	व्हरांडा
ओस्सा	पुन्हा	कनीर	अश्रू
तडी	तळे	कपारी	कपाळ
ओंग	शत्रू	कवुली	स्वीकार
वडींजु	बोट	कारा	कर्ज
कल्लू	दाऱ्ह	कावरी	दरवाजा
कुदीर	कुरळे	कुन्जे	घुबड
कुली	मजूर	दारी	डाळ
डुवाली	वाध	चांदी	चांदी
डुइया	चमचा	कोकरी	बायकोची बहीण
दंडा	हाताच्या वरचा भाग	गरदा	छिद्र
दिया	दिवस	गादी	सिहासन
केडी	खेडे	मुद्दा	अंगठी
नेत्तुरी	रक्त	गुमिथा	गुहा
नोकरी	नोकरी	गुरु	तज्ज
प्यागळू	पाऊस	पापे	फुलपाखरु
पदीसी	त्रास	गुडा	घरटे
पंडी	पिकलेले	गोटा	वजन
पालू	दूध	गोती	मित्र
पिट्टे	पक्षी	जगा	शर्ट
जमा	गोळा करणे	पिला	लहान मुलगी
जोरासामी	देवाची प्रार्थना	पुला	भाजी
ताडवा	गाल	किसडबा	आगपेटी
तुरुंजु	वासरी	पेकुर	मुलगा
तोसा	घसा	पोगा	तंबाखू
मलनरकल	जंगली मांजर	पोवरा	कमळ
पुसाल	मांजर	बरगा	काठी
गोग्गोडी	कोंबडा	विसराल	सर्वात लहान
बसी	डास	सापा	सर्व
बेद्रीन	टामाटो	सोकलाल	चौकीदार

माने	परवा	ट्वे	पक्षी
मत्तू	औषध	येरमी	म्हैस
मल्लू	मोर	येडको	ताप
मः का	आंबा	या ऽ या	आई
मुज्जो	नवरा	कोवे	छोटे माकड
मुत्ते	बायको	पायपट्टी	पैंजण
मुईतो	म्हातारा	बा s टा	दंडातील दागिना
मूऱ्ज	माकड	गाजली	बांगडी
मोस्सो	नाक	वा ऽ री	कानातील रिंग
मोस्सो डिम्मो	नथ	झुल्की	गळचातील माळा
रुटुमी	ऊंट	रिती	रीत
लवार	खोटा	लोनदान	मुका
वडिःय् यु	वारा	विसार	संमती

वर्गीकरण करन काही नामे पुढे दिली आहेत.

सूष्टी विषयक नामे

दिया	दिवस	दिया	सूर्य
सकरी	सकाठ	नेल्ला	चन्द्र
निडा	सावला	गुडरा	टेकडी
हिवकाड	अंधार	तडी	तलाव
मब्बू	दग	डोडडा	नाला
दुंदि	वादळ	हरई	रस्ता
किसू	विस्तव	उसका	रेती
किसपेन	अर्नोदेव	वंडा	दगड
एद्दी	उन्ह	तोडी	माती

शेती विषयक आणि धान्य दर्शक नावे

पुला	भाजी	आपांग	वांगी
बिरा	फळ	गोहकू	गहु
दंडी	शेती	झाटा (झाटांग)	वालाच्या शेंगा अ. व.
अडापी	शेण	व्यःक्कोकू	पोहे
नांगली	नांगर	उल्ली	कांदा
कोंदागाडा	बैलगाडी	मंडा	मचान

जोन्ना	जवारी	चिकला	चिखल
कोंदा	ढोर/बैल	गुदळ	कुदळी
बांदी/ओदर	बांध	फावड़	फावडा
बोब्हूर	मीठ	पिकस	टिकास
अल्लू	बटाटा	बेटटड	कुंपण
लेसुडी	लसूण	कानगुटीली *	बाण धनुष्य
पेडे	शेंग	तृका	तांदूल
नेयोंग	चवलीची शेंग	पेसली	मूग

वनस्पती दर्शक नावे

मरा	झाड	रेकांग	चारोंठी
मालका	रोप	इंदि	शिदी
पोरका	झडूप	वेद्दूर	बांबू
विज्जा	बो	ब्र.की	सर्पण
चट्टरा	वाटाणा	व्यगोगई	बिजा (लाकूड)
पुंगा-ह ई	फूल	टोंडा	बेल
काया	कच्चे फल	पंडी	पिकले फल
होंडा	गवत	पिरी	तणोस
नारेल	नारळ	माकांग	आंबे (अ. व.)
नेंडी	जांभुळ	लिम्मा	लिम्बू
ईत्ता	चिच	नेल्ली	आवळा
ओग्वे	मधाचे पोवळे	ओग्वे नेय्यु	मध
टेका	साग	उमिर	तेंदू
इरपी (इरकू)	मोह		

अ. व.

घरगुती वापरातील वस्तूची नावे

पोयीदुली	मातीची चूल	डाई	चुर्लीचा टोला
डाईग	चूल (तीन दगडांची)	दडिया/गिन्ने	ताठ
थाली	लोटा	कुतूली	पाट
लोन	घर	पालनेयु	तूप
पालू	दूध	कमका	हळद
मिरीया गुंडा	मिरची पूड	मिरीया	मिरची

* तेलगू शब्द - गुमटीला कुट्टे वरुन, तसेच कानी = बाण
(माडिया)

भेली	गूळ	मेंजु	अंडे
हविग	मांस	मिनकु	मासळी
अ. व.			
गाटो	भात	पप्पू	डाळ
पिडी	कणीक	हारी	पोळी
नेयु	तेल	गारानेयु	टोळीचे तेल (मोहाचे तेल)
कंदीलनेयु	रांकेलतेल	तिदाना नेयु	खाण्याचे तेल
टोपी	टोपी	रेकी	डोक्याला घालण्याची बांबूची टोपी
सालो	फेटा	धोती	धोतर
ग़मीड	कांबळे (पांघरण्याचे)	नोडे	दोर
गंजींग	भांडे	चेरना	बादली
अड़का	मडका	गोलेम	घंगाळ
बुगडी	अल्युमिनियम	क्यःगय ना/ नांगरेत्तेग	अंगात घालण्याचे कपडे

रंगदर्शक नावे

मव्बू	निळा	नेत्तराला	लाल
जाबूर	हिरवा	पांडरी	पांढरा
कारीयल	काळा		

पक्षी व पाळीव जनावरांची नावे आणि वन्य पशुंची नावे

नेयु	कुत्रा	मुरे	गाय
कोंदा	बैल	एरमी	हेला
बैसी	म्हैस	एर्रे	वकरी
पदी	डुवकर	कच्चेगिरने	सापसुरळी
तरास	साप	मिच्चो	विचू
नायुम-तरास	नाग	मांग/जानवर	जनावर
एड्ज्जु	अस्व	डुवाल	वाध
नेयःगली	चित्ता	एन्नी	हत्ती
गोंदरे	लांडगा	मल्लु (मलकु) अ. व. मोर	कावळा
नूरनुंगीयालो (साप खाणारा)	निळकंठ	काकड	गिधाड
मलउडीयाली	गरुड	रमनल	
तल्ले	डोके	तलानोहस्ता	डोके दुखणे
कोंडा/कोंडाग	डोळा/डोळे	मोस्सो:	नाक

केवु	कान	पल्लु	दात
कई	हात	वडसक्	बोटे
कालू	पाय	पोट्टा	पोट
केलू/केलकू (अ.व.)	केम	बोक्का	हाड
वेंजेअंगर्ड	जीभ	तोकागई	शेपूट
कोहकू	शिंग	मूका	मूका
कूटा	लंगडा	गुड्ही	आंधळा
तोला	त्वचा	तोड्हो	तोड
यारच्वुडा	तहान	बेनाडी	सुतारपक्षी

नाते दर्शक नावे

मगंधी	मुलगा	मग्याड	मूलगी
मुईतो	म्हातारा	चेडा	म्हातारी
मुज्जो	नवरा	मुत्ते	नवरी
याया	आई	तप्पे/वावा	बडील
काका	काका	हाडे/अने	जावई
कोडीयल	मून	आता	आत्या
लेड्या	तरुण मलगी	कोयतोर	पुम्ब
मामा	मामा	एरेटोर	शेजारी

नामाचे विभक्ती दर्शक प्रत्यय

सामान्यतः नामाच्या पुल्लींगी व स्त्रीलिंगी रूपाना जवळ जवळ सारखे च प्रत्यय लागतात. फक्त प्रत्यय लावतांना थोडासा फरक होतो पण त्यासाठी कोणताही निश्चित नियम दिसत नाही

खाली राम या नामाला विभक्ती प्रत्यय लावून दाखविले आहेत.

विभक्ती	एकवचन		अनेकवचन	
	मराठी	माडिया	मराठी	माडिया
प्रथमा	राम	राम	राम	रामालोह
द्वितीया	रामास	रामान	रामांना	रामाकु
तृतीया	रामाने	रामाल	रामांना	रामाल
चतुर्थी	रामास	रामान	रामास	रामाकु
पंचमी	रामाहून	रामान	रामाहून	रामाकु
षष्ठी	रामाचा	रामान	रामांचा	रामालोरा
सप्तमी	रामात	रामतिहे	रामात	रामालोरा
संबोधन	हे राम !	रामा	हे राम !	रामालोह

इंग्रजीतून स्वीकारलेल्या गार्ड सारख्या नामालाही अशाच प्रकारे विभक्ती प्रत्यय लावण्यात येतात. पुढे हे प्रत्यय लावून दाखविलेले आहेत.

विभक्ती	एकवचन		अनेकवचन	
	मराठी	माडिया	मराठी	माडिया
प्रथमा	गार्ड	गार्ड	गार्ड	गार्डलोरु
द्वितीया	गार्डास	गार्डिन	गार्डाना	गार्डाकु
तृतीया	गार्डनि	गार्डलि	गार्डनी	गार्डलि
चतुर्थी	गार्डास	गार्डिन	गार्डास	गार्डाकुं
पंचमी	गार्डहून	गार्डिन	गार्डहून	गार्डाकुं
षष्ठी	गार्डाचा	गार्डिन	गार्डाचा	गार्डलोरा
सप्तमी	गार्डात	गार्डिहे	गार्डात	गार्डलोरा
संबोधन	हे गार्ड !	गार्डा	हे गार्ड !	गार्डलोरु

वचने

वचने दोन 1) एकवचन 2) अनेक वचन

शट्टांच्या मूळ रूपाला कधी 'कु' तर कधी 'स्कू' हा प्रत्यय लावून तर कधी अनुस्वाराने 'ऱ्' हा प्रत्यय लावून अनेकवचन करतात. काही शट्टांची अनेक वचनांची रुपे वैशिष्ट्यपूर्ण असतात.

उदाह (अ) - अनुस्वाराने डू प्रत्यय लावून

मराठी	माडिया एकवचन	अनेकवचन
टोपी	कुल्ला	कुल्लांग्
बैल	कोंदा	कोंदांग्
खांदा	अट्टा	अट्टांग्
वांगे	आपा	अपांग्

(ब) 'कु' किंवा 'स्कू' प्रत्यय लावून-

मराठी	माडिया ए. व.	अ. व.
कान	केवू	केव्हुस्कु
मोर	मल्लु	मल्कु
चप्पल	एरपुंजि	एरपुस्कु
नख	इडिजु	इडस्कु
बोट	वर्डिजु	वडस्कु
वाघ	हुवाल	डुवास्कु
स्कूल	इस्कूल	इस्कुक्कु

हा प्रत्यय लागतांना सामान्यतः अन्त्य अक्षर लुप्त होते.

(क) काही वैशिष्ट्यपूर्ण रुपे.

मराठा	माडिया ए. व	अ. व.
गोंड	कोईतोंग	कोईतोर
टोपली	डुटी	डुटीनांग
सोनार	कमसाली	कमसालीर

आणखी काही अनेकवचने

माणूस	मनकल	मानवल
म्हातारा	मात्रळ	मात्रलोह
वाटी	विन्ने	गिन्ने
मुलगी	पिल्ला	पिल्लां
नवरा	मुज्जरे	मुज्जोलोह
डोके	तला	तलां
जवान	लेय्या	लेय्यलोह
म्हातारी	चेडो	चेडोस्कू
छोटा नाला	डोड्डा	डोड्डांग्
आई	याया	यायास्कु
नवरी	मुते	मुतेस्कु
हिवाळा	पंटा	पंटातस्के
उन्हाळा	एद्दी	एद्तस्के
बैल	कोंदा	कोंदांय
उंदीर	एल्लु	एल्लुंग

लिंग

लिंगाचे प्रकार दोनं –   १) पुलींग   २) स्त्रीलिंग

नपुंसकलिंगाचा वापर मडियांच्या भाषेत दुर्लक्षित होण्याइतकाच आहे. म्हणजे जवळजवळ नाहीच. नपुंसकलिंग हे स्त्रीलिंगातच येते.

प्राणी आणि निजिव आणि जड वस्तू ह्यांचे साठी नेहमीच स्त्रीलिंगाचा वापर होतो. त्याचप्रमाणे नामाचा जेव्हा व्यक्तीगत स्वरूपात वापर होतो; तेव्हा लिंगाचा स्पष्ट उल्लेख नसतो. कधी कधी मात्र पुलींगी आणि स्त्रीलींगी मूळातच अलग अलग वापरण्यात येतात.

उदा०

मराठी	माडिया (पुलींगी)	)स्त्रीलिंगी)
ब्राह्मण	बोमदाल	बोमदे
म्हातारा	मुईतोर	चेडो

गोंड

मूळ

कोईतूर

पेकूर

कोयताड

पिल्ला

सर्वनामे

प्रथम पुरुषी, द्वितीय पुरुषी आणि तृतीय पुरुषी एकवचन आणि अनेकवचन अशा स्वरूपात सर्व नामे आढळतात.

- १) नैशक सर्वनामे इर, इदू
- २) प्रश्नार्थ सर्वनामे बातल, बारी (काय)
- ३) संबंधी सर्वनामे बोर (कोण, कोणाचा), बदू (कोणता)

सामान्य वापरात येणाऱ्या सर्वनामाची यादी पुढील प्रमाणे:-

एकवचन

अनेकवचन

प्र. पु.	मी	नन्हा	नन्हा	आम्ही	माटू	मम्मट
द्वि. पु.	तू	निमा	निम्मे	तुम्ही	मिटु	मिम्मट
तृ. पु.	तो	आगु	वोर/ओर	ते (पुरुष)	अवे	ओर
	ती	इदु	अदू	त्या (स्त्रीया)	इवू	अबू
		ते आदु	अदू	त्या	इबू	

उजवीकडे दिलेली पर्यायी सर्वनामे गोंडीतली असून तो पण माडियांच्या मुखात माडिया सर्वनामांच्या बरोबरीने वापरात आलेली आढळतात.

काही सर्वनामे :-

मला	नाकू	आम्हाला	माकु
तुला	निकु	तुम्हाला	मिकु
त्याला	ओनकु	त्यांना	ओरकू (पुल्लींगी)
तिला	तानकु		अबुकु (स्त्रीलिंगी)
माझा	नावा	आमचा	मावा
तुझा	निवा	तुमचा	मिवा
त्याचा	ओना	त्यांचा	ओरा (पुल्लिंगी)
तिचा	ताना		अबूना (स्त्रीलिंगी)
हा (This)	व्याःगू	तो (That)	वोगुं

क्रियापद

माडियातील क्रियापद हे अतिशय गोंधळात टाकणे व गुंतागुंतीचे आहे. मात्र व्याकरणदृच्या पाहिल्यास त्याचे स्थान अद्वितीय आहे. लिपीबद्ध भाषा नसल्यामुळे साहजिकच ग्रंथिक लेखन नाही. त्यामुळे शब्दांच्या स्वरूपाला वंधन नाही. इतकेच नव्हे तर लेखन प्रक्रियेला लागणारी बद्दीमत्ता क्रियापदांची निरनिराळी रूपे करण्यात खर्च होते आहे की काय असा संश्यम पडण्याइतपत रूपे आढळतात. अभ्यासकाला तर शब्दकोड्यासारखे हे आव्हानन्त्र होय.

माडिया भाषेत जो शब्द क्रिया इर्शवितो त्याला 'ना' हा प्रत्यय लागले की त्यास क्रियापद म्हणतात. उदा :-

उदा-ना	=	उदाना	= बसणे
नारका-ना	=	नारकना	= कापणे
लोहा-ना	=	लोहाना	= पाठविणे
पिसा-ना	=	पिसाना	= राहणे
वोसा-ना	=	वोसाना	= ठेवणे

अ) वर्तमानकाळ-क्रियाना = करणे हे क्रियापद खालील प्रमाणे चालते.

एकवचन

मी करतो-नशा किसेके मंतन
तू करतो-निमा/निम्मे कीसेके मंतोन
तो करतो-ओगु/वोर कीसेके मंतोय
तो करते-इदू/अदू कीसेके मंता

अनेकवचन

आम्ही करतो-माट/मम्मट किसेके मंतोन
तुम्ही करता-मीटू/मिम्मट किसेके मंतोट
ते करतात-अवे/ओर कीसेके मंतोय
त्या करतात-डवु/अबू कीसेके मंता

उजवीकडे दिलेले पर्याय गोंडीतले असून माडिया बोलीतही माडियावरोबर त्यांचाही वापर होताना दिसतो.

ब) भूतकाळ - क्रियापदाच्या मूळ रूपाला 'तन्' हा प्रत्यय लावून भूत-काळ तयार होतो.

उदा० हुडना = पाहणे

हुड + तन = हुडतन = पाहिले.

कस्कना = चावणे

कस्क + तन् = कस्कतन् = चावलो/चावले.

पुष्कळ क्रियापदाची रुपे मात्र अनियमीत होताना आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतात.

उदा० होंदाना - जाणे

होतन-गेलो

पियाना - पकडणे

पितन-पकडले

हियाना - देणे

हितन-दिले

वरील उदाहरणात भूतकाळ होताना एक अक्षर लोप पावलेले दिसते.

उदा० 'दा', 'या' इत्यादी.

करणे = क्रियाना हे क्रियापद भूतकाळात पुढील प्रमाणे चालते.

एकवचन

मी केले-नशा कीतन

आम्ही केले-माट/मम्मट कीतोम्

तू केले-निमा/निम्मे कीतीन

तुम्ही केले-मीटू/मिम्मट कीतीर

अनेकवचन

त्याने केळे—ओगु/वोर कीतोय

तिने केळे—इदु/अदु कीता

उजवीकडे दिलेले पर्याय गोंडी बोलीतले असून माडिया बोलीतही माडीया-बरोबर त्यांचाही वापर होताना दिसतो.

क) भविष्यकाळ - साधा भविष्यकाळ तयार होताना प्रथम पुरुषी मूळ क्रियापदाला 'कन्' किंवा 'नोग्' प्रत्यय सर्वसाधारणपणे लागून भविष्य कालीन रूप तयार होते. अर्थात अनियमितता आहेच.

उदा०	मन्दानो—मन्दानोग	=	असेल
	दायना—दायनोग	=	जाईल
	वायना—वायनोग	=	येईल
	तिन्दाना—तिंदानोग	=	खाईल
	कियना—कीकन	=	करेन
	हुडना—हुडकन	=	बघेल

आज्ञार्थ :— क्रियापदाच्या मूळ रूपाला 'अं' हा प्रत्यय लावून एकवचनी आज्ञार्थ आणि 'अंटू' हा प्रत्यय लावून अनेकवचनी आज्ञार्थाची रूपे तयारे करतात.

उदा० उदना

उद् (वस) = मूळ रूप

उदा - ए. व. आज्ञार्थ

उदांटू - अ. व. आज्ञार्थ

तू जा = निम्मा हन

तुम्ही जा = मीट अंटू

ते ये = निम्मा वा

तुम्ही या = मीट वाटू

तू कर = निम्मा कीम

तुम्ही करा = मीट कीमटू

कोणतीही इच्छा प्रदर्शित करण्यासाठी क्रियापदाचा उपयोग विशिष्ट रितीने होतोच असे नाही. उदा०

तुझे भले होवो निवा वेस आयना.

जा, तू पास होशील. हन्, निमा पास आयकीन.

माडियांच्या बोलभाषेची दोन वैशिष्ट्ये म्हणून विशेषत्वाने ज्याचा उल्लेख करावा लागतो त्या म्हणजे :—

१) 'जर' चा वापर, 'जर' ह्या शब्दासाठी प्रतिशब्द माडिया भाषेत नाही मात्र क्रियापदाच्याच रूपाला 'ते' हा प्रत्यय लावून त्याचा वाक्यात उपयोग करतात.

उदा०	आराना = पडणे	अरते = पडेल तर.
	इराना = ठेवणे	इरते = ठेवले तर.
२) आणि दुसरे बैशिष्ट्य म्हणजे 'केलेच पाहिजे'		
	ही कल्पना माडियांच्या भाषेत 'पियान्ता' या शब्दाने दाखविलो जाते.	
उदा०	ओगु रिंदा पियान्ता = तो खाईलच.	
	ओगु हिंदा पियान्ता = तो जाईलच.	

क्रियापदाचे नकारार्थी स्वरूप.

सामान्य नकारात्मक रूपाद्वारे व वाक्यांच्या संदर्भानुसार क्रियापदाचे नकारात्मक स्वरूप दाखविले जाते. त्यासाठी काही ठाराविक रूप नाही. कधी 'मा' प्रत्यय लावून नकारात्मक रूप तयार करतात. संस्कृत भाषेतही नकारदर्शक 'मा' प्रत्यय आहे.

जेसे, 'कुरु मा' = करू नकोस.

माडियातील उदाहरणे :—

माडिया	मराठी	माडिया	मराठी
उन्जना	झोपणे	उनमा	झोपू नकोस
तिन्दाना	खणे	तिनमा	खाऊ नकोस
उदाना	बसणे	उदमा	बसू नकोस
होंदाना/दायना	जाणे	हनमा	जाऊ नकोस

सामान्यतः पुढील प्रमाणे नकार दर्शविण्यात येतो.

नन्हा हुडोन	मी पाहत नाही
माटू हुडोय	आम्ही पाहत नाही
ओगू हुडो	तो पाहत नाही
मिटू हुडोरु	तुम्ही पाहत नाही
अदु हुडो	ती पाहत नाही
अवु हुडोन	त्या पाहत नाहीत
पुष्कळदा 'हिल्ले'चा उपयोग करून नकारात्मक वाक्य पूर्ण करतात.	
उदा० मी पाहिले नाही	नन्हा हुडसीक हिल्लेक मंतोन
आम्ही पाहिले नाही	माटू हुडसीक हिल्लेक मंतोन

काही क्रियापदे :

माडिया	मराठी	माडिया	मराठी
मन्ता	आडे	तेदना	उठणे
हिल्ले	नाही	बोडसना	जाळणे
कीईना	करणे	उडून अरतांना	खाली पडणे

माडिया	मराठी	माडिया	मराठी
दायना/होंदाना	जाणे	नोयाना	धुण
वायना	येणे	पिसी किईना	वाचविणे
वितना	पळणे	केरसना	धालणे
तिन्वाना	खाणे	उकना	कपडे धुणे
तन्नना	मारणे	वितना	पेरणे
एन्दाना	नाचणे	कसकना	चावणे
रासना	लिहीणे	तोईना	सुजणे
वाटना	टाकणे	एःताना	विस्तवातून काढणे
अवकना	मारून टाकणे	हुडना (अुळना)	पाहणे
मासना	शिलगावणे	उऽताना	शिजविणे
वेरसना	वाढणे/मोठे होणे	पि: एताना	विझविणे
पे:एताना	पेटविणे	पेकना	वेचणे
तासना	ठेवणे	पोहताना	फेकणे
दोस्सना	लावणे	माहनन	असणे
आयना	मरणे	ओयना	घेऊन जाणे
मकना	वाळविणे/गुप्त होणे	उइना	कभी करणे
इन्दाना	म्हणणे	अटना	शरीरावर पडणे
वे:ताना	सांगणे	ओलना	हलविणे
इलकाना	हळू पोहणे	उडीना	प्रवेश करणे
उकना	कुस्ती खेळणे	यऱ्याना	लपविणे
उरपना	जाताजाता टाकणे	आडियाना	रडणे
उन्डना	पिणे	अन्जना	चढणे
उम्मकना	नाक शिकरणे	अरायितो	भीक मागणे
कोटना	शिवणे	अलकना	चावणे
ईकना	फाडणे	अस्काना	मांस कापणे
एत्तना	हातावर मुलाला आणणे	असना	निवङ्क करून घेणे
असाना	विकत घेणे	एय्याना	झाडणे
इरमाना	तिखटाची चव घेणे	एवीयाना	पोहोचणे
अगुताना	जन्मणे	काळिया	सावडणे
ओकना	चोळणे/लावणे	दोडगना	झोपेत कुस बदलणे
ओगुसाना	ठरविणे	नेकना	आवाज करणे
ओडताना	आत आणणे	नोयना	जखमी होणे/दुखणे
ओयना	गाणे म्हणजे/नेणे	नेस्कना	श्वास घेणे

ओलना	हालविवे	पिडींगना } गुंजना }	ओढणे
कागऱ्यन्	शिकणे	पुरंसना	चढणे
कागऱ्यतान्	शिकविणे	पोरसना	उलटी होणे
पेसना	बाहेर येणे	बोयना	स्पर्श करणे
माकना	लपणे	करस्कना	स्वप्न पाहणे
मन्दाना	राहणे	माड्ना	विसरणे
मोरईतो	झोपणे	मिडताना	घडी घालणे
जाडपना	खोटे बोलणे	लेकना	मोजणे
त्यागऱ्यनो	उघडणे	वायना	येणे
लोपना	गिळून घेणे	तिडीना	समजून घेणे
वेहताना	सांगणे	तुसताना	तोडण्यासाठी फेकणे
वेललोंगा	आइचर्य वाटणे/फिरणे	ओगना	फुटणे
दोगना	थकणे	मोळकना	पुजा करणे
नाडकना	तोडणे		

विशेषणे

विशेषणे वरीच आहेत. नाम किंवा सर्वनाम ह्यापैकी कोणत्याही कर्त्याच्या विभक्तीप्रमाणे विशेषणाला विभक्तीचा प्रत्यय लागतो.

उदा०	अ)	रोज	स्वच्छ	पाणी	प्या.
		रोजी	वेसता	याग्वृन	उंडटु.
	ब)	धाण	पाणी	घरापासून	दूर सोडा.
		खराब	याग्वृ	लोनासी	लकु वाटा.
	क)	आमच्या	गावात	स्वच्छ	पाणीच मिळत नाही.
		मावा	नाटे	वेसटा	याग्वृ दुर्हको.
	ड)	रस्ता	छान	आहे.	
		मार्गी	बेस	मंता.	

काही विशेषणे :-

माडिया	मराठी	माडिया	मराठी
बेस	चांगले	पारना	जुना
लानडाल	आळशी	रात	कठीण
अलको	स्वस्त	इर्नू	बरेच खाली
उदला	थोडा, छोटासा	उसार	हुशार
इवदल	बहिरा	अिरो	दुष्ट
कान्दे	लहान	सोक	स्वच्छ

ले १९ या	तस्ण	गटने	दाट
गुडी	आंधळा	दिनाल	उंच
नेल	खाली	लेवा	शिवाय
विसराल	सर्वात लहान	लबार	लबाड

काही क्रियापदांचा विशेषणात्मक म्हणीसारखा उपयोग केला जातो.
वर्तमान व भूत ह्या दोन्हो काळांचा त्यासाठी उपयोग करण्यात येतो.

उदा०	उंदा वेस्से – तहानलेला
	काग वेसना – भुक्लेला
	तोड मान्दाना – उत्तर देणारा
	कालक मोळकना – पुजा करणारा
	प्या १ रव्हू वायना – पाऊस पाडणारा
वेटांड/वेलींग	दाईना = शिकारीला जाणे.
सीटा	वाईना = आठवण करणे
विकूर	किईना = विचार करणे

धातुसाधित विशेषणे

धातुसाधित विशेषणात वर्तमानकालीन व भूतकालीन रूपे आढळतात,

अ) वर्तमानकालीन रूप-मूळ रूपाला प्रत्यय लावून.

उद् + सोर – उद्सोर = बसत असताना

तिन् + जोर – तिन्जोर = खात असताना

ब) भूतकालीन रूप – मूळरूपाला प्रत्यय लावून.

उद् + इसी – उदीसी – बसल्यानंतर

वाक् + की – वाकी – भांडण झाल्यानंतर.

क्रिया विशेषणे

क्रियाविशेषणे ‘तपा, पा, वेके आणि पा’ प्रत्यय लावून वापरात आणली जातात. कालदर्शक, क्रियादर्शक, स्थलदर्शक, क्रियाविशेषणे ह्या भाषेत आढळतात. त्याचप्रमाणे क्रियाविशेषणांचा उपयोग करून वैशिष्ट्यपूर्ण वाक्यखंडही निर्माण होतात.

१) ‘तपा’ प्रत्ययान्त-

उदतपा – बसल्यानंतर

असूतपा – घेतल्यानंतर

२) ‘पा’ प्रत्ययान्त-

उदीपा – बसत असताना

कीईपा – करत असताना

३) 'नेक' प्रत्ययान्त

उदनेके	वसताना
कीनेके	करताना

४) 'तेके आणि वेके' प्रत्ययान्त

उदतेके	बसलो तर
कीतेके	केले तर
उदवेके	जर बसलो नाही तर
केवेके	जर केले नाही तर

काही क्रिया विशेषणे (कालदर्शक)

इंजेके	आता	वस्के	केव्हा
परे	लवकर	मन्मे	परवा
नेंदू	आज	नुलपे	रात्री
अस्के	नंतर	वस्केन	कधी कधी
वस्केटकु	नेहमी	पियाल	दुपारी
इंदीकेने	अगदी आताच		

काही क्रिया विशेषणांचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप—वाक्यवृत्ताच्या स्वरूपात

नादीताळ	उद्यापासून
नुलपेटा गाठो	संध्याकाळचे जेवण
निशेटा कवाढ	कालचे काम.

स्थलदर्शक क्रियाविशेषणे.

हिक्के = इकडे	मुऱ्झे = समोर	इट्टवर = जवळ
पोरव्होन = वर	इडनु = खाली	वासे = वाजूला, अगा = तेशे

रीतिदर्शक क्रियाविशेषणे

इदरम	ह्यासारखे	अदरम्	त्यासारखे
अच्चोन	तेव्हढे	एकदम	एकदम
इच्छूक	एव्हेच (वस्तूसाठी)	इच्छून	थोडेसे (पाण्यासाठी)

प्रश्नार्थक क्रियाविशेषणे

वदरम	कसे	वारी	का
वगा	कुठे ?	बेगे	कुठे
वेके	कुठे	बोगरा	कोण (पुलींगी)

काही क्रिया विशेषणांचा उपयोग

- १) नाकू इच्चूक परीकू यायो.
मला एवढे पुरेसे नाहीत.
- २) पान्तो आयो.
अपुरे आहे.

अव्यये

अव्ययांचा वापर माडिया भाषेत निरनिराळच्या कारणांसाठी केला ज माडिया भाषेच्या रचनेत त्या शब्दांचा वापर त्या विशिष्ट क्रियेवर जोर दे साठी, प्रश्नार्थक स्वरूपात आणि त्या विशिष्ट क्रियेकडे अंगुली निर्देश करण्याहोतो. उदा० ने, ये, ई, तेला = सुद्धा ('बोलीचे प्रत्यक्ष स्वरूप' ह्या सार प्रकरणातील संवादांमध्ये ह्यांचा वापर केलेला आढळतो.) उदा० वेनाये म त्यांची वायको, माक वेने = आम्हाला सुद्धा.

उभयान्वयी अव्यये

उभयान्वयी अव्यये माडिया भाषेत तेलगू भाषेतून घेतलेली आढळतात.

उदा०	इंका	आणखी
	मती	परंतु
	इनजेके	आत्ता
	इनहती/इत्तेके	कारण
ओनकु	दुकाम	आता
त्याला	दुखापत	झाली
		कारण
		तो
		मंदतोय.
		खाली पडला.

काही अव्यये

ऊंडे = सुद्धा   आनि = आणि

केवलप्रयोगी अव्यये व उद्गारवाचक अव्यये

चांगल्या गोष्टींसाठी खालील अव्यये वापरण्यात येतात.

आनंददर्शक— ओ, होहो, वाह वाह.

दुःख किंवा वाईट गोष्टींसाठी— छी, छी.

निराशाजनक उद्गार— 'की'

उदा० छी छी। कल्लु उन्मा.

छे छे! दाऱू पिझ नका.

इंगो, पित वेस्सी येइकी वास्ता.

होय, यंडी वाजून ताप येतो.

कुठल्याही वाक्याला 'रो' जोडतात.

उदा०	निम्मा	बोर	रो ?
	त	कोण	आहेस
	निम्मा	वगा	वतीन
	तू	कुठे	चालला

तसेच 'तिरी' म्हणजे अरेरे ! असा शब्द वापरतात.

प्राण्यांच्यासाठी काही उद्गारवाचक अव्यये आहेत.

उदा०	डू डू - कुञ्यासाठी.	ता-ता-ता = बैलासाठी
	अरे - ओ, अरे,	अजोन = बारीक वस्तूसाठी

शब्दयोगी अव्यये

माडिया भाषेत शब्दयोगी अव्यये नामाच्या आधी येत नाहीत तर नामाच्या नंतर येऊन ज्या वस्तूशी किंवा व्यक्तिशी त्यांचा संबंध असेल तो दर्शवितात.

मरा तगा - ज्ञाडा खाली	लोन लोप्पा - घरात (आत)
झूटि पोग - टोपलीभर	किसतगा - विस्तवाजवळ

प्रकरण चवथे उच्चार प्रक्रिया

स्वर व व्यंजनांच्या उच्चारात पडणारा फरकः—

द्राविड भाषांमध्ये साधारणपणे पाच-हस्त आणि पाच दीर्घ स्वर असतात. ह्याशिवाय तेलगू व तुळू या भाषांमध्ये 'अ' हा स्वर अधिक आढळतो. अनुनासिकासहित स्वरांचा उच्चार तेलगू व तामिळ मध्ये आढळतो. मात्र त्यामुळे शब्दांच्या अर्थात काही फरक पडत नाही. स्वरांत उच्चारांकडे द्राविड भाषांचा कल आहे.

- उदा० घर — इल्लु (तेलगू)
- वीडु (तामिळ)
- लोनु (माडिया)

मूर्धन्य व्यंजनांचा वापर हेही द्राविड भाषांचे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. तामिळ व मलयाळम या भाषांमध्ये दंत्य व मूर्धन्य दोन्ही व्यंजने आढळतात. त्याचप्रमाणे कंठ्य 'प' स्फोटकही आढळतो. मुळा भाषेचा हा परिणाम असावा असे वाटते.

स्वर :

उच्चारण व्यवस्थेतील विरोधाभास हा आपणास शब्दांच्या स्वरपात आजमाविता येईल. एकाच उच्चाराचे निरनिराळे प्रकारचे स्वरूपही माडिया भाषेत पाहावयास मिळते.

(ध्वनी संबंधी चिन्हे पृष्ठ क्रमांक ७० वर दिलेल्या विवरणाप्रमाणे वापरलेले आहेत.)

स्वरांच्या उच्चारातील तकावत :

हस्त स्वर

शब्दांची उदाहरणे.	उच्चार
-------------------	--------

पिताना—विस्तव विज्ञविणे	— पि: ए ता ना
पेतना — विस्तव लावणे	— पे: ए ता ना

अकि - आत्या	- अ कि
अके - त्या वाजूला	- अ के
आकी - पान	- आ कि

दीर्घ स्वर

इन्दाना - पुरुन टाकणे - इ न्दा ना

एन्दाना - नाचणे - ए न्दा ना

वी रा विशिष्ट प्रकारचे फळ - वी १ रा
वे रा एक प्रकारची भाजी - वे रा

उको	चांदणी	उ को
ऊको	टाकणे	ऊ को
बोक्का	दुधी	बो क्का
ब्बोःका	हाड	ब्बोः का

शब्दातील अक्षराच्या जागेच्या अदलाबदलीमुळे होणारा अर्थभेद.

पेका	मुलगा
केपा	वाट पाहणे
रोमा	थांवणे
मोरा	पानांची छत्री

व्यंजने

माडियात येणाऱ्या एकूण व्यंजनाच्या उच्चारण घ्यवस्थेतील विशिष्टचे खालील प्रमाणे सांगता येतील.

जिभेच्या विशिष्ट हालचालीमुळे उच्चारात फरक पडतो, ही साधनाची कमतरता होय. त्या उच्चाराच्या (शब्द समूह) गोंधळामुळे उच्चारणात फरक पडत जातो. उच्चाराच्या वेगामुळेही शब्दांच्चारात पडणारा फरक अर्थभेदाला कारणीभूत होतो.

उदा० मूऱरेता	- गायीचे
मूऱेझतै	- गाईला आण.

जिभेच्या अडथळाचामुळे व्यंजनोच्चारात पडणारा फरक हिकु व अरेविक भाषेत मान्यता पावला आहे. 'T' च्या उच्चाराच्या वावतीत इंग्रजीत इंग्लंड व स्कॉटलंडच्या लोकांमध्ये भिन्नता आढळते. माडिया भाषेतही अशी उदाहरणे आहेत.

उदा० कूका / कोका	= बिबा
पूताना / पो	= फेकून देणे

माडियामध्ये अन्त्य व्यंजनाच्या उच्चारात येणाऱ्या स्वरांच्या उच्चारात सूसुत्रता आढळते. दोन स्वर एका उच्चारात असतील तर ते थांबून (Pause) = विसावा अलग असतात. परंतु काही व्यंजनाच्या उच्चारात ('न, ग' चा अपवाद सोडल्यास) मात्र एकत्रीकरण आढळते. उदाह.

१) ना - प्रत्ययान्त.

उकना - उ क' ना - चोखणे

पारकना - प र क' ना - शोधणे

२) मा - प्रत्ययान्त.

उकमा - उ क' मा - चोखू नकोस

उन्जमा - उ न्ज' मा - झोपू नकोस

३) त - मध्य प्रत्यय (भूतकाळ)

उकतन - उ क' त न - चोखले

उन्जतन - उ न्ज' त न - झोपले

४) 'वाल' प्रत्ययान्त.

उकवाल - उ क' वा ल - चोखणारा

उन्जवाल - उ न्ज' वा ल - झोपणारा

व्यंजने एकूण एकवीस आहेत. हे या पूर्वीच सांगितले आहे. मराठीतील सर्वसामान्य पद्धतीप्रमाणे ही सर्व व्यजने शब्दांच्या मध्यभागी येतात. तसेच आद्य किंवा अन्त्य स्थानीही येतात.

शब्द-संचयाचा विचार केल्यास स्थूलमानाने हे लक्षात येते की, 'स, ग, न' व्यंजने मात्र शब्दांच्या सुरुवातीला येत नाहीत. आलीच तरी फारच क्वचित येतात.

माडियांचे उच्चार विशेष

१) मानवाची सहज प्रवृत्ती उच्चार सुलभ करण्याकडे आहे. माडिया भाषेतही हे जाणवते. उदाह.

मराठी	माडिया
हेमलकसा	हेमी ५५ लकसा
एटापल्ली	एटेपाल/एटेपाली
अहेरी	अयरी
भामरागड	बोमरा ५ गडी
ठेकेदार	टेकेदार
सोकपिट	सकपिट
सुधारणा	सुदारजा
साहेबाला	सायबाल
दवाखाना	दवाकाना
सुखदुःख	सुकदूक

२) संयुक्त वर्ण उच्चारणे पुष्टकळदा कठीण जाते. त्यासाठी आज्ञा-स्वरागम आढळतो.

उदाहरण - इस्कूल

३) इतर वैदर्भीय बोलींप्रमाणे 'ळ' चा कधी 'ङ' तर कधी 'र' होतो. हच्छासाठी सामान्य नियम काहीच दाखविता येणार नाही. बोलणाऱ्याच्या सवयीवर ते अवलंबून असावे असे दिसते. माडियांमध्ये तामिळ किंवा तेलगू प्रमाणे 'ळ' वा 'ळळ' असार उच्चार आढळतो. मात्र ऐकतना तो 'ङ' सारखा भासतो.

मेळावा - मेडावा

पाहणे - हुळना, हुडना (ळ आणि ळळ तसेच स्पष्ट ड असे उच्चार)

डाळ - दार किंवा डार (ड चा द, व ळ चा र)

उच्चार सहज व्हावा यासाठी कधी कधी त्या शब्दांच्या मध्यभागी 'हेला' चा (उच्चारांच्या विशिष्ट लक्विंचा) वरपर होतो. एखादे अक्षर प्लूत होते.

उदाहरण

वायना	-	वा ५५ यना
दायना	-	दा ५५ यना
कीइना	-	की ५५ ईना
कायदा	-	का ५५ यदा
उंदी	-	उं ५ दी
निम्मे	-	निम्मे ५५
चाताल	-	चा ५५ ताल

४) परभाषेतील शब्द जसाच्या तसाच घेऊन त्याला 'कु' प्रत्यय लाव. याची प्रथा दिसून येते. 'कु' हा प्रत्यय 'ला' ह्या अर्थी वापरण्यात येतो. उदाहरण -

डॉक्टर	-	ડागदरकु
फेदार	-	दफेदारकु
पटवारी	-	पटवारकु
मेबर	-	मेबरकु
गव्हर्नरमेंट	-	गव्हर्नरमेंटकु

वैशिष्टच्यपूर्ण उच्चारांचे शब्द

माडिया लोकांचे उच्चार वैशिष्टच्यपूर्ण आहेत. त्या दृष्टीने पुढील काही उच्चार लक्षात घेणा जोगे आहेत.

पाणी ह्या शब्दासाठी 'यावू' असा शब्द उच्चारलेला ऐकू येतो. बारकाईने ऐकल्यास 'याऊवू' असा होतो.

पाऊस या साठी प्यावू हा शब्द ऐकू येतो मात्र त्याचा उच्चार 'प्याऊवूSS:' असा आहे. त्यातील 'प्या' चा उच्चार 'प्ये' व 'प्या' ह्यांच्या मध्ये म्हणजे ए+अॅ अशा स्वरांनी युक्त असावासा वाटतो. 'गृ' चा उच्चार अत्यंत सुस्त असून उदूतील, 'गैन' शब्दा- तील 'गृ' सारखा आहे. बारकाईने ऐकल्या शिवाय हा 'गृ' चा उच्चार टिप्पिता येत नाही. 'व्हूः' चा उच्चार प्लुत असून मांजराच्या कंठातून निघावा तसा भासतो. 'ह' प्रत्येक उच्चारात महत्त्वाचा आहे. 'व' चा शुद्ध उच्चार न करता सामान्यत: 'व्ह' (व्हिटेपिनमधील) असा करतात. उदाहरणारा या शब्दासाठी वडियथ्यु असा शब्द असावा असे प्रथम ऐकताना वाटते. पण उच्चाराकडे बारकाईने पाहिले असता तो उच्चार 'व्हडिः य्यूडः' होतो.

माडिया, याचाही उच्चार भामरागड पट्टीतले माडिया 'मासहिः यासः' असा करतात. ('ह' युक्त उच्चाराचे सविस्तर विवेचन ह्याच प्रकरणात पुढे केलेले आहे.)

काही शब्द :--

मराठी

- नख/नखे
- मोह/मोह(अनेक वचन)
- मिळत नाही
- विसणे
- झोपणे
- पुसणे
- खांब

माडिया

- इडिंडूजु/इडिस्कु
- दर्पु/इर्कु
- दुरंको
- माःङ्ना
- ऊंजना
- उम्सना
- मूँड (तेलगु शब्द—मुँडा, हिंदीतील लड़ाई प्रमाणे 'ड' चा उच्चार)

पोहे	व्यःकोकू
बांबूची चौकोनी टोपली	विह ५ यथा
तारुण्य/तरुण मुलगी	ले ५५ यथा
हा (जवळचा)	वे ५ गु
तो (दूरचा)	ओ ५ गु
कान—एकवचन/अनेकवचन	के ५ वू/केन्हुकू
केस—ए. व./अ. व.	केल्लू/किल्कू
दात	पर्लू
शिकविणे	कागःतान् न
शिकणे	कागःइनन
फूल	पुंगा—हई
अंडे	मैन्जु
उवळ	उस्मल
जावई	हड़े
बाजार	हाटूम
अंधार	आंदारी
भाकरी	आरी
खांदा	अट्टा/अट्टांग अ. व.
पुढच्या वर्षी	प्यँगाएंड
म्हातारा	मुईतो (मत्तोर) अ. व.
तिखट लागणे	ऐसना/ऐरियाता
सारस (सुई सुई करणारा) पक्षी	उसीरपिटे

मराठी	माडिया	मराठी	माडिया
चाकू	केस्सागई	चारोळी	रे का/रेकांग अ. व
बांबू	वेदुरु	कुत्रा	नेयू
माकड	मू ५ ज	छोटे माकड	कोवे
राम-लक्ष्मण पक्षी	कोरो	पक्षी	पिटै
साधी मांजर	पुसाली	ठंदीर	एलू
उधई	एल्लुम	मुम्मी	पेते
कोंबडा/कोंबडी	गोगोडी/कोरु	उन्ह	हेद्दी/एद्दो
अंधार	इकाड/आंदारी	राच	नक्का
वाढळ	दूं ५ दी	धान	वंजी
भातशेती	दंडा	तांदूळ	नुका
कुंपण	वेट्टुड	तूरडाळ	तूरीनदारी

मिरची	मिरीया	बादली	चेरना (बालटी)
ढोलकी	पाग्रई/पारई	मीठ	ओबुर/बोवुरी
बटाटे	अल्लुग अ. व.	मोयुल	ढग
निळा	मबू	लाल	नेत्तराल/रेंगल
रक्त	नेत्तुर	पांडरा	पांडरा
हिरवा	जाबुर	काळा	कारियल

या भाषेत पाच रंगाचीच नावे असून पाचही निसर्गातील रंगाचीच नावे आहेत. मबू म्हणजे निळा हा शब्द मोयुल म्हणजे ढग आणि त्यांचा आकाशाशो असलेला संबंध यावरून घेतलेला असावा तसेच नेत्तूर म्हणजे रक्त यावरून नेत्तराल (रक्तवर्ण) हा शब्द घेतलेला असावा म्हणजे वास्तविक ती रंगाची नावे नसून तो रंग दर्शविणाऱ्या नैसर्गिक घटकांवरून बनविलेली नावे होत.

माडियांच्या उच्चार प्रक्रियेतील काही ठळक वेशिष्टचे

माडियांमध्ये 'ह' युक्त उच्चार प्रामुख्याने आढळतो. शास्त्रीय दृष्टच्या सांगावयाचे ज्ञात्यास हा सघोष महाप्राण युक्त उच्चार आहे. उदा०

मूळ शब्द	सघोष उच्चारामुळे एफू येणारा उच्चार
अद्दू = तो	हद्दु
जक्को = मोठी बहिण	हक्को
अतना = शिजविणे	हटना
माडिया	मासः f-ह या sः
इल्ले = काही नाही (मुळ तेलगु)	हिल्ले
बद्राम = कसं काय	भद्राम (ब + ह = भ)
विय्या = बांबूची टोपली	विह्य्या.
इदरम् = असे	हिदरम्
अन्नाली = देवीचे नाव	हन्नाली
दूँदी = वादळ	धूंदी (द + ह = ध)
चेडो = म्हातारी	शेडो (श-च-ज्ञ युक्त उच्चार)
बोगामी = कुलनाम	भोगामी
उळा = पहा	हुडा (स्वरापूर्वी ह, व 'ळ' चा ड)
कडाते ^१ = आंगणाजवळ	खडाते (क + ह = ख)
पेरसापेन = बङ्गादेव	फेरसापेन (प + ह = फ)

^१ अनेकदा तर उच्चार प्रक्रियेत होणाऱ्या फरकामुळे पाठभेद इतका बदलो की संपूर्ण अर्थच बदलून जाऊ शकतो. उदा० पहा प्रकरण ५ पृष्ठ ८७

कुमूर = (विशेष नाम)	कुम्हर (म+ह=म्ह)
भूमी ऊंगाल = (विशेष नाम)	भूमी हुंगाल (उ चा हु)
व्यक्तिकू = पोहे	व्यःकोकू (विसर्गयुक्त ह)
अवे = ते	हवे ('अ' चा 'ह' उच्चार)

परभाषेतील शब्द स्वीकारताना मात्र सधोष उच्चारातील 'ह' वगळून उच्चार करताना आढळतात. उदा.

माडिया	मराठी
चिकल	चिखल
सकरी	साखळी
जगडम	झगडा
सपा	साफ

त्यांच्या उच्चार प्रक्रियेतील दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे 'ळ' चा मूर्धन्य पाश्विक उच्चार होय. तामीळ व तेलगू भाषातील ध्वनीतानुसार ते 'ळ' चा उच्चार 'ळूळ' असा किंवा 'ळ' व 'ड' च्या सीमेवर भासणारा करतात. ह्यात अनेकदा एकणान्याची 'ळ' व 'ड' मध्ये गफलत होते. उदा.

मोळकना-मोडकना = पुजा करणे.

बोकळा-बोकडा = बोकड

हुळना-हुळळना = पाहणे

तसेच 'अ' च्या उच्चारात 'ह' आणि 'ळ' चा 'ड' ज्ञाल्याने सुद्धा शब्दार्थ बदलण्याचा प्रसंग येतो. एका अनुभवलेल्या उच्चारातील गफलत पहा. 'उदाना' म्हणजे बसणे व 'हुडना' म्हणजे पाहणे. 'उ' चा 'ह'-कार युक्त उच्चार ज्ञाल्याने 'हुडना' ऐकू गेल्यामुळे पाहणे असा अर्थ घेण्यात आला. 'हुडा' म्हणजे पहा किंवा हुडना (पाहणे) ह्यातही मूळ शब्द 'अुळा' किंवा 'उळना' आहे. 'उ' चा 'हू' व 'ळ' चा 'ड' युक्त उच्चार केल्याने तो हुडा किंवा हुडना वाटतो. व 'हू' हा उच्चार 'उ' तर नसेल ना, या कल्पनेने पुन्हा 'उडाना-उडाना-बसणे' वाटू लागते.

तिसरे वैशिष्ट्य म्हणजे 'ऐ' आणि 'ऐ' ह्यांचे सरळ उच्चार नसून 'ओ', 'ये' किंवा 'अर्या' असे उच्चार आढळतात.

कयी (हात) याचा उच्चार 'कै'- सारखा होत नाही. 'क' चा तालव्य कृ नंतर 'यी' असा उच्चार करतात. किंवा पॅगायंड = पुढच्या वर्षी याचा उच्चार 'प्यागायेंड' असा करतात. एन्दना = नाचणे याचा उच्चार 'येन्दाना' असा करतात.

चौथे वैशिष्ट्य म्हणजे ठळकपणे लक्षात येणारा 'ळू' चा उच्चार होय.

उदा. माड. ५३ ना = (मांगना नव्हे) हा उच्चार अनेकदा आढळतो.
अट्टाड = खांदे यातही तसाच उच्चार आहे.

पाचवे वैशिष्ट्य म्हणजे च व ज चे उच्चार बहुदा तालव्य स्पर्शसंबंधी
आहेत.

‘च’	इचून	= थोडेसे
	मिच्चो	= विचू
	आँचाडी	= स्त्री

वरील च चे उच्चार संस्कृत मधील उच्चारा प्रमाणे म्हणजे ‘च्य’ असे
आहेत.

‘ज’	जानवर	प्राणी
	वडंज	बोट
	इडिजु	नख

या मध्ये ‘ज’ चा उच्चार संस्कृत प्रमाणे म्हणजे ‘ज्य’ असा आहे.

मात्र ज च्या बाबतीत यावनी पढतीचे (जखमीतील ज) असा दंतालव्य
उच्चारही आढळतो.

सर्व साधारणे कोणतेही व्यंजन ते, सहजतेने व सफाईने उच्चारतात.
शब्द कर्कश्य किवा घासून उच्चारत नाहीत. मृदू उच्चार असतो. उच्चाराबाबतचा
सविस्तर विचार धवनी विचारात केला आहे.

उच्चारदर्शक चिन्हांसह काही शब्दांचा परिचय

माडिया भाषेत तेलगू, कानडी, मराठी व हिंदी शब्द आहेत. त्याच्यप्रमाणे
इंग्रजी शब्दही आहेत. केवळ धवनीच्या दृष्टीने विचार केल्यास आपणास माडियांत
आढळणारे घ्यनि पुढे दिले आहेत. त्याच प्रमाणे धवनी उल्लेख करण्यासाठी प्रस्तुत
प्रकरणात वापरलेल्या उच्चारदर्शक चिन्हांचा परोचय करून दिलेला आहे. सोयी-
साठी रुठ मराठी शब्द घेऊन चिन्हे आणि धवनी निर्देशिलेली आहेत. (डॉ.
अग्निहोत्रीच्या ‘मराठी वर्णोच्चार विकास’ ह्या पुस्तकाच्या आशारे खालील
सूची तयार केलेली आहे.)

१ अ साधा, एक मात्रेचा, उदा. ‘कमलदलजल’

अ दीर्घ दोन मात्रेचा—गवळ, मदत मधील व आणि व

अ निभ्रूत तोकडा — सहजमधील ‘ज’

अ॒ प्लत. संस्कृत संबोधनात आढळणारा—रमण मधील ‘म’

अ अनिश्चित, अ व आ ह्यांच्या मधला-आगपेटी, अडूळसा
मधील अ

अॅ इंग्रजी तत्सम आढळणारा—बॅट

अॅॅ ए व अॅ मधील आणि या सारख्या -विदर्भातील ग्रामीण
विभागात उच्चारल्या जाणान्या 'द्येल मधील द्य'

अ उदासीन-हरीण-हरणी मधील ह, किंवा अनुभव-अनभव
मधील अ

अॅ 'ह' युक्त उच्चार-सघोष- 'अ' कि 'ह' ओळखता
येत नाही.

| |

२ आ आ- न्हस्व-माला मधील ला

आ साधा दोन मात्रांचा - राजा

आॅ प्लुत-संबोधनात्मक, 'रामाॅ'

अॅॅ ओ व अॅ यांच्यामधील ग्रामीण भाषेतील 'प्वार' प्रमाणे

३ ई-ई इ न्हस्व - दिवा

ई - दीर्घ - नदी

ईॅ प्लुत 'अरे हरीॅ' (संबोधन)

४ उ, ऊ उ - न्हस्व - 'गुरुला' मधील 'गु'

ऊ दीर्घ - सासू मधील 'सू'

ऊॅ प्लुत - 'राजूॅॅ'

५ ए, ऐ ए-दीर्घ दोन मात्रांचा - केले.

| |

ए ए न्हस्व किंवा एक मात्रेचा - देह मधील दे

ए० य सारखा उच्चार - एक चा 'यक'

एॅ प्लुत - 'शांतेॅॅ'

अई शिथील उश्चायक असा, दोन मात्रांहून अधिक 'सेल'
मधील ई सईल.

ऐ साधारण दोन मात्रांचा उदा. करिजैल.

आय शिथिल पण अवनायक उच्चार-आयकिले.

६ ओ, औ औ दीर्घ दोन मात्रांचा-'दोन'

ओ हस्व, एक मात्रेचा-सोने

ओॅ प्लुत-संबोधनात्मक-'जागोॅ'

ओ शिथिल पण साधा दोन मात्रांचा—कौल, डौल इ.

।

ओ न्हस्व, एक मात्रेचा—कौलावर.

७ बलाघात दर्शविष्यासाठी ज्या अक्षरांवर बलाघात येतो त्याच्यापुढे
‘अशी खूण केली आहे.

व्यंजने

१ क कमल मधील ‘क’ सारखा स्वच्छ
क कागज मधील क सारखा यावनी, उर्दू उच्चार
२ ख खरा, खगोल मधील ख सारखा
३ ग गगन मधील ‘ग’ संस्कृत सारखा.
ग ग्रीब मधील ग उर्दू उच्चार ‘गैन’ सारखा
४ ड. वाडमय मधील ‘ड.’ सारखा
५ च चमत्कारमधील च सारखा संस्कृत
च चूक, मधील च सारखा
६ ज जगदंव—मधील ‘ज’ संस्कृत सारखा.
ज जुगार—मधील जु सारखा, उर्दू उच्चार, दंत तालव्य
७ ट टीका—मधील ट सारखा
८ ड डोळा, डागदर मधील ड सारखा
ड ‘ळ’ चे अपभ्रष्ट स्वरूप नळ = नड
जळगाव = जडगाव प्रमाणे

९ त ताट, भात मधील त सारखा
१० द दोन, बाद, मधील ‘द’ सारखा
११ न नळ, मन मधील न सारखा
१२ प पाट, टोप मधील ‘प’ सारखा
प प चा उच्चार फ सारखा, उच्चार -अनिहित
१३ फ फणस मधील फ सारखा
फ फायदा—उर्दू उच्चार
१४ ब बटाटा मधील ब सारखा
१५ भ भाला, संभव—मधील ‘भ’ सारखा
१६ म माळ, काम—मधील म सारखा
१७ य यांति, वायुमधील य सारखा
१८ र रथमधील र सारखा
१९ ल लाकूड, लूट मधील ल सारखा
२० व वाफ, वाट मधील व सारखा
व व चा व सारखा उच्चार - द्विओष्य उच्चार.

	वू	गव्हाची - मधील किवा 'विहटेमिन' मधील वृह सारखा सघोष उच्चार
२१	श	शाल, शेळी मधील श
२२	स	समई मधील स सारखा
२३	ह	हात, पहा - मधील ह सारखा
२४	ळ	माळा मधील ॲ सारखा
	ॲ	'ॲ' किवा 'ड' सारखा उच्चार

वरील ध्वनी दर्शविण्यासाठी वर दिल्याप्रमाणे चिन्हांचा वापर पुढील शब्दांच्या ध्वनीविचारात केलेला आहे.

माडिया शब्द   उच्चाराप्रमाणे लेखन   शब्दार्थ (ध्वनी)

अक्को	अ क्को	मोठी बहीण
अदामि	अ दा मि	आरसा
अटना	अ ट् ना	स्वयंपाक करणे
अडका	अ ड् का	मातीचे भांडे
अती	अ ती	गवतापासून बनविलेला दोर
अने	अ ने	जावई
आनदारी	अू न दा रि	अंधार
अल्लीमिन	अ लिल मि न	माशाचा प्रकार
अल्लुंग	अ ल्लुं ग	बटाटे
अडापि	अ डा पि	शेण
अवे	अू वे	तेच, 'हवे' असा शब्द एकू येतो
अदु	अदु	ती
अवु	अवु	त्या (स्त्रीया)
अरियाना	अ रि या ना	पडणे
अवकाना	अ व क ना	मारून टाकणे (ओ सारखा उच्चार, हिन्दीचा प्रभाव)

अन्दाना/दरयना	अ न्दा ना/दा य ना	जाणे
अन्जना	अ न्ज ना	चढणे
अन्हिडतोग	अ फ-हडतो गं	भीक मागणे
असना	अ स्ना	घेणे
अस्सल	अ स्स ल	सुंदर
अलको	अ लको	स्वस्त
आंतो	आङतो	सासू
आनवाडी	आ न चा डि	स्त्री
आरी	आऱ्हरी	भाकरी (ह युक्त)
आयना	आ' य ना	मरणे, आ वर बलाधात
आणि	आनि	आणि
आदिवासी	आ दि वा सि	आदिवासी भाषणात 'आ' प्लृत.
आवाज/आलका	आ वा ज/आ ल का	आवाज
अड़याना	अ ड या ना	रडणे
आटना	आ ट ना	शरीरावर पडणे आ अनिश्चित
आपांग	आ पां ग (झ.)	वांगे (अनेक वचन)
इडींजु	इ डीं जु	नख
इत्तुडि	इ त्तु डि	पितळी
इडियु	इ डि यु	लहान पोपट
इरपु	इ पूं	मोह
इरींगम	इ रीं ग म	थंडी
इचाडि	इ चा डि	फणी

इलो	इ़्लो	बहीण एलो, येलो असाही उच्चार
इनजे के	इ़्न्जे के	आत्ता, ह चा उच्चार ह युक्त
	।	संभाषणात 'के' प्लृत
इडुन-अरताना	इ डु न-अ र ता ना	खाली पडणे
इन्दाना	इ न्दा ना	म्हणणे
ईकना	ई क ना	फाडणे
इकाडि	इ का डि	अंधार, ह युक्त
ईसवरी	ई स व री	इश्वर. काहीचया बोलण्यात व चा प होतो.
इत्ता	इ त्ता	विच चिच
उमागई	उ मा ग ई	चुंबन 'ग' चा यावनी गैन सारखा उच्चार
उडा	उ डा	लहान
उमसना	उ म स ना	पुसणे
उन्जना	उ न्ज ना	झोपणे
उकना	उ क ना	कपडे धुणे
उको	उ को	चांदणी
उसका	उ स का	वाढू
उल्लींग	उ ल्लीं ग	कांदा
उदाना	उ दा ना	बसणे
उईना	उ ई ना	कमी करणे
उण्डना	उ ण्ड ना	पिणे
उडला	उ ड ला	छोटासा
उसार	उ सा र	हुशार
उपाशी	उ पा सी	उपवास

उसमल	उ स म ल	उखळ
उताना	उः ता ना	चुलीवर ठेवणे
ऊमा	ऊ मा	माती इ. सावडून घेणे
उकाडी	उ का डी	पाळणा
एडमितोग	ए ड् मि ताँ ग	लहान बहिणीचा नवरा (ग. चा यावनी उच्चार)
एरपुस्कु	ए र पु स्कु	चपलांची जोडी
एनी	ए नी	हत्ती
एमिली	ए इ मि ली	कासव
एताना	एः ता ना	काढणे (विसर्गाचा ह अकारात्मक उच्चार)
एन्दना	ए न्द ना	नाचणे (ए व ये च्या मधील उच्चार)
एय्याना	ए य्या ना	झाडणे
एकदम	ए क द म	एकदम
एरमी	ए र मी	हेला
एरेटोर	ए रे टो र	शेजारी
एदिव	ए दि व	उन्ह
एदतस्के	ए द त स्के	उन्हाळा
एल्लू	ए ल्लू	उंदीर
एरसना	ए र स्ना	तिखट लागणे
ओस्सो	ओ स्सो	पुन्हा

ओंग	ओं ग	राग/शत्रु
ओनकु	ओ न कु	त्यहला
ओरकू	ओ र कु	त्यांना
ओना	ओ न ना	त्याचा
ओलना	ओ ल ना	हालविषे
ओकना	ओ क ना	चोळने
ओगना	ओ ग ना	कुटणे
ओग	ओ ग	त्या (मुलाला)
ओगू	ओ गू	तो (मुलगा)
ओगपलि	ओ ग प लि	घोरपड

‘ऋ’ – च्चा उच्चार माडियात नाही.

कंठय व्यंजने

कनीर	क नी र	अश्रू
कपारी	क पा री	कपाळ
कल्लु	क ल्लू	दाऱू
कबुली	क बु ली	स्वीकार
काळिया	का ळि या	माती सावडणे
कानी	का नी	चाण
किसडबा	कि स ड बा	आगपेटी
कमका	कू म्का	हळद
काया	का या	कच्चे फळ
कोंदा	को दा	बैल
कूलि	कू लि	मजूर
कूंजे	कूं जे	घूबड
केवु	के वु	कान (एक) ‘ह’ बुक्त उच्चार
केवुकु	के वु कु	कान (अ. व.)

केसागई	के स्सा ग ई	चाकू/सुरो
कोवे	को वे	लालतोंडी माकड, वेट मधला 'व'
केडी	के डी	खेडी
खत्तुम	ख त्तु म	खत, ख चा क सारखा उच्चार कधी कधी जाणवतो.
खराब	ख रा ब	खराब
ग्रमोड	ग्र मी ड	घोंगडे
गारे	गा रे	गाडीचे चाक
गाजली	गा ज़ ली	बांगडी
गादी	गा दी	सिहासन
गाटो	गा टो	भात
गुरु	गु रु	तज्ज
मूळा	गू डा	घरटे
गुड़रा	गु ड़ रा	टेकडी
गुंटिल	गुं टि ल	धनुष्य
गोती	गो ती	मित्र
गोरगोडी	गो गो डी	कोंबडा
गोटूल	गो टू ल	घोटूल 'ग' चा सघोष उच्चार
गोलेम	गो ले म	घंगाळ
गोंदरे	गों द रे	लांडगा
गोहकू	गो ह कू	गहू

तालव्य आणि दंततालव्य घ्यजने :

चेडो	चे डो	म्हातारो, चे व शो च्या मधला उच्चार
चिकला	चि क ला	चिखल

चांदी	चां दी	चांदी
चिक्का	चि क्का	रुपयाची आंगठी
छ	माडियात 'छ' चा उपयोग नाहो एण परभाषेतून घेतलेला	च चा छ सारखा वाटणारा उच्चार
छापा	छा पा	एखादा शब्द दिसतो. मात्र त्याचा उच्चार व ध्वनी बदलतो. उदा.
		छाप किवा ठसा
		छ चा उच्चार श सारखा वाटतो.

जोशांग	जो शां ग	ज्वारी
जाबूर	जा बू र	हिरवा ज. चा दन्त तालव्य
जोरासामी	जो र अ सा मी	उच्चार, यावनी ज़मीन प्रमाणे
झुलकी/झुलकडबी	झु लिक	देवाची प्रार्थना
झाटा	झा टा	गळचातील माळा (झबल्यातल्या झ प्रमाणे)
झाटांग	झा टां ग	वालाची शेंग (एक)
		वालाच्या शेंगा (अ. व.)
		ज आणि झ चा उच्चार

दंत्य व्यंजने :-

तप्पे	त व्पे	वडील
तम्मो	त म्मो	लहान भाऊ
तल्ला/तल्लांग	त ल्ला/त ल्लां ग	डोके
अ. व.		
तोसा	तो ऽ सा	घसा
तोडि	तो डि	माती
तेरास	त रा स	साप
तडी	त डी ऽ	तलाव
तासना	ता स ना	ठेवणे
तिदाना	ति न्दा ना	खाणे
तोयना	तो य ना	सुजणे

त्यगईनो	त्य ग ई नो	उघडणे
तुरीन्दारी	तु री न दा री	तुरीची डाळ
आळी	आ ली	लोटा
दडिया	द डि या	ताट
दंडी	द ंडी	घानशेती
दंडपोयाना	दं ड पो या ना	ताप येतो
दायना	दा य ना	जाणे
दुर्को	दु रं को	मिळत नाही
दूंदि	धूं डि	वादळ - 'दु' 'चा' 'धू' असा उच्चार
दिया/दियांग	दि या/दि यां ग	दिवस

ध चा उच्चार द + ह अशा स्वरूपात आढळतो. ध अद्याक्षराचे शब्द
आढळत नाही. फक्त पुढील शब्द आढळतो.

धंदा	दं दा	मग्न किंवा गुंग, 'ध' 'चा' 'द', सारखा उच्चार
नक्का	न क्का	रात्र
नायुम	ना यु म	नाग
नूका	नू का	तांदूळ
नूर नूंगियाली	नू र नुं गि या ली	नीळकंठ
नेयू	नेयू'	तेल, य वर बलाघात
नेयिंग	ने यि ग	चवळीची शेंग
नेल्ली	ने ल्ली	आवळा
नेल्ला	ने ल्ला	चन्द्र
नीडा/गुडा	नी डा / गु डा	घरटे

नेतुरी	ने तु री	रक्त
नेत्तरल	ने त र ल	लाल रंग
ओष्ठय व्यंजने		
पंडी	पं डी	पिकलेला
परकना	प र क ना	शोधून काढणे
पंटातस्के	पं टा त स्के	हिवाळा
पंटा	पं टा	हिव किंवा थंडी
पगइ	प ग इ	ढोलकी, प चा उच्चार पा सारखा वाटतो.
पारई	पा र ई	ढोलकी
पल्लू	प ल्लू	दात
पांडरा	पां ड रा	पांढरा
पापे	पा पे	फुलपाखरू
पालु	पा लु	द्रुध
पुसाली	पु' सा ली	मांजर
पुला	पु ला	भाजी, प चा उच्चार क सारखा वाटतो.
पिट्टे	पि ट्टे	पक्षी
पुंग्येंग्हई	पुं ग्यें ग ई	फूल
पुण्यम्	पू ण्य म	फूकट
पेरमा	पे र मा	पेरमा(पुजारी)
पेस्तना	पे स्त ना	उगवणे
पेते	पे ते	मँगी
पेडे	पे डे	सोँब

पेगाएँड	पॅ मा ए न्ड	पुढच्या वर्षी
प्याक्हू	थॅ ग् क्हू ई	याऊस
फोगोटा	थो ग् गो टा	तंबाखुची डबी
फोमा	थो मा	तंबाखू
थोहताना	थो ह ता ना	फेकणे
फावडा	फा व डा	फावडा
फेरसापेन	फे र सा पे न	मोठा देव, प चा फ सारखा उच्चार
बटकी	ब ट की	वाटी
बंडा	बं डा	दगड
बालटी	बा ल टी	बादली
बारि	बा रि	कानातील रिंग
बाटा	बा टा	दंडातील दागिना
बुगडी	बु ग डि	अल्युमिनियम
बुसी	बु सी	डास
बुट्कु	बु ट कु	बूट
बेद्रीन	बे द्री न	टमाटो
बेनाडि	बे ना डि'	सुतारपक्षी
भेली	भे ली	गूळ, भ चा ब सारखा उच्चार
मल्लू	म ल्लू	मोर
मक्का	म ड क्का	बांबा

नेलनरकल म । । । न र क ल जंगली मांजर

मलउडियाली	म । ल उ डि या ली	गऱ्ड
मबू	म बू	निठा
मतु	म तु	ओषध
माड्ना	मा ड् ना	विसरणे
माडिया	मा १ : १ - ह याः	माडिया
माने	मा ने	परवा
मुते	मू ते	बायको
मुतेस्कु	मू ते स्कु	अनेक बायका
मूंज	मूं न्ज	माकड
मुरे	मु रे	गाय
मुज्जो	मु ज्जो	नवरा
मुद्दा	मु द्दा	आंगठी
मूइतो	मु इ तो	स्हातास
मोस्सो	मो स्सो	नाक
मोइकना	मो इ क ना	फेकून मारणे
मोयुल	मो यु ल	ढग
मेजू	मे जू	अंडा
मूच्चना	मू च ना	पांधरणे
मिच्चो	मि च्चो	विचू
मूर्धन्ये व्यंजने		
टवे	ट वे	एकपक्षी
टिराल	टि रा ल	टिटवे
टोंडा	टों डा	चेल

‘ठ’ पास्तन सुरु होणारा शब्द नाही.

डोड्डांग	डो ड्डां ग	लहान नाले.
डुवाली	डु वा ली	वाध
डुविया	डु वि या	चमचा
ढ आणि ण हा उच्चार माडियात नाही		
अन्तर्स्थ्य वर्ण :-		
मापा	या ३ या	आई
या अूऱ्ह	या ग् अूऱ्ह॑	पाणी
येदलावा	यें द ला वा	नाचायला
व्या कि	व्याऽः कि	सर्पण
व्यंगोगई	व्यं गो ग् इ	विजा—चे झाड
व्यंकोकू	व्यः क्को कु	पोहे
व्याहूँगु	व्या ह गु	जवळचा किवा हा
वटरा	व ट् रा	वाटाण
वेल्लीना	वे ल्ली ना	फिरणे
वड्डः यूऱ्हु	व् डिः यूऱ्ह॑	वारा
वेद्दुर	वे द्दु र	बांबू
वेट्टड	वे ट्ट ड	कुंपण
वीसरल	वी स र ल	सर्वात लहान
वेजेअँगई	वे जे अँ ग् ई	जीभ
रिती	रि ती	रीत
रुठुमी/रुठुकु	रु ठु मी / रु ठु कू (अ. व.)	ऊंट
रात	रा त	कठोण
रासना	रा स ना	लिहिणे

रमनल	। । र म न ल	गिधाड
रेगल	। रे ग ल	लाल
रेकान्ग	रे का ड.	आरोडी
लबार	। ल बा र	खोटा
लन्डल	। । ल न्ड ल	आळशी
लेसुंडी	ले सुं डी	लसुण
लेड्डया	ले ड्ड या	तरुण मुलगी/ तारुण्य

लेहताना	। । ले ह ता ना	सोडणे
लोप्पा	लो प्पा	आत

य, ष, स' या तीनही उच्चारांच्या वाबतीत सार्वत्रिकता नाही.
 सामान्यपणे तिन्हींच्या ऐवजी 'स' च उच्चारला जातो.
 'ष' चा उच्चार अलग दिसून येत नाही.

'स' ने सुरु होणारे काही शब्द

सोनोतवारी	। सो नो त बा री	सोन्याची नथनी
सपा	। स पा	सर्व
सकारी	स का री	सकाळी
सूटिली	सू टि ली	लहान उंदीर
सुवा	सु वा	विहीर
ह	महाप्राणध्वनी—ह आणि व याच्या उच्चारात गमतीदार	
	सरमिसळ आहे. त्यालाही विशिष्ट नियम दाखविणे अशक्य आहे.	
हुंडना	हुं ड ना	पाहणे, मूळ शब्द 'उठना'
हिक्के	हि क्के	इकडे

हवि/हर्विंग

ह वि/ ह वि ग

मांस

अ. व.

हट्टा

ह ट्रा

खांदा, मूळ शब्द 'अट्रा'

होंडा

न्हों डा

गवत

वडिःयु

व्ह डिः यू इ वारा, व चा व्ह सारखा उच्चार

हाटुम

हा टु म

बाजार

उडताना

उ ड् ता ना

गुंडाळ्हन ठेवण

'उळा' म्हणजे पहा किवा 'उळना' म्हणजे पाहणे असा मूळ ध्वनी आलेला शब्द प्रत्यक्ष उच्चारण प्रक्रियेत 'हुळ्हा' किवा हुडा आणि क्रियापद 'हुडना' असा झालेला आहे. वक्तीत काही व्यक्ती उळा असा उच्चार करताना आढळतात. पण हे अपवादात्मक राहिले आहे. अट्टा म्हणजे खांदा हा शब्दही सामान्यतः हट्टा असाच उच्चारला जातो.

'व' चा उच्चार द्वि-ओष्ठ्य (Bilabial) असल्याने अनेकदा 'व' चा 'प' किवा 'ब' होतो.

उदा. इसपेरी = इसपरी

अवु = अबु

आद्य 'अ' किवा 'ए' चा उच्चार अनेकदा 'य' सारखा होतो. जसे जुन्या भराठीत 'एक' चा उच्चार 'यक' होतो. त्याप्रमाणे. उदा. एंदलावा = येंदलावा, एरपुरकु-यरपुरकु, एरस्ना-येरस्ना, इत्यादी.

(संभाषणात व विशेषतः आपल्या नित्यपरिचयाच्या व्यक्तीशी आरामशीर गप्पा मारीत असतांना, किवा भाषणात, उच्चाराचा हेल थोडा बदलतो. शब्द, स्वर लोंबवून उच्चारले जातात. त्यामुळे केवळ शब्द म्हणून उच्चारतांना प्लृत नसलेले स्वरही प्लृत होतात.

उदा.

सामान्य उच्चार

भाषण इ. मधील उच्चार

दायना

दास्य य ना

जाण

वायना

वाऽ य ना

येणे

आदिवासी

आऽ दि वा सी

तिन्दाना

तिऽ न्दा ना

खाणे

सायबाल

साऽ य बा ल

साहेबाला

इत्यादी

“क्ष” आणि “ज्ञ” हे उच्चार माडियात नाहीत. “ण” चा सुद्धा शुद्ध उच्चार नसून “न” सारखाच आहे.

प्रकरण पाचवे

माडिया बोलीचे प्रत्यक्ष स्वरूप—

बोलीचे नमुने

बोली — एक जिवंत संस्था :-

लोकवाङ्मयाची भाषा ही नित्याची बोलभाषा असते. ती सतत बदलत असते. पण आपले वैशिष्ट्य कायम राखून त्यात नवीनतेची भर घालीत असते. भाषा ही समाजाची आजित आणि स्वीकृत संपत्ती आहे. वाणीच्या माध्यमाशिवाय भाषेत वाढ होत नाही. बोली ही ‘वाणी व भाषा’ ह्या दोहोंमध्ये सेतुसारखी असते. ती भाषेप्रमाणे व्यापक व नियमवद्ध नाही तर ती मुक्त, वंघनरहित व चैतन्यपूर्ण असते.

बोली व लोकवाङ्मयाचा संबंध मानवी समूहाच्या संदर्भात निर्माण होतो. बोली व लोकवाङ्मय दोन्ही समुहमनाचा आविष्कार करणारे असल्याने परस्परांशी संवंदित आहेत. बोली ही एक जिवंत संस्था असल्याकारणाने सांस्कृतिक प्रगतीचे वाहन ठरते. एवढेच नव्हे तर स्वतःच संस्कृतीचे अंग वनते म्हणून संस्कृतीच्या अभ्यासात बोलभाषेला महत्त्व प्राप्त होते.

बोलीचे तिच्या जिवंत किंवा अस्सल स्वरूपात अद्ययन करावयाचे असल्यास भाषिक नमुने पाहणे हे अत्यंत आवश्यक ठरते. त्या दृष्टीने माडिया-गोडांच्या एटापल्ली व भासरागड ह्या विभागातील खेड्यामधून भाषेचे विविध प्रकारचे नमुने आणि काही व्यक्तींमधील स्वाभाविकरित्या झालेले संवाद टिपून घेऊन पुढे दिलेले आहेत. त्यावर्णन माडिया बोलीचे स्वरूप, तिच्या स्वाभाविक रूपात दर्शविष्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संवाद

पुढील संवाद हा बोडंगा व त्याची सासू (मानलेली) जनकीवाई ह्यांच्यातील असून सायंकाळी घराच्या अंगणात ध्वनिमुद्रित केलेला आहे. काही कुशल प्रश्न वगळून्यास खाण्यापिण्याच्या आवडी स्वयंपाक करण्याच्या पद्धतीविषयी माहिती, मधून थोडी गंमत किंवा चेष्टा मस्करी त्यात आढळते. जनकीवाई ६० ते ६५ वर्षे वयाची असून बोडंगा तिशोच्या आसपास आहे.

संवाद पहिला – बोंडगा आरि जनकीबाई

बोंडगा : नांगा बोर वासी मस्तोर आतो ? बोर नांगा पोटो नोर
मधाशी कोण आले होते सासू ? कोणी मधाशी फोटो वाले
जनकीबाई : वेरे वासी, (पाहृप्यांकडे पाहृन म्हणते)
हेच आले.

बो. हिंगो.

हो.

जा. वाह कि-सतोर इंजेके ?
काय करतात आता ?

बो. वातुर हुळ्ळला.
आले पाहायला.

नेंड बेक हंजी मतीन ?
आज कुठे गेली होती ?

जा. लोने मतान, मिय आतो नेंडे वाला मरपदिनाहि.
घरी होते, तुझी सासू आज आली मरपल्लीवरून.

बो. हिवीरासी हंजी ?
दोघेजण गेले का ?

जा. अद नेंड वाता, नना नीनेन वातान, हनमाट हनमाट
ही आज आली मी कालच आले, जाऊ नका जाऊ नका
इंदूर अदोहकू नीन मंडी नना दायनान.
म्हटले, म्हणून तू रहा मी जाते.

बो. आतो हिचोक दिया हविंग लिजी वाता,
सासू, इतके दिवस मटन खाऊन आली,
इगा म का पुला तिनो आयार ?
इथं आंव्याची कढी खाणार नाही ?

(सासूबाई कैन्या चिरत होत्या त्या संदर्भातील प्रश्न)

जा. हिंगोये

होय

बो. मकांगे रिचीहमीर मका पुलाये तिहनीर ?
आंबे कापूनराहिली आंव्याची कढी खाते ?

जा. हिंगोये, हविंग बगडा दोरकुनंग
होय, मटन कुठ्ये मिळत नाही.

भिट हितोर माट तितोम.
 तुम्ही दिले आम्ही खालले
 बो ताळविस मंदातीर
 मागितले अमैल.

जो वेळा मानवाल केयतीर पथा वारकीयला ?
 जास्तै माणसांना बोलावले नंतर (मग) कशान्ना ?
 हने हेलमतांग, हेलान मयान हिंजैक ओननाटोर
 जावई, सासरा, लहान बहिण, मुलगी आता पाहणे
 वातारे हिता लालूर- तालोर मका होसी
 आले म्हणाली लालूरची आई आंबा नेऊन
 उला हटीता.
 कढी शिजवते.

थो माट अडतेके तिनोम कोर हवकतेकेने बारे तिकाक
 आम्ही अस महालंतर खात नाही कोंबडा कापना नरच खाऊ.

जा. मरका पुलाये.
 आंब्याची कढी.

बो. इयव ? होईतूंग ! पलक इरयनूंग.
 हे (आंबे) आंबट ! दात आंबतील.

जा. होईहतांग मती बाहकियना, मिय आतोमकिकू राडे
 आंबट पण कसं करायचं, तुझे मासुला विधवा
 भूनेसकीकू वाताल दोरकयार ?
 वायको (बाईला) काय मिळणार ?

बो. आहे इसेके इद लोताही होके वगा तो हज मठ.
 अस महालंतर या घरातून तिकडे कुठे तरी जाऊन रहा.
 मत इगडा वाताल आयनायो.
 पण इथला कोणताही (काहीही) नेऊ नको.

जा. हिले बातये मति नियावे बाताये मंता.
 नाही काहीच पण हेच काहीतरी आहे.

बो. मत हिले हिहनीरे.
 पण नाही म्हणतात.

माट इद लोतगा मंदाकोम हअतेके अंटु
आम्ही या घरात राहू वर (त्रू) जा.

जा. उगासविट लोतगा !
उगोच रिकाम्या घरात !

बो. लोतगा बंद दोरकीसा हृद तिंदाकोम.
घरात काय मिळेल ते खाऊ.

जा. बातय हिल्ले लोने मंता.
काही नाही, घरच आहे.

बो. हअतेके विट लोने तेला माक आडे.
तर रिकाम घर तरी आम्हाला होऊ दे.

(म्हातारी सासू कैरीचे काप काढीत होती. पुन्हा पहिल्या मुद्यावर येवून तो म्हणतो.)

बो. नियाव इंजेके रिचीहीन ! इंगा प्याग्वङ्गुदुकु आयनुंग.
हे आत्ता कापकापता ! हो. पावसाळचासाठी होतील

जा. इंजेक हिंगा भरातागे आयनुंग, पाहनांगे,
आंता पुन्हा झाडातले होतील कोवळे (आंबे)
(हे संभाषण एप्रिल महिन्यातले—चैत्रातले आहे.)

बो. नियाव पया प्याग्वङ्गुदुकु प्याग्वङ्गुमेडु ?
ते मग (नंतर) पावसाळचात पावसाळाभर

जा. हिंगोये.
होय.

बो. माट नियाव होसताग मळका तितोम्.
आम्ही ते अमलेले आंबे खात नाही.

बो. पिसीह—कियना इचुकु/इचुक मारनुंग हिजोर !
उरवध्यासाठी (शिल्लक) थोडे थोडे संपतोल म्हणून
(शिल्लक राहावेत म्हणून थोडे थोडे खाता !)

बो. धूंट वाताये मेटा धृद बाह किंदकोणी.
वारा, काहीतरी आजचा वारा कसा करत होता.

पुढे दिलेले आहेत. त्यावरून मालिया बोलीचे स्वरूप, तिच्या स्वाभाविक हपात दर्शविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

माट वाने हनीम मरकानेक मियागा पेडीवने
 आपण सुद्धा गेलो नाही अंब्याकडे. तुमची घरवाली
 जोंग मेंड मरका सोचता. नज्ञा वेने
 टोपले भर आंबे डोक्यावर घेऊन मी देखील
 नियाद वेटाकटू वियेरसू हस्पना, मरकाक
 त्या कुंपणाजवळच्या कचन्याला फेकलं होती, अंब्यासाठी
 हनीवन कूधी होगा मरका उड दोस्तान, वायोन हवा
 गेले नाही काकी तिकडे अंब्याचा ढीग टाकला, आलो नाही बाई
 मरकान्वने सीता किंदान हितात मती वायोन.
 अंब्याची आठवण केली होतीं पण आलो नाही.
 आहकेवोन नियोन लोहतान दाकाळ
 काढी केले नाही. त्याला पाठविले जाऊन
 सताला गिसूर-तलोर.
 आणण्यासाठी गिसूरच्या आईला.

- बो. हर्विंग लेवेके तेला आसताये.
 मटन नसले तरी होईल (चालेल)
- आ. वोना बाबो-नाडा हर्विंग ! मिटे, हर्विंग पुटीह केवालोर कोणाच्या बापा-जवळचे मटन ! तुम्हो, मटन तुम्हीच आणणारे
- बो. हवु ह हईकीतांग मंता, बोडलगा विडस्ते केननेस्तुकू ते (मासे) पोथलेले आहेत. तलावात सोडलेतर पुढाच्यावर्षी दोरकिता मिळतिल.
- बो. जावा बद्राम टीनीर इन्तोर.
 आंविल कसे बनवितात विचारतात.
 (हे पाहुणे विचारतात)
- आ. (हसून) काळंगनाविस्कीन तालकाये.
 स्वयंपाक करणारीला विचारा.
- बो. मिट मुने बाह किंदीर.
 तुम्ही पूर्वी कसे करत होत्या.
- आ. उसना, नोअगुना अटना, सकार हतेके कोंग कुसेगे कांडणे, दळणे, शिजविणे, सकाळी महणजे कोंबड्या आरवताना

वेदना, जावा एहताना, जावा वेतके गाठो हटना
 उठणे आंबिल बनविणे, आंबिल शिजल्यावर भात शिजविणे
 वियाग हैयाना कबाळते दायना जावा
 कचरा जाळणे कामावर जाणे आंबिल
 पोसी कबाळ-दिया हितेके

धरून (धेऊन) कामाच्या दिवसात म्हणजे. (असे आहे).

ब्रो. बद्राम जावा हेअताना ?

कसे आंबिल बनवता ?

जा. (हसून) बद्रामो !

कसे काय ! (म्हणजे हे काय विचारणे झालं !)

ब्रो. जावा बद्राम हेअतानीर, गाठो बद्राम
 आंबील कसे बनवितात भात कसा
 अटीहनीर हृदीन वेहट मीटू.
 शिजवितात ते सांगा तुम्हीच.

जा. हृदू पिंड होयपी कियनाये, वाह किसतांग
 ते पीठ आंबट करतात कसे करतात
 तालकाये होवून काळंगनाविस्कीन.
 विचार त्यांना स्वयंपाक-करणारीला.
 (सून स्वयंपाक करीत होती तिला)

ब्रो. हव होके धंदा आतांग.
 ती तिकडे कामात गुंतलेली.

जा. तमा वेहतानुगे इंजेटा !
 त्याचे सांगतील आताचे (जे काम चालू आहे त्यावळूल)

ब्रो. होनकू मुनेटाये दोरकना, इंजेटा आयो.
 त्यांना पूर्वीचे पाहिजे, आताचे नाही.

वरील संवादातील वाक्य रचनेत साधेपणा आहे. ‘आज कुठे गेले होते ?
 लारखे सरळ वाक्य आहे. तर ‘इतके दिवस मटन खाऊन आली इथे आंब्याची
 कडी.’ ‘अशा प्रकारची उलट सुलट वाक्येही आहेत. उच्चाराच्या दृष्टीने
 विविधता आढळते. ‘मङ्का’ असर ‘मरका’ ह्या शब्दातील ‘र’ अनुच्चारित
 उत्तर करण्यांत आलेला माडिया उच्चार आढळतो.

‘पुला’ – भाजी हा शब्द आंब्याच्या कडीसाठी वापरलेला आहे. जेवण्या

खाण्याबद्दलचा संवाद असल्यामुळे तिन्दाना—खाणे ह्या क्रियापदाची अनेक प्रकारची माडिया रूपे आढळतात.

उदा तिनोम = खाल्ले

तिहनीर = खाते

तिन्दकोम = खाऊ इ.

लोन = घर याचे 'धरात' हे रूप करतांना 'लोतगा' असे केलेले आहे. हे वास्तविक 'लोनतगा' हवे. 'लोने' असाही वापर आढळतो. स्वयंपाकासंबंधीची विविध क्रियापदे यात आढळतात. 'अद' = ते उवे = ती या शब्दांचा उच्चार स्पष्टपणे हुद, हवे असा सघोष आढळतो.

हुळला चा हुडला असा उच्चार एकू येतो. असेच अटना चा हटना असा उच्चार एकू येतो. जानकीबाई स्त्री असून जाते साठी जातो असा शद्व वापरते. जिंजी या शद्वास जी हा दी चा उच्चार होय. मुळ शद्व जिन्दाना = खाणे वरून तिन्दी असा शब्द होवून त्याचा उद्धार गाव तिन्जी असा करण्यात आलेला आहे.

म्हातान्या जानकीबाईची बोलण्याची लकब व उच्चार प्रक्रिया माडियांची प्रतिनिधीक मानायला उत्तम आहे.

संवाद क्रमांक २ :-

पुढील संवाद कटिया हिचामी व बोडंगा ह्याच्यामधील आहे. कटिया हा गायता असून खेड्याचा पटेल आहे. हा संवाद व्वनीमुद्रीत केला त्यादिवशी कटियाकडे नवीन बांधलेल्या झोपडीच्या वास्तुपूजेचा कार्यक्रम आलेला होता. माहिती सांगणारी व्यक्ती ही स्वतः गायता असल्या कारणाने अधिकार वाणीने माहिती देताना दिसते. लकबीच्या बाबतीत हा संवाद वैशिष्ट्यपूर्ण होय ह्यात अनेक सणांची माहिती देण्यात आलेली आहे. कटिया हिचामी पचास वर्ष वयाचे गृहस्थ आहेत तसेच त्यांची लहान मुलगी, पत्नी, सून व अनेकांची वाक्ये अत्यंत स्वाभाविक स्वरूपात संवादात डोकावतात व संवादाच्या जिवंत-पणाची साक्षी देतात.

कटिया हिचामी व बोडंगा कांद्रो

कटिया :	अगा	कटूल	तट	री	(मुलाला उद्देशून— पाढुणे आले म्हणून)
---------	-----	------	----	----	---

तिथे	खाट	टाक	रे
------	-----	-----	----

क. (बोडंगाला) :	हिंगो—हल्ले—रा,	नाक	इतेके	इद	काल	तोयता
	हो—रे,	माझा	तर	हा	पाय	सुजल

वो. इंगोरा, नाक पका ओहनाना नेदना
 होरे मला (हि) खूप खाज उठली (मुट्ठी)
 (मध्येच घरातील स्त्रिया व मुले बोलतात)

मनीबाई (मुलाला) तीटरी केमेक मंट
 उठरे चूप रहा.

मुळगी (लहानी) याड या, नावांचेड कुयवाता, इद ब्रावाड कुयवाता
 आई माझी चड्ही वसरली, ए वावा वसरली,
 (वावाच्या पायावर रेलून उभी राहते)

क (मुलीला) निरी, नावा काल नोसता
 अरेरे, माझा पाय दुखतो

कोलीबाई (मुलाला) हक्के उळ्यारी लोतेके, हक्के अंदार आतारी
 तिकडे पहा घराकडे, तिकडे अंदार जाला.

वो. नाक योग्धू ताट रा.
 मला पाणी आण रे.

क (मुलाला) मि मामाकु योग्धू ताट रा.
 तुझ्या मामाला पाणी आण रे.

काळीबाई (मुलीना) मिट उदरा, केमेक मंट
 तुम्ही उठारे, चूप रहा.

क (मुलीला) तिटरी, नावा काल नोसता
 उठरे, माझा पाय दुखतो.
 नाक मिट कटला, केमाट.
 मला तुम्ही त्रास देऊ नका.

क (बोडगाला) इद हंगडून दुरस कियनापन्डोर रा ?
 या सडकेला दुष्टन करत नाही रे ?
 (सडकेवर पाय मुडपल्याने त्याचा पाय सुजला होता)

वो. इद माटे लवाळ रा कियला. माटू
 या आम्ही करत नाही रे करयला. आम्ही
 (लबाडीमुळे)

कितेक अचोन आवाळ, कोतांग बातांग हिकान
 केले तर होईल, पैसे वर्गेरे देणार
 डंजी. कोतांग बाताल हेवेके केल्ला कियनाय मंता
 होते. पैसे कुणीही दिले नाही तरी करायच आहे.

वो. माट केवा आयोरा मीट कियनाहू !
 आम्ही केल्या शिवाय आम्हीच करणारे.
 (आम्ही केल्याशिवाय होणारच नाही)

क. आयो मती माक वेने सरकार उडून केला मदत कियना
 नाही पण आम्हाला सुद्धा सरकारने थोडी तरी मदत केली पाहिजे.

वो. नाली नायो माती मुरुमताये इंजी मातोग.
 नाली नाही पण मुरुमाचे म्हटले होते.

क. (पाहुण्याकडे वळून) वेआग वोग सायबाल घांदोग ?
 हे कोण साहेब होत (आहेत) ?

वो. वेग वेहरा शाळातोग गुरुज आदोग.
 हे मोठ्या शाळेतले गुरुजी आहेत. (कॉलेजचा उल्लेख)

क. आनि हद बाई बदू ?
 आणि ती बाई 'कोण ?
 (प्रस्तुत प्रबंधाच्या लेखिकेचा उल्लेख)

वो. अद वेनाये मुत्ते.
 ती त्यांची बायको.

क. वेर बेके वातोर
 हे कुठे आले (म्हणजे इकडे कसे काय आले ?)

वो. इकेन मावा भूम हुळ्या वातोर
 इकडेच आमचा भाग (भुमी) पाहयला आले.

क. बस्केन वायोर अले रा ?
 कधीच आले नाही रे ? (यापूर्वी)

वो. आयो इगा वायोर, मती बस्के वातोर.
 नाही इये आले नाही, पण कधीकधी येतात.
 (इये हा खेडच्यात आले नाही पण या भागात येतात)
 (कटीयाच्या घरी नवीन झोपडीच्या पूजेचा समारंभ त्याच दिवशी झाला होता.
 या संदर्भात बोडंगा विचारतो—)

वो. नेंड बाताल कितीन ?
 आज काय केलं ?

क. नावा पुना लोन मत्ता ताना पोलवा उजगाटन—कितान
 माझे नवीन घर होते त्याचे उद्घाटन उद्घाटन केले.

चौ. मोळळकना बाता मारता ?

पूजा वर्गेरे ज्ञाली. ?

(कटिया हा फार उत्साही व मोकळ्या भनाने बोलणारा माणूस. तो मधूनच भोठ्याने 'हाँ' असा होकारार्थी व आनंदयुक्त उच्चार करतो)

क. मावा मोळळकना बातव आनाल इंजोर भत्ता ताना
आमची पूजा वर्गेरे आनेल म्हणून आहे, तिचे (देवीचे)
(देवीचे नाव)

पोरल आनाल, तान आनाल, इंजोर मोळकिनोम
नाव आनाल, तिला आनाल म्हणून पुजितो
मावा मुनेटोरा मुयतो हातोर ओरीनु आनाल इंजोर मोळकीनोम
आमचे पूर्वीचे म्हातारे मेल्लेले त्यांना आनाल म्हणून पुजितो.
(पितर)

नावा तादोनु बाबोनु लिंगाल इस्परान.

माझ्या आजोबड बाप लिंगोदेव ईश्वराळा. (सर्वांची पूजा करतो)

चौ. दसरा बाह कियतोर ?

दसव्याला काय करता ?

क. माट बेलायमूल दायनोम, भत्ती हगा हुळीमे
आम्ही सुळकळजण जातो, पण तिथे पाहत नाही आम्हाला
भाक उळीय— दोरको बाह—किस्तोये.
पहायला मिळत नाही कसे करतात ते.

क. दायलातो दायनोम, मती गायताक नाटेना मानवाल
जायचं म्हणून जातो, पण गायते, गावचे माणसं
दायनोन नीयआतह बेहरा मानवाल उळीतोर.
जातात, तुमच्यासारखी मोठी माणसं पाहतात.
मती भाक हुळला दोरको.

पण आम्हाला पाहायला मिळत नाही.

चौ. दिवाळ बाह कियतोर ?

दिवाळी कशी करतात ?

क. हाँ ! दिवाळी माट उंदी गुमळी, उंदी नेंदी
हाँ ! दिवाळीला आम्ही एक कोहळा, एक शेंग

किसी हगा कोंदांग जमा कियनोम, जमा
 करून (ठेवून) तिथे बँल जमा करतो जमा
 किसी हगा अवीन मुने—किसी मोळकिनोम,
 करून तिथे त्यांच्या पुढे—करून पूजितो.
 हगा उडून कोसूई उडून कम्का उडून पिणी
 तिथे थोडा कोळश्याचा भूगा थोडी हळद, थोड पिठ (तांदूळाचे)
 किसी मोळकिनोम.
 करून पूजितो.

(बँलांना सर्व गोष्टी नैवेद्य म्हणून दाखवून पूजा करीतो)
 उडून गाटो आटिनोम हगा पया वरसीनोम,
 थोडा भात शिजवितात तिथे नंतर रांगोळी काढतात.
 वरसीसी हगा उदी मेसयाम नाटेना—ताळोरा, ईस्परा
 रांगोळीनंतर तिथे एक मेसयाम (देव) गावची—माऊळी, ईश्वर
 नुका तासीसी

तांदुळ ठेवतात. (त्यांच्या नावाने)

पया फिसे मत्तेके बोकळा वने अस्कीनोम
 नंतर कोंबडीचे पिलू असले तर बोकड सुद्धा कापतात
 पद—वने अस्कीनाम उंदी मेंज हियनोम
 डुकरमुद्धा कापतात एक अंडा देतात.

गो. होळी बाह कियनोर?
 होळी कशी करतात?

क. हगा दायनोम, उडून पल्लेला—पू पू कियनोम
 तिथे जातो, थोडा प्रसाद करतो.
 हगा उडून हडे कोसूई कम्का, पिणी, किसी
 तिथे थोडा तोच कोळश्याचा भूगा हळव, पीठ करून
 पल्लेर—पू पू हगा फेसेलकु, उडून बेली किसो कालपिनोम,
 प्रसाद तिथे मूग थोडा गूळ, करून मिसळतो
 कालपीस, पया हा, पट वरसीनोम, वरसीसी
 मिसळून नंतर हा, पटी रांगोळी (काढतात) रांगोळी नंतर
 हग नुका आणि पल्लेरपू ईस्पराकू, तल्लोरमुत्तेकू, तासीना
 तिथे तांदुळ आणि प्रसाद ईश्वराला, माऊळीबांझिला ठेवतात
 आनि उंद मेंज कियनोम
 आणि एक अंडा करतात (देतात देवा)

पथा-ताना पोहदे हृद पल्लेरापूर तिहनोन.

नंतर त्याचे नावाने ते प्रसाद खातात.

बो. विजा पंडुम आनि पिडी पंडुम बळह कियनोर ?
विजा पंडुम आणि पिडी पंडुम कसा करतात ?

क. विजा पंडुम तुहकू वने बोकळाये अस्कीनोम
विजा पंडुमला सुद्धा बोकड कापतात
माट सपेदोर विस्ता मारिहाकियनोम पया मारे
आम्ही सर्व चर्ये संविल्यावर वंतु आम्ही
(धानाचे)

उंद दिया कोड हिंगेरे अस्तानोम.

एक दिवस टोक म्हणून पाडतो.

(धान, तबकळीत माती घेऊन त्यशत पेहन कोबळचा अंकुरांना उग्रू इतात त्याचे टोकांना कोड म्हण्यात. ह्याला चे “टोक” परडपे म्हटले आहे.)

अरतेके लोतुहळू उनोखोम मानवाल इचोहटांग
पाडल्यानंतर, घरातून एकटा माशूस इतकी (हताने दाखवून)

डूटी किसी हगा मुऱ सूटींग उंदता पांय उंदी पेहचिसो
टोफली करून तिथे तीन टोफल्या एका वर एक ठेवून
हगा कोड ओयनोम, ओसी वजा हगा कोड अरतानोम
तिथे कोड नेतात, नेऊन नंतर तिथे कोड पाडतपत.

अरतेके हगा उंद मेंड तासिनोम.

पाडल्यावर तिथे एक अंडा ठेवतात.

तासिसी मुऱ डूटीनांग मुऱ जागांग चळचानोम.
ठेवल्यावर तीन टोफलीचे (कोड) तीन जाशी रिचवतात.

चळती हव वंचीन काहतानोम, कहतेके पया
रिचवल्यावर ते धान मोजतात, मोजल्या नंतर
पुंदानर पंडीनोम. पुतोम इतेके पुलोम पुनवोग
ओळखायला लावतात. जो ओळखतो त्याला ओळखतो. न आळखणारह
हवारे हेनकू दोरको. पया मुऱ जाग्या
दुर जातो त्यरल्या मिळत वाही. (कोडी) नंतर तीन जागांचे
तासिनोम. हवीन मुनेटा मेंज तरसतमडांग मुऱ पेळेहळू
ठेवतपत त्यरनर पहिले अंडा ठेवल्याठिकरणचे तीन दाण

आभरोंस-तगडांग मूळ पेळेहकु पेहकीसी, उंद गांटड
 अखेरच्या-ठिकाणचे तीन दाणे वेचतात, एक नळी
 कियनोम, हृद गोटातगा हेदीतोम हगान
 करतात, ते नळीत टाकतात. तिथे
 दछकीनोम, पंडुम वस्के किकाळ वस्के रा !
 बोलाकतात, पंडुम कधी करणार केव्हा ने !
 (ते ठरवतात)
 त्रायो पलान दिया पंडुम किकाळ हिजी
 नाही फलाप्या दिवशी पंडुम कह म्हणून
 हृद दिया पंडुम कियनोम. पेरमाल वास्तोग !
 त्या दिवशी पंडुम करतात. पेरमा येतो.
 पेरमाल वातेके हां, पेरनाल वातेके वने
 पेरमा आलाकी, हां. पेरमा आला सुद्धा (तर)
 वास्तोग, वायनेके कायोग, माकु मावामुईतोग मर्तेके
 येतो, नाही आला तर नाही, आम्हाला म्हातारा तरीण
 आस्ता. पंडुम तुहकु पिसे, बोकळा आरकीनोम
 होतो पंडुम साठी कोंबडीचे पिलु बोकड कापतात
 (चालतो)

हृद फळलानंबर गोटातून पाहतानोम हृब नुकांम
 तो पहिलानंबर नळीला फोडतात ते तांदुळ
 केवोम वंजींग हक्कने नोरीनोम तकीतगा हृद
 करीतनाहीत, धान सहित घोटतात. तळचाजवळ ते
 मर्द आकींग किसी हगा गारा नेयु
 येनाचे (झाड) पान करून तिथे टोळीचे तेल
 कियनोम. हगा किसतगा तासीनोन. हृद वेशी-इतेके
 करतात. तिथे विस्तवाजवळ ठेवतात. ते शिजलया-नतर
 माट इके मोळकीनोम. हगा पेरमाल नया
 आम्ही इकडे पूजाकरतो. तिथे पेरम्याला नंतर
 वदो कनयाम, वेलाळ भूताम तूहकू नुका
 कोणतेतरी कनयाम (देव) वेलाळ भूताम (देव) ला तांदुळ

* “पेरमा किवा सर्वात वयोवृद्ध माणसाचा उल्लेख”

तासीतोग	आत रा,	वेत रा,	इंजी	तान	तची
ठेवतात.	झालारे.	शिजला रे,	म्हटल्यावर	त्याला	आणून
हगा	इचीन	इचीन	पूरा	लाकीतोग.	पया
तिथे	थोडे	थोडे	पूर्ण	अपर्ण करतात.	नंतर
हगा	उंदी	पिसे	ताट.	पिसे	ईयनोम.
तिथे	एक	कोंबडीचे	पिलू	आणून पिलु	अर्पितात.
पिसे	कोटीहिकिसतोग		पद	ताट.	पदी
पिल्लाला	विस्तवाजवळचे	तांदूळ	चारतात.	डुकर	आण.
ओसो	उंदी	बोकळा	ताट.	बोकळांग	अस्कीसी
आणखी	एक	बोकड	आण.	बोकडाला	कापल्यावर
भाट	हके	गेडातेन	तिहनोग.	बाईस्कू	इककेन
आम्ही	इकडे	जंगलात	खातो.	(घरच्या) बाया	इकडे
लोन	मन्ताग,	लोने	तिन्ताग.		
घरी	राहतात.	घरीच	जेवतात.		

पूजा आणि सण ह्यांचे वर्णन करणारा हा संवाद अत्यंत उत्साही कटिया गायता ह्यांच्या बोलप्पातून स्वाभाविकपणे मिळाला असल्याने ह्यांत 'हेल' व हुंकार बरेच आहेत. 'हाँ!' हा त्याचा वैशिष्ट्यपूर्ण हुंकार. मुलीने दुखन्या पायावर दाव दिल्याने – तिरीss '(अरेरे) असा आवाज तो काढतो.' लहान मुलगी पण चूळी घसरल्याने 'याऽप्या,' नावाचे s ड, कुयड वााss ता 'म्हणून ओरडते. मध्येच आई आवाज देते. इकडे कटिया माहिती सांगतो.

कटियाला बोलताना 'रे' म्हणून संबोधण्याची फार सवय आहे. हुळ्याला (हुडला) = पाहणे, बोकळा = बोकड, मोळकना = पूजिणे, वळकिनोम, (देतात) ह्या शांद्रांमधील 'ळ' चा उच्चार 'ड' सारखा असून इश्वराचा उल्लेख करताना 'इस्परा' असा 'व' चा 'प' सारखा भासणारा उच्चार लक्षात घेण्यासारखे आहेत. गेडाते (जंगलात) याचा 'गेळाते' असा उच्चार करतो.

ह्यनोम (देतात) चा हियनोम, 'अद' या 'हद' हे 'ह' कार दर्शक संघोष उच्चार पुनः पुन्हा आढळतात.

लंबलचक वाक्यरचना ह्या संवादात आढळते. क्रियापदाची विविध स्पे दिसतात. उदा. मोळकीनोम = पूजा करतो उलीतोर (हुडीतोर) पाहता दायनोम = जातो तासीनो = ठेवतात. वरलोसी = रांगोळी काढल्यानंतर, पुतोग = ओळखतो. केवोम = करीत नाही. लाकीतोग = अर्पितात,

अस्कीनोम = कापतात इ.

‘कटुल तट री’ = म्हणजे ‘खाट टाक रे’ किंवा ‘तीट री, केमेक मंट’ ‘उठरे, चूप रहा’ ही आजार्थक रूपे आढळतात.

पीसे = कोंबडीचे पिल्लू, पल्लेरा-पूऱ्य = प्रसाद, तल्लोरा-मुत्ते = गावदेवी किंवा माऊलीबाई इत्यादी विशेष शब्द व पूजा प्रकार ह्यात आढळतात. तिन्दाना = धाणे चे तिन्तांग = जेवतात. तर तिहनोम = खातात अशी विविध रूपे ह्यात आढळतात.

‘पथला नंबर’ सारखा भराठी व मराठाळलेला इंग्रजी शब्दही की त्याच्या तोंडात येऊन जातो ‘गुरुज’ असा शब्दप्रयोग गुरुजीसाठी करतो. ‘मात्रामुईतोग’ असा ‘मात्रल’ व ‘मुईतो’ या म्हातारा शब्दासाठी असलेल्या दोन पर्यायी शब्दांचा एकत्रित, ‘म्हाताराबितारा’ सारखा उपयोग करतो.

संवाद क्रमांक ३ :- स्वयंपाक घरातील पति-पत्नीचा संवाद

पुढील संवाद हा पति-पत्नीमध्यील लहानसा संवाद आहे. स्वयंपाक घराच्या आडोशाला राहून हा संवाद घवनीमुद्रीत केलेला आहे. विषयाची सविस्तर माहिती नसली तरी माडिया पतीची स्वतःच्या पत्नीशी बोलण्याच्या लक्कीची जाणीव होते. उभयता पतिपत्नी अठरा ते बाबीस वर्षे वयाची आहेत.

मिरवतराव व रणीबाई

मि. बाताल पूला कितोन?

काय भाजी केली?

र. बाताल ओसो नियाद दार कितान.

काय करु, हीच डाळ केली.

मि. पया नेय दोरकता?

नंतर तेल मिळालं का?

र. बहगडा नेयू दोरको?

कुठचं तेल मिळालं?

मि. पया बाह कियना?

नंतर काय करावं?

र. बनी, हद तिसाता नेय ततान.

बनी, ते शिशीतलं तेल आण जा.

मि. नांगा पोटो टेडलां बोग लजा आन्दोंग?

मधाशी फोटो काढला (तेव्हा) कोण लाजले होते?

र. दोग, होसो लजा आवेग ?
कोण असेल लाज वाटलेलं ?

(लाजून उत्तर-प्रश्नातूनच)

र. हद रा, इंजेक्शन कोट्युर हद इंजेक कय तोयता.
तो रे, इंजेक्शन ठोचले तो आता हात मुजला (त्या मुलाचा)
नान इंजेक बाह कियनायो ?
त्याला आता कसे करायचे ?

मि. नान दवाकानाते ओयना, ओसीतान तोहतना.
त्याला दवाखान्यात न्यायचे, नेत्यानंतर दाखळवायचे.

र. वद्राम कियनायो ? वेलाय कटला.
कने करायचे ? पुण्यकळ कंठाळा येतो.

दार = डाळ, पोटो = फोटो, इंजेक्शन = इंजेक्शन, इ. मराठी व मराठीत नड
जालेले इंग्रजी शब्द यात दिसतात. लजा किवा लज्जा हा लाज वाटण्यासाठी वापर-
लेला यब्द थेट संस्कृ मधून घेवून माडियांनी जतन केल्यासारखा दिसतो.
ततान = आण, जा हे आज्ञार्थी रूप आढळते.

संवाद क्र. ४ :- आजारपणाविषयी संवाद

पुढील संवाद वेगळ्याच विषयासंबंधी असून योगायोगानेच मिळाला आहे.
इंजेक्शनने मुलाचा हात मुजल्यामुळे मुलाला चांगल्या डॉक्टरकडे नेण्याच्या खट-
पटीत असलेला हा माडिया पाहुणा वोडंगाशी वोलत असताना हा संवाद धूनी-
मुद्रीत करण्यात आला. आरोग्यविषयक आणि विकास कार्यक्रमासंबंधीही माहितो
ह्यात आलेली आहे. शिवाय उत्कृष्टतेने वोलताना दिसतो. पाहुण्याचे वय चाळी-
दीच्या जवळपास असावे.

बोडंगा व आमगावच्या पाहुणा

बोडंगा बातल आता तादो ?
काय झालं भाऊ ?

पाहुणा बाताल आतायो तादो, नियाद इंजेसन हृदूर, कय तोयना.
काहीच नाही भाऊ, हे इंजेक्शन दिले हात मुजला.

बो. बातांग इस मंदानुर डांगा खोकिलतांग मंदानुग
काय दिलं असेल, डांग्या खोकलयाची झाले

पया होके बगा बगा होतीन ?
नंतर तिकडे कोठे कोठे नेले ?

पा. बगान ओयो होगु आमगावाता पिला तात्तोग.
कोठेच नाही, तो आमगावातला, मुलगी आणलेला
होग वेहतोग, इचीक डब्बुंग वने तालकतोग, इचूक
त्याने सांगीतले, थोडे पैसे सुद्धा मागितले, थोडे
डब्बुंग वने इतान, हूळ इंजकसनताये हिंजोर वेहतोर
पैसे सुद्धा दिले, ते इंजेकशनचे म्हणून सांगतात.
तोयताये हिंजोर वेहतोर, मती नना वायोन
सुजलेले म्हणून सांगतात, पण मी आलो नाही.

वेलाय दिया आता.

पुष्कळ दिवस झालेत.

पा. आदिक पया नना ओगडाही वातान. पया वेग
म्हणून नंतर मी तेथून आलो. नंतर हा
ताक पार व्होह. अदिहक पया सायकाल ते ततान
चालू शकत नव्हता. म्हणून नंतर सायकल वर आणले
इगा आस्ताये आयोये ? इद्राम आते-हके अन्ने
इथे होते (किंवा) नाही ? असे झाले-म्हणून परवाच्या
दिया वातांग. मती निमाये बाहकियनी नो ?
दिवशी आलो. पण तुम्हीच कसे करता कां ?

बो. सकार तच मतीर ?
सकाळी आणले होते का ? (दवाखान्यात)

पा. तच मातोम. वेग गायताल वोग
आणले होते. हा गायता कोणीतरी.

बो. बोग तच मतोग ?
कोणी आणले होते ?

मिरवा तच मातोग गुरुजी उंद केपा.
आणले होते गुरुजी एक दिवशी

ए. इरसा तची मती, हुदू वाप रेयो इल्लेग
 दोनदा आणले पण, ती सूज उतरली नाही.
 पक्का तोयो मती. अओने बोरबोर
 जास्त मुजलं पण तेवढेच साधारण
 तोप्ता ओस्सो वने वाट इत्तुर मती
 सुजलेले आहे आणखी सुद्धा या म्हणले पण

माक सायकातगा उडून वेल आतु,
 आम्हाला सायकलीला थोडा वेळ झाला.

दा. डागदर इल्लेग. ओगे रिमाल मंतोग.
 डॉक्टर नाही. तोच नशेत असतो.
 बोरीकर हिल्लेग. वेके हत्तोग ?
 बोरीकर नाही. कुठे गेलेत.
 (डॉक्टर)

वो. बोरीकर चांदा हृतोग. नांगा जमनीस तप्पे
 बोरीकर चांदचाला गेले. मधाशी जमनीचे बडिल
 चांदा कलयतोग इंजोर वेहदोग.
 चांदचाला भेटले म्हणून सांगत होते.
 (बोरीकरला)

वो. बोरीकर आनि वालिंगे मतेके बेस किस्तोर
 बोरीकर आणि वालिंगे राहीले तर चांगले करतात
 मती ओर हिल्लेर
 पण ते नाहीत.

वरील संवादात 'डांग्या खोकीलतांग' हे डांग्या खोकल्याची या शब्दाचे माडियाकृत रूप, माडिया शब्द कसे आत्मसात करतात त्याचे उदाहरण होय. ढब्बु हा पैसे या अर्थी वापरलेला शब्दही मराठीचा प्रभाव दाखवतो. 'इंजेसन' 'सायकाल' 'गुरुजी' हे शब्द बाह्य संस्कृतीच्या संपर्काने भाषेत गिरू शकले. हे स्पष्ट आहे. 'सायकलला' चे 'सायकतगा' रूप केले आहे. तसेच नाहीत त्या अर्थीचा 'हिल्लेर' हा गोंडी शब्द वापरलेला आहे. वास्तविक माडिया शब्द 'इल्याग' असा आहे. बोलीत गोंडी शब्द हे अनाहृतपणे वापरण्यात येतात हे दिसून येते.

भाषणातील उतारे

बामरागड येथे ज्ञालेल्या आदिवासी मेळाव्यात बामरागड आणि एटापल्ली विभागातील अनेक आदिवासी आणि त्यांचे नेते एकत्रित ज्ञालेले होते. ह्या मेळाव्यात जी भाषणे ज्ञाली. त्यापैकी दोन भाषणांचे उतारे ज्ञाली दिले आहेत. त्यापैकी पहिल्या उताऱ्याचे स्थूल मानाने भाषांतर दुसऱ्या परिच्छेदात दिलेले असून दुसऱ्या भाषणाचे यातूर्वी दिलेल्या संवादाप्रमाणे शब्दशः भाषांतर दिलेले आहे. प्रस्तुत भाषणकर्ते निरक्षर आदिवासी असून सामाजिक घेऊन तसेच विकास कार्यक्रमात भाग घेणारे आहेत. त्या दृष्टीने शब्द व वाक्य रचना या संबंधीची वैशिष्ट्ये या उताऱ्यांमध्ये आढळतात.

उतारा क्रमांक एक

**श्री. मासू गोटा पटेल—(सभापती पंचायत समिती, एटापल्ली)
माडिया भाषेत :**

मुंजे तासतोम नेलगुंडा, वसामुंडी, गट्टा ताना पया बेहरा नार बामरागडी सिनेमा नेंड माट तासतोम. तो चांदा अहेरी लेवीतासाठी बोरकू कटला असोर मंता. बोरकू जेल आसोर मंता इदुडा नना अगा अंजी मुंड. दियांग मतान. बिडीयो सायबाल, असके मेडपली सायबाल, आदिवासी मेळा हिंजी सरपंची निवासी वेहतुर, बाबून वेहतुर, तो माट नेंडु सरकारी वातान, मेंडपलीसायबाल अतोर अहेरी, अगा वेहसी वातो. नना अतान नाटे बामरागडी तो गायताल कलयीतोर, आदिवासी मेळावा मंता. गायतो तो निमा मुंड नेक नेके वायु. नना पोलीस गायता हिंका वेहतान आणि नेंडु हिंद तारिख ते सरपंच हिंगा वायनादु. नेया कियनादु. सरपंची वातेके बाबू वायो. बाबू वातेके सरपंची वायो. नेन्डु आदिवासी मेळा हिंजोर वातोम. पैसे हिंसी गवरमेंट सरकार नालूंग. नुहूकना गाटो तिदाना. कम से कम उंद हजार, रेन्ड हजार मतेकतेला बेस आस्ता, दिडशे नुरु रेन्डु नुकू मेड इंजेक तेला वेला मूलू-बाशी, सरपंची वातेके बाबू वायो, बाबू वातेके सरपंच वायो, आनि उंद पोलो अरेक जगते इस्कूस्कू मंताग. मास्तर वातेके पेकोर हिल्लेर, पेकोर वातेके मास्तर हिल्लेर हिंद हेरिया खसकेन पेरके मंता. मिट हिंजोर महनीर नेंडु पंधरा वर्षांग आत्तांग. मती बस्केन सुदरेम आयो.

मराठी अनुवाद -

पहिल्यानी नेलगुंडा वासामुंडी गट्टा येथे ठेवला. (मेळावा) त्या नंतर मोठे गाव भामरागड इथे सिनेमा ठेवला. तर चन्द्रपूर अहेरीला लेण्हीसाठी कोणाकोणाला त्रास होऊन राहिला. कोणाला जेल होत आहे. हे बघा, मी तिथे जाऊन तीन दिवस राहिलो बी. डी. ओ. साहेबांनी आणि मेडपल्लीवार साहेबांनी आदिवासी मेळावा आहे म्हणून सरपंचाला सांगितले. व बाबूला सांगितले म्हणून आम्ही आज सरकारी कामासाठी आलो. मेडपल्लीवार साहेब अहेरीला मेले व तिथे सांगून आले मी भामरागड गावात गेलो तर गायता भेटला. आदिवासी मेळावा आहे तर तुम्ही तीन वाजता या म्हणून मी पोलीस पाटलाला पण सांगितले. तर आज या तारखेला येथे सरपंच येणार आणि मिटींग घेणार असे सांगितले. सरपंच आला तर बाबू येत नाही. व बाबू आला तर सरपंच येत नाही. आज आम्ही आदिवासी मेळावा म्हणून आलो. पैसे घेवून गव्हर्मेंट सरकारने कमीत कमी चारशे रुपयांचे जेवण दिले. एक हजार दोन हजार असते तर चांगले जेवण मिळते. आपण दिड 'दोनशे माणसे मिळून सरपंचाला सांगितले असता बाबू येत नाही. बाबू आला तर सरपंच येत नाही. आणखी एक गोष्ट अशी की प्रत्येक ठिकाणी शाळा असतात. मास्तर आले तर मुळे नाहीत मुळे आलीतर तर मास्तर नाहीत. हा एरिया नेहमीच मागे आहे. तुम्ही म्हणता आज पंथरा वर्षे झाले तरी अजून सुधारलेला नाही.

वरील उताऱ्यात अनेक इंग्रजी शब्द उच्चारात किंचित फरक करून वापरलेले आहेत. उदा. एरिया – हेरिया, बिडीयो – बो. डी. ओ., तसेच या इंग्रजी शब्दांना माडिया प्रत्ययही लावलेले दिसतात. उदा इस्कूस्कू-स्कूल चे अनेक वचन, किंवा लेवितासाठी-इत्यादी. याशिवाय तारीख, पोलीस, सायबाल, सिनेमा इत्यादी मराठीत रुढ झालेले इंग्रजी शब्द किंवा इतर भाषेतील शब्द बन्याच प्रभाणात आहेत. भामरागडचा उच्चार बामरागड असा असून शेवटी 'इ' लावून शब्दोच्चार केलेले आहेत. उदा. सरपंची. वर्षीग या शब्दांला अनेक वाचनात्मक 'इ.' प्रत्यय लावला आहे. त्याच प्रमाणे कमसे कम, अरेक, (हरेक) हे हिंदी शब्दही आढळतात. भामरागड विभाग हिंदी भाषिक विभागाच्या जवळ असल्यामुळे हिंदी शब्दांचा प्रभाव त्या विभागातील माडियांवर मोठ्या प्रभाणावर दिसून येतो. वाक्यरचनेत अनुप्रासात्मक लक्ब दिसून येते. उदा. सरपंची वातेके बाबू वायो, बाबू वातेके सरपंच वायो.'

उतारा क्रमांक दोन

श्री. बिरा वरसू दोगे

भामरागड ब्लॉक मध्यील तुम्मरगुडा या गावचे हे नेते असून हे भाषण
टिक्के तेव्हा एटापल्ली पंचायत समितीचे सदस्य होते, आज सभापती आहेत.

“.....तरी मती इंजेके सायबाल हितोर
तरी पण आता साहेब म्हणतात,
हिंजेके वेहतातोर, वेहवाड मुकेंडेके तो बोना
आता सांगतात, सांगतानाही पुढे तर कुणाचा
आपलीकेशन अनो अस्ता. ग्रामपंचायता सरपंचीकू एरका
अँप्लीकेशन जात नस्तो. ग्रामपंचायतच्या सरपंचाला माहित
हिलोयो? ग्रामपंचायता बाबूकू एरका हिलोयो? लोकरकू
नाही का? ग्रामपंचायतच्या बाबूला माहित नाही का? लोकांना
वेहतान जवाब बोना ग्रामसेवकना बदे योजना
सांगितले जवाबदारी कोणाची ग्रामसेवकाची अमुक एक योजना
पेसीता जनतातूक वेहताना. ग्रामसेवकवाबू सरपंचीकू माहित
निघते लोकांना सांगणे. ग्रामसेवकवाबू सरपंचाला माहित
लेवेके ग्रामसेवकवाबू अद सरपंचीन केयीसी ग्रामपंचायते
नसेल ग्रामसेवकवाबू ते सरपंचाला बोलावून ग्रामपंचायतमध्ये
मिटींग कियना. लोकूरीकू पूर्ण जाहीर कियना
मिटींग करून (घेवून) लोकांना पूर्ण जाहीर करणे
जाहीरी आतासके बोर मानवाल तेन्दोन!
जाहीर ज्ञाल्यानंतर कोण माणूस काढत नाही!
हितेके ताना कुशी वातोर एरे वेने
म्हटल्यास त्याला खुशी असेल तर बकरा पण
पाहजे हिनतोर, वेऱ वेले पाहिजे हितोर
पाहिजे म्हणतो, हे पण पाहीजे म्हणतो
कोन्दा पाहिजे हिदवेन पाहिजे. अदवेने
बैल पाहिजे हे पाहिजे, ते पण

राहिजे हितनोर विजाय पाहिजे, खत्तुम
 राहिजे म्हणतो. वियाणे पाहिजे खत
 राहिजे, ते अदरिती इंजेके सायबालोर
 राहिजे. तर त्याप्रमाणे आता साहेबलोक
 नवी वाहकिस्नोर ? ग्रामसेवक लांकूर
 रग काय करतील ? ग्राससेवक लोक
 वाहकिस्तोर ? वेर वेद मावा दंधातून
 काय करतील ? हे कोणतेही आमचा धंद्याला
 वेहोर आणि वेहेची तेली बाबू
 सांगत नाही आणि सांगून तरी बाबू
 धासतोर. माट वने पंचायत समितीते नना
 नसतो. आम्ही पण पंचायत समितीमध्ये मी
 पंचायतसमितीते टराव मंजूर कियनोंम. अगा
 पंचायतसमितीत ठराव मंजूर करतो. तेश्वे
 नंता जागाते जिल्हापरपथते तो वायलाशी
 आहे जागेत जिल्हापरिषदेत तर येष्यासाठी
 अडचान असता. आखरी रेन्ड बेरेहकू
 अडचण होते. शेवटी दोन नाले
 घोंगीतांग अस्केने बेरा, खत्तुम वेने अस्केने
 वाहतात तेव्हा याचा, खत पण तेव्हा
 ते मोकात हेवोर. अदू गालत तितोर
 तर मोक्यात देत नाहीत. ते चुकीचे खातात.
 हिजेके मावा डॉगदर देहतोर गदा मावा
 आता आमचा डॉक्टर सांगितलं न आमचे
 मेंबर लोक किस्तोर. तो आद पोलो
 मेंबर लोक करतात. तर ते गोष्ट
 मट निटोम तासतोम, मती हिंगडा टराव
 आम्ही खरंच ठेवली, पण इथला ठराव

मंजूर	वेरु	बराक	किसोर	मंतोर.	अग
मंजूर	हे	कशाला	करत	आहेत.	तिथे
मंजूर	आतातुन	बोनकु	वमकोम	हितेक	बाताळ
मंजूर	झालेला	कोणाला	विकु	म्हणजे	काय
आवड	वावाल	नाक	हिन्तोर	अन्मु	नेन्डु
होईल	राजाला	मला	म्हणतात	जा	आज
आयो	नाडी,	नाड	आयो.	आवरे	लङ्डु
नाही	उद्या,	उद्या	नाही.	आवरे	लङ्डु
जावरे	लङ्डू	हिन्तोर.	ग्रामपंचायत	सरपंच	बाहास
जावरे	लङ्डू	म्हणतात	ग्रामपंचायत	सरपंच	कवाचरुन
हटेम	आसतोर.	यंचायतसमितीतगा	वेहताना	हितेके	
हटतो	त्रासतो.	पंचायतसमितीमध्ये	सांगणे	म्हणजे	
मुँड	दिनांग	दायना	इनके	एटेपाल	बेके
तीन	दिवस	ज्ञाणे	म्हणजे	एटापल्ली	कुठे
उंद	वेरा	अगा	हृतेके	वारमंडे	आस्ता
एक	वेळ	तिथे	गेत्यास	आठवडा	होतो.
मती	सरपंचीक	मोका	अरतेके	सरपंचीक	तिदाला
षण	सरपंचाला	वेळ	पडल्यास	सरपंचाला	खायला
गतीवेने	दोरको	आस्ता-	तिदाला	गती	दोरको
गती	मिळत	नसते-	खायला	गती	मिळत
आस्ता-	उपास	मंतोर	अगा	सेटपेची	कियलासो.
नाही.	उपास	राहतो.	तिथे	शक्य नाही	करायला.
‘आज	नही	कल	आवो’	इनतोर	‘कल’
आज	नही	कल	आवो’	म्हणतात	कल
नही	परसू	सुबे	आट	बजे	देता
नही	परसू	सुबे	आठ	बजे	देता
हँ	आव	बोलता,’	ओर	हियला	
हँ	आव	बोलता,’	ते	चायला	
खाली	हिलेर.	सटपिट	वेहतापा	सटपिट	वेहतातोर
तयार	नाही.	झटपट	सांगताना	लवकर	सांगतात.

ननावेन हियतान प्याहःकयी हियला खाली हिल्लेर.
 भीपण देतो नंतर द्यायला खाली नाही.
 (तथार)

अर्दीना पोहोचीसत्तोर, अब बराबरा मती लोकरीकु अद
 त्याचा सोडून देतात, ते बरोदर पण लोकांना ते
 (फेकून देतरत)

अडचान वोना हिगा. पोग्होटुकु वेर बातल
 अडचण कुणाला येते. वरुन हे काय
 कियनुर हिगश हिनोर माक सायबाकु ओरीक
 करतील इथे म्हणतात आम्हाला साहेबांना त्यांना
 सायबाल हिका पोग्होन मंतोर. बोर इतेके
 साहेबाला पण वरुन (अधिकारी) आहे. कोण म्हणजे
 तानासाठी मिटींग वेहतातोर. सभापतीन पोसवितातोर
 त्यासाठी मिटींग सांगतात. सभापतीला घेवून जातात.

(धरून नेतात).

एरे नाहकाने हिंद हिकोम अद हिकोम
 जवळ गावात हे देणार, ते देणार,
 मती ओना हियलासी बोनांग केलींग इंजेक
 पण त्यांच्याकडून देण्यासाठी कुणाचा फसबणूक आता
 डागदरसायबाल हिन्तोर. आठ, नऊ, दहा,
 डॉक्टरसाहेबाला म्हणतात. आठ, नऊ, दहा,
 तारीकेला खोंदांग बायनुंग हिंतोर. हिंद बगमसगडी
 तारखेला बैल येणार म्हणतात. इथे भामरागडला
 गट्टा जाराबंडी एटेपल एचियाला महिनामेंड
 गट्टा जाराबंडी एटापल्ली पोहोचायला महिनाभर
 आस्ता, वेरांग वेहताना नाड गने अतोर
 लागतो. याचा सांगणे उद्या परवा गेला
 इतेके डागदर निटाम हिंदाकन साप महिनामेटा
 म्हणजे डॉक्टर खरच म्हणार. पूर्ण महिनाभरच
 अदवन नना हुडसोड महानान, अनहसी हिंद
 ते पण मी पाहत राहते. आणखी एक हे

ओवियाना	पोल्लो	कोडिंहिंग	तेंडनाडू.	चुवाग	तेंडनाडू.
पोहूचते	गोष्ट	खड्डे	खोदणे,	विहीरी	खोदणे,
अदपोलो	निटाम	मंता	मती	बाहकिस्तोर	
ती—गोष्ट	खरच	आहे.	पण	कसं—करायचं	
नाक	टुडा	अिगडा	बामरागडदा	सरवंची	
मला	पहा	इथचा	भामरागडचा	सरपंच	
अदरिती	इंजेके	माट	मावा	उडनासाठी	
त्याप्रमाणे	आता	आम्ही	आमचा	प्राहण्यासाठी	
सुवासाठी	तगायी	तेंडकड	तळीसाठी	तेंडकड,	
विहीरीसाठी	तकावी	काढू,	तलावासाठी	काढू,	
मती	पया	बाहकिस्तोर,	दहा	एकर	
पण	नंतर	काय करतात,	दहा	एकर	
वलीत	मंता.	रामाना	गोमाना	हिंतोर	
जास्त	आहे.	रामाचा	गोमाचा	म्हणतो	
ओसितोर.	ओरा	वासता	आडार	हिंचोक	
देतात.	त्याचा	येतो	ऑर्डर	एवढे	
किवटस्कू	पन्नास	किटल	पचीस	किटल	
किवटल	पन्नास	किवटल	पंचवोस	किवटल	
नूरा	किटल	ओवूरवासता,	आखरीस	ओरकू	
शंभर	किवटल	मीठ येते.	शेवटी	त्यांना	
इतेके	इल्ले.	ता—हिम	लेवेके	हिम,	
म्हणजे	नाही.	आण—दे	नसलेतरी	दे,	
पेसीतोर.	सिरवंचरे	दायना	वायाना,	सिरवंचा	
निघतात.	सिरोंचाला	जाणे	येणे,	सिरोंचा	
दायना	वायना,	मती	बसकेन	मारो.	
जाणे	येणे	पण	कधीच	संपत नाही.	
बोनासाठी	मावा	अन्नामतुकु	माटे	खर्च !	
कोणासाठी	आमच्या	अन्नासाठी	आम्ही	खर्च !	
कुकुम	माटे	ताकमूळ	इनतोर	ओकेडोर	अब
हुकूम	आम्हीच	चालतो.	म्हणतात.	तिकडचे	ते

रेन्ड मुंड जिल्हातोर बिंकूर लेहडे हिलोर
 दोन तीन जिल्ह्याचे बिल्कुल अनपढ नाहीत.
 ओरा बाताल किस्तोर मावा इकेडा अन्नामतूम
 त्यांचा काय करतात आमचा इकडचा अन्न
 ओसतोर. बम्बई ते बम्बई सरकारते अब
 नेतात. मुंबई तर मुंबई सरकारमध्ये ते
 यदींग तिदानांग, जोनांग माट हिके
 डूकरं खायचे, ज्वारी आम्ही इकडे
 तच तिदाना. मराईरक तिजोरे, माटींग
 आणून खाणे झाडाचे मूळ खाणे, मटार (कंद)
 तिजोरे, माट वेर-बारा मावा अन्नमतूम !
 खाणे, आम्ही ह्याना-काय आमचे अन्न !
 ओखे ओसमोर अदे अन्नम माक
 तिकडे नेतात, तेच अन्न आम्हाला
 इके इतेके बार जावाळी ? ओरीख
 इकडे दिल्यास काय झालं ? त्यांनर
 बारा लुचीनांग नुकांग हियना ?
 काय लुचईचे तांदूळ खायचे ?

या भाषणात विकास कार्यक्रमाची चर्चा असल्याने विकास योजनासंबंधी
 अनेक शब्द आढळतात. उदा. योजना, ग्रामपंचायत, ग्रामसेवक, बाबू (ग्रामसेवका-
 लाच बाबू संबोधात), मिटींग, सभापती, जिल्हापरिषद, पंचायतसभिती, सरपंच इ.

तसेच खत्तुम (खत), ठराव, मंजूर, दंधातून (दंदचाला), कुशी (खुशी) डॉक्टर, लुचई (लुचीनांग), = लुचईचे, उपास, पाजे किंवा पाहिजे इत्यादी मराठी-
 तून घेतलेले शब्दही बरेच आहेत. आपलीकेसन = ऑफ्लीकेशन, आडार = ऑर्डर
 सारखे इंग्रजी शब्दही तो वापरतो.

हिंदी शब्द, वाक्य व वाक्प्रचारही वापरलेले दिसतात. लाहेरी कुवाकोडीच्या
 लगत असलेल्या बस्तर विभागाकडून हा प्रभाव पडलेला असावा. उदा. आखरी,
 वंबई इ. भामरागडच्या पुढे हिंदीचा प्रभाव बराच आढळतो. पण त्या शब्दांच्या
 उच्चारावर मराठीची छाप आढळते. उदा. 'आट बजे देता हूं आव बोलता' ह्या
 वाक्यातील 'बोलता' ह्या शब्दाचा उच्चार मराठी पद्धतीने केलेला आहे.

काही विशिष्ट विभक्ती प्रत्यय लावलेले दिसतात. उदा. जन्तातुक (जनतेला) लोकुरकू (लोकांना), सरपंचीकू (सरपंचाला), ग्रामपंचायता (ग्रामपंचायतच्या) मोकात (मोक्यावर), पंचायत समितीने (पंचायत समितीमध्ये) दंधारून (धंद्याला), जिल्हातोर (जिल्हाचे) इ. काही विशेष शब्दही आढळतात. उदा. सटपिट-झटपट (ज्ञ चा स झाला असावा)

प्याहःकयी-नंतर

पोगःव्हीन-वरून (वरचे अधिकारी)

महिनामेंड-महिनाभर

वारममेंड-आठवडाभर

तेंडनाढु-खोदणे

चुवाग (सुवाग)-विहीरी (कुवो या हिन्दी शब्दावरून) इ.

‘ह’ कार युक्त ध्वनीही आढळतो.

अिगडा = हिगडा = इथला.

चौंदांग = खोदांग = वैल (अ. व)

इत्तेके = हित्तेके = म्हणून इ.

बिलकुळ या शांदाचा वापर करतांना ‘बिलकुर’ ‘ल’ चा ‘र’ नमेच्च हुकूम’ हा शब्द ‘कूकूम’ (हू च्या जागी कू) असा वापरलेला आहे.

वाक्यरचना फारच परिपूर्ण स्वरूपाची असून अत्यंत प्रभावी आहे. ‘ता-हिम’ ‘आण-दे’ असे आजार्थक प्रयोग अनुप्रासात्मक शब्द किंवा वाक्य खंड आढळतात.

विकास प्रक्रियेचा प्रभाव म्हणून बोलीत अनेक नवीन शब्द व वाक्यप्रयोग “ घिरतात आणि ती समृद्ध बनत जाते याचेच वरील उतारा हे उत्तम उदाहरण द्याय.

विभाग दुसरा

प्रकरण सहावे

माडियांची गीतसंपदा

लोकसाहित्य :—

लोकसोहित्याचा अभ्यास म्हणजे समाजजीवन ज्या कृतीतून व उक्तीतून व्यक्त झालेले असते त्या समाजजीवनाचा अभ्यास होय, समाजजीवनाच्या संदर्भ-शिवाय लोकसाहित्याचा अभ्यास करणे म्हणजे प्राण्याच्या निर्जीव कलेवराचा अभ्यास करण्यासारखे होय. लोकसाहित्याचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करण्यात आलेले आहे.

लोकवाङ्मय (मौखिक अविष्कार)

लोकथा (Folk-tale)	लोकगीत (Folk-songs)	लोकथागीत (Ballad)	लोकनाट्य (Folk-drama)	इतर संकीर्ण (उखाणे म्हणी व वाक्प्रचार इ.)

भारतीय समाज हा कथाप्रिय आहे. प्राचीन परंपरागत धार्मिक ऐतिहासिक थाणि विविध ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी कथावाङ्मयाचा उगम आढळतो. भूळ गाभा परंपरेने चालत आलेला असतो. कुशल निवेदन करणारा निवेदक आकृतीबंधात फरक करतो.

लोककथांच्या निर्मितीची व विकासाची प्रक्रिया गुंतागुंतीची व आकलन होण्याच्या पलिकडील आहे. लोककथेचे नेहमी वरिष्ठकरण व पुनः पुनः नवनिर्मिती होत असते.

¹ मांडे, प्रभाकर (डॉ.)

लोकसाहित्याचे स्वरूप, परिमल प्रकाशन,
औरंगाबाद, १९७८ पृ. २४३

दर्तकथा, शौर्यकथा किंवा आख्यायिका अथवा लोकभ्रमातून लोककथांचों निर्मिती होत असावी असे वाटते. ऐतिहासिक पराक्रम व पूर्वजाबहूलच्या आदराच्या भावनेतून लोककथांची निर्मिती आढळते.

सण, उत्सव, सामाजिक रुढी, धार्मिक विधी ह्यातून निर्मिती प्रक्रिया सतत घडविली जाते. लोक प्रतिभा ही अशा लोकवाङ्मयाची गंगेत्री असावी.

भाषेच्या उद्गमासंबंधी किंवा भाषिक कुळासंबंधी विचार केल्यानंतर, केवळ बोली स्वरूपात असूनही समृद्ध साहित्य असल्याचे श्रेय माडिया गोंडीला लाभले, ह्याचे कारण तिच्यातील लोकसाहित्य होय, हे सहज लक्षात येते.

माडिया लोक निसर्गतःक नादलुब्ध असल्याने लोकगीतांवर आधारित वाङ्मय (Folk songs) हे त्यांच्या माडिया-बोलीचे दैदिप्यमान आभूषण होय. त्याचप्रमाणे लोककथा, धार्मिक कथा, इ. मधून त्यांच्या समृद्ध बोलीचे व समाजजीवनाचे—संस्कृतीचे दर्शन घडते. लोक वाङ्मयाबहूल लिहिताना डॉ. अलेकझांडर क्रेप हे त्यांच्या ‘The Science of folk-lore, ह्या पुस्तकात म्हणतात— ‘The folk-song is a song i. e. I lyric poem with melody which originated anonymously among un-lettered folk in time--past and which remained in currency for a considerable time as a ray for centuries.,²

माडियांच्या जीभेवर कोरलेले पण अलिखित असे वाङ्मय ह्या लोकसाहित्यातून आपल्याला पहावयास मिळते. सर वॉल्टर स्कॉट ह्यांनी म्हटल्याप्रमाणे—लोकवाङ्मय म्हणजे—...’

‘.... a work of great interest, might be compiled upon the origin of popular fiction and the transmission of similar tales from age to age and from country to country.’

लेनिन म्हणतो— ‘Folk-lore is a material about the hopes and yearnings of the people.’³

लोकांच्या आशा आणि आत्मभावना व्यक्त करण्यासाठी लोकांकडून हे वाङ्मय निर्माण केले जाते.

2 Krappe, Alexander, The Science of folk-lore, 1905, p. 153

३ वाघमारे, जनार्दन लोकसाहित्याचा नवा दृष्टीकोन, महाराष्ट्र दंलित साहित्य संघ, सम्मेलन दुसरे, दि. २२-११-५९ (सम्मेलनातील भाषणाच्या आधारे)

मोक्षिक्रम गांकी म्हणतो — “One cannot know the life of the people without studying their folk-lore and songs.”^४

लोकसाहित्यात प्रामुख्याने लोकगीते, गद्यप्रकारात लोककथा, दंतकशा, देवादिकांच्या कथा, आणि पद्यप्रकारात म्हणी, उखाणे इत्यादींचा समावेश होतो.

गांधीजी म्हणतात — ‘Folk-lore is the literature of the people but, it belongs to an order of things that is passing away, if it has not already done so.’^५

जगातल्या लोकसाहित्यात विलक्षण साम्य आढळते. कारण ते सर्वसामान्य भानवी भाव-भावनांशी निमित्तीत असते. गतकालीन स्मृतीमधून त्यांच्या संस्कृतीचे जतन होते. कारण त्यांच्या श्रद्धा पौराणिक कथा आणि धार्मिक गीतातून वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या आहेत. अशां कथां सामान्यतः बडादेव आणि कुलप्रमुखांवर आधारलेल्या आहेत.

माडियांची लोकगीते गेय आहेत. ह्या गीतात गेय अशां गीतरचनांना प्राधान्य असून त्यात घरती आणि आकाश, जंगले व झाडे, फळे-फुले, टेकड्या, सतत बदलणारे ऋतुमान, नद्या इतकेच नव्हे तर प्रेम आणि वासना ह्यांचे अनवृत्त व निःसंकोच वर्णन दिसते. नृत्यप्रसंगी अणिविविध समारंभ प्रसंगी त्या शीत रचनांचा बापर होत असतांना आढळतो.

लोकगीते

लोकसाहित्याच्या संदर्भात लोकगीतांचा अभ्यास ही एक आवश्यक वाढ होऊन बसली आहे. व्यक्ती ही समाजाच्या विकासाची परिणती आहे. अप्रगत व साक्षर नसलेल्या जमातींमध्ये समुहाती, समष्टीची भावना असते. त्या जमातीतील व्यक्तींच्या भावभावना, इच्छा, आकांक्षा व बृत्ती ह्या सारख्या असतात. असा समुद्भाव जेथे प्रकर्षाने असतो तेथे एकाच व्यक्तीचा अनुभाव हा सर्वांचा अनुभव ठरतो. समुहातील सर्वच व्यक्तीचा अनुभाव हा सर्वांचा अनुभव ठरतो. समुहातील व्यक्तींनी अशा अनुभावाच्या अभिव्यक्तीत भाग घेतलेला असतो. हाच समुद्भाव भाषेतून, कथेतून, गीतातून व धार्मिक विधीतून व्यक्त होतो. त्याचा निश्चित ‘अमूक-एक’ कर्ता असे सांगणे कठीण असते. एकाच जमातीतील लोक, विधी, उत्सव, सण इत्यादी प्रसंगी एखाद्या सार्वजनिक ठिकाणी एकत्र जमतात, त्यावेळी त्यांच्याकडून सामुहिकपणे एकाच मानसिक अवस्थेतून अशा गीतांच्या

४ उ. नि.

५ उ. नि.

निमितीची जडणघडण होत असते. त्यांच्या मागील प्रेरणा ह्या सामाजिक असतात व्यक्तिगत किंवा कलात्मक स्वरूपाच्या नसतात.^५ धर्म, भाषा, विधी, संस्कार इ. विविध अंग मधून संबंधित सामाजिक मनाची अभिघटित होत असते.

लोकगीते लोकसमुहाच्या बोलीतच असतात. बोलीची मुळप्रवृत्ती मौलिक असल्याकारणाने ती मुक्त, बंधनरहित आणि चैतन्यपूर्ण असते. लोकसमुहाचा व्यवहार हा समुहविशिष्ट बोलीतच असतो. लोकगीतांचे स्वरूप उन्मुक्त अमन करण ते नियंत्रित स्वरूपाचे नसते. लोकसमुहातील व्यक्ती हीं समुहजीवनच जगत असते. अप्रगत लोक, वातावरणाच्या, निसर्गाच्या साक्षिध्यात असल्याने व्यक्ती-व्यक्तीत अंतर कमी असते म्हणून समृह-जीवनाचा अविष्कार होतो.

आदिवासींच्या जीवनात लोकगीतांचे स्थान फार मोठे आहे पिढ्यानपिढ्या चाळत आलेल्या गीतांच्या व कहाण्यांच्या सहाय्याने त्यांची संस्कृती ठिकन आहे. त्यामुळे लोकगीतांच्या अभ्यासाशिवाय त्यांच्या संस्कृतीचे सम्यक दर्शन होत नाही. त्यांच्या सर्व अशा आकांक्षाचे दर्शन लोकगीतांमधून घडते असे म्हणता येईल.

लोकगीते केवळ गायली जात गाहीत तर नाचत म्हणण्यात येतात. आत्यंतिक आनंद व दुःख अनेक भावनावेग लग्बद्ध हालचालीतून व्यक्त होतात. ह्याच हालचालीना परंपरेने सुसूक्तता आली व त्यातूनच नृत्याचा उगम झाला. लोकनृत्य व लोकगीतांचा फार जबळचा संबंध आहे. आदिवासींची लोकगीते लोकनृत्याच्या संदर्भातच अभ्यासावी लागतात. म्हणूनच ह्याना 'नृत्यगीते' म्हणणे जास्त समर्थक ठरेल. कारण कोणत्याही आदिवासीला एका ठिकाणी बसून गीत म्हणणे किंवा सांगणे जमत नाही. सवंगड्यांच्या सोबतीने ढोलाच्या तालावर त्यांचे गीत, ओठातून स्फुरते, शब्दबद्ध होते. कदाचित त्यात काव्य कमी असेल, कदाचित संगीताच्या कसोटीलाही ते उतरणार नसेल, पण ते परंपरेशी व निसर्गाशी नाते सांगणारे निश्चित असते. योकाचे, आनंदाचे, मालनाचे, उल्हा-साचे प्रसंग हे असल्या लोकगीतामधून नृत्याच्या माध्यमाने साजरे होत असतात.

लोकगीतांचे गेयता हे आणखीन एक वैशिष्ट्य होय. रचनात्मक कौशल्य जरी कमी असले तरी त्यांची उणीव गेयतेच्या माध्यमाने भरून काढण्याचा प्रयत्न असतो.

लोकगीतांचे स्वरूप विशेष .

लोकगीते ही पारंपारिक स्वरूपाची असल्याने ती समुहाची निमिती होत. त्यादृष्टीने त्यांचा कवी अनामिक असतो.

लोकगीतांची सतत जडणघडण चालू असते म्हणूनच पाठभेद आढळतात. पण प्रत्येक पाठ औलिक स्वरूपाचा असते.

गेयता व स्वरूप—प्रधानता ही आणखीन दोन वैशिष्ट्ये होते. लोकगीत हे मायचे असते. समुहमनाचा त्यात विचार असतो. सामुहिकपणे गाण्याची गीते असल्याने त्यांत श्रोत्यांचा विचारच केलेला नसतो.

लोकसंस्कृतीचे सरल, भावपूर्ण, स्वरूप—दर्शन त्यात आढळते. कालाचे वंदन असते.

आशय व र नेच्या पुनरावृत्तीमुळे ढोवळ स्वरूपाचे वर्णन आढळते. मात्र परंपरा सातत्य असल्याने जुन्या प्रथांचे अवशेष लोकगीतात डोकावतात.

वरील सर्वसामान्य वैशिष्ट्ये तर माडियांच्या लोकगीतात आढळतातच परंतु आणखीनही काही वैशिष्ट्ये ठळक रीतीने आढळतात.

माडियांच्या लोकगीतांचे विषय आणि शब्द अनेकदा प्रसंगानुरूप बदलतात. एका अर्थी शीघ्र कवित्वाचा अविष्कार तेथे आढळतो. व्यक्ती, प्रसंग, अनुभव, भावना इत्यादीच्या आधारे पूर्ण गीतच नवे बनते किंवा जुन्या गीतात केरबदल होतो.

माडिया सोडून गोंडीतील रुढ, इतकेच नव्हे तर लगतच्या मराठी, हिंदी, भाषिक प्रदेशातून घेतलेले शद्द, नृत्यगीत गाणारे मोठ्या चर्चाने आपल्या गीतात स्वीकारतांना आढळतात.

निसर्गातील अनेक गोष्टींचा प्रतीकात्मक उपयोग केलेला आढळतो, गृंगाराला प्राधान्य असते. कारण युवा—युवतीच्या समूहनृत्यामध्ये घोटूलच्या जवळ, विवाह प्रसंगी ही गीते प्रामुख्याने म्हटली जातात. तसेच त्यात थट्टा—मस्करी चेष्टा इत्यादिला प्राधान्य असते.

माडियांची लोकगीते (नृत्यगीते)

गीत म्हटले की लय आणि तालबद्देतेशिवाय माडियांना म्हणता येत नाही. पटकन पाचसात मुली किंवा मुले व मुलो रागत उभे राहून परस्परांच्या गळ्यात व कमरांवर हात ठेवून एकदा एका बाजूला तर एकदा दुसऱ्या बाजूला पायांनी ठेका धरत, गाणी म्हणायला सुरुवात करतात. फार रुढ आणि त्यांना आवडणारे नृत्य म्हणजे ‘रेलांड्स’ नृत्य होय. मधुर हास्य फुलवित ते गाऊ लागतात.....

‘रिरीलो ३३ रेलॉ ३३

रिरीलो ३३

अनेक गीतांसाठी रेलॉ ३३

हे पालुपद किंवा ताल समजण्यात येते

गीतापूर्वीचा, मथला, शेवटचा आलाप म्हणजेच रेलांड. रेलांड हेच त्यांचे मनोरंजनाचे साधन असल्याने विविध प्रसंगी होणाऱ्या गीतनृत्यात रेलां असतोच. बडावेदव पूजन, विजयादशमी उत्सव, दसरा, लग्न समारंभ क धार्मिक कर्त्यकम किंवा सामाजिक समारंभाचे वेळी रेलां असलाक पाहिजे. बडादेव क दतेश्वरी देवी पासून तो निसर्गविर, विवाह, आणि वैवाहिक जीवनाकर वैवाहिक स्वप्नांवर, लग्नसमारंभांवर, प्रेमाकर, मुलींच्या छेडखानीवर, 'रेल्यांची' गीते आधारलेली असतात.

एक शृंगारीक नृत्य गीत

गीत

रेलांड रेलांड आंड

नावारेड

नावारे च्याते मरका मरा
मरका मरा वारून वातारे
आली शृंगार डोले वाता
रिरीलो रेलां रिरीलो ५...१

नावारे च्याते लिंबु मरा
लिंबु मरा वारून वातारे
आली शृंगार डोले वाता
रिरीलो रेलां रिरीलो ५...२

नावारे च्याते शितामरा
रेंगा मरा वारून वातारे
आली शृंगार डोले वाता
रिरीलो रेलां रिरीलो ५...३

नावारे च्याते सिता मरा
सिता मरा वारून वातारे
आली शृंगार डोले वाता
रिरीलो रेलां रिरीलो ५...४

नावारे ज्वानी मंता हीशा !
तू रं हिंद मंता....?
रिरीलो रेला रिरीलो ५...५

स्थुलमानाने मराटी अर्थ

प्रियकरा

आहाहा, (किंती सुंदर ही माझी बाब) हे वघ आंद्याचे झाड किंती सुंदर बहर आला आहे त्याला ते वान्यावर डोलत आहे.

आणि हे वघ लिवाचे झाड
लिवाचे झाड वान्याने डोलत आहे
कसं सुंदर दिसत आहे !

आणि हे वघ शेवताचे झाड
बोरीचे झाडही वान्यावर डुलत आहे.
वान्यावर डोलताना ही झाड सुंदर दिसत आहेत.

सिताफळाच्या ह्या झाडाकडे वघ.
हे सिताफळाचे झाड वान्यावर डोलत आहे.
वान्यावर डोलताना सुंदर दिसत आहे.

अरे, माझं तारुण्य असंच नाही का !
तू रं (प्रियकरा) कुठे आहेस ?

गोंडी आणि मराठी भाषेने प्रभावित अशा एका शृंगारिक गीताचा हा नमुना आहे. धरेटुलजवळ नाचणाऱ्या युवायुवतीचे हे आवडते गीत आहे. एखाद्या उत्तम कवीने विसर्गातील फळाफुलांच्या आधारे युवतीच्या यैवनाचे वर्णन करावे तसेच वर्णन त्यात अहे. आंबे, लिंबू; सिताफळ या फळानी लदबदलेल्या व डोल-णाऱ्या झाडांचे रुपक प्रेयसी स्वतःच्या आतूर शरीराचे वर्णन करण्यासाठी करते हे शेवटच्या कडव्यावरून स्पष्ट आहे. शेवंतीच्या फुलाचा सुयंधही त्यात काहीतरी सुचून जातो. प्रणयोत्कटतेनी ओरंबलेले हे गीत सूबक स्वरूपात असून बोलीतील अर्थ अलंकारिकता स्पष्ट करते. न खिकलेल्या समाजातील हे गीत आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे.

वारून आणि बारून असे दोन्हीही प्रकारे उच्चार करण्यात आलेले आहेत. कारण उच्चारात 'व' 'चा' 'व' अनेकदा होतो. या गीतावर गोंडी आणि मराठी भाषेचा बराच प्रभाव आढळतो. तो गडचिरोली ह्या लगतच्या भागातून झाला असाचा. उदा.

गीतातील शब्द	मराठी शब्द	गीतातील शब्द	मराठी शब्द
वात	वारा	लिंबू	लिंबू
शृंगार	सुंदर	शिती	शेवंती
		सिता	सिताफळ

वारा यासाठी माडिया शद्व 'वडियेयु' असा आहे. 'मरा' म्हणजे झाड हा माडिया बोलीतील शद्व, त्याचा प्रत्यय लावून झाडांची नावे केली आहे. 'मरा' हा शद्व गोंडी व माडियात सारखाच आहे. 'जवानी' (जवानी) हा मूळ हिंदी भाषेतून स्वीकारलेला शद्वही आढळतो. वास्तविक माडियात तारुण्य किंवा तारुण्य वर्ती दर्शक शब्द 'लेड्यथा' हा आहे. वाहा जगाशी सतत संपर्क आल्याने हे शब्द साहित्यात शिरलेले आहेत 'तू रं हिंद मंता?' यासाठी माडियात

'निम्मा बगा महानीन !'
'तू कुठे आहेस !'

असे म्हणतील. वाहा जगाशी संवंध आलेल्या काही व्यक्ती दुसरे शब्द आपल्या मौखिक लोकगीतांमध्ये टाकतात. नंतर इतरही व्यक्ती ती गीते तशीच म्हणतात त्यामुळे मूळ शब्द वगळण्यात येतो असेही कारण सांगता येईल.

गोटुल (किंवा घोटुल) समोर सायंकाळी सुळ होणाऱ्या व रुग्नी दहापर्यंत चालणाऱ्या युवक युवतीच्या रेलां नृत्यात अशी गीते असणे एक प्रकारे आवश्यक आहे. त्यांच्या भावनाना उधाण येते; आणि मदनाचा संचार होतो. (घोटुलची

अधिक माहिती चवथ्या प्रकरणात दिली आहे) यावरून काव्य किंवा वाडमय हे त्या जमातीच्या सामाजिक निकटीच्या दृष्टीनेही किंतु उपयुक्त आहे; याचो कल्पना येते. ढोलाच्या काळांचे सूर आणि त्यावर आधारित पदन्यासु खुन्हा सुरु होतात.....

तीडपीड तीडपीड

तीडपीड गडज्युम् गडज्युम्

तीडपीड तीडपीड

तीडपीड गडज्युम् गडज्युम्

मर्माना रेला पाटा

(लम्नाच्या रेल्याचे गाणे)

रे रेळा १५९

जोडी जोडी इनदादी,
वंजी वालवाल दादी,
वंजी वालवाल १५...१

(धान हिरके)

गाडा नुका दोम्हते दादी

(गाडाभर तांदूळ टाक)

वंजी वालवाल दादी १५...२

अःके निका जोडी दादी

तेव्हा तुझी जोडी

वंजी वालवाल दादी १५...३

पुनम जोडी दुर्को दादी

फुकट जोडी मिळत नाही.

वंजी वालवाल दादी १५...४

कोरट पारी लोने दादी

कोंबडा व्याही घरी

वंजी वालवाल दादी १५...५

दूरत बोकडा दोहानेके, अस्के,

धुन्याला बोकड बांधलेला असतांना, तेव्हाच धुन्याला बोकड बांध, तो

निवा जोडी दुर्को दादी

तुला जोडी मिळेल.

वंजी वालवाल दादी, वंजी वालवाल १५ ६

(माडिया शब्दांच्या खाली मराठीत प्रतिशब्द दिले आहेत)

(नवन्या मुलाला 'दादी' असे म्हणून)

जोडी जोडी (दायको) म्हणता पण

दादी, त्यासाठी हिरके हिरके धान दे.

(जंब्हा) माचाभर तांदूळ टाकशील,

धान टाकशील तेव्हाच बायको तुझी
होईल. (जोडी—जोडीदारीण ह्या अर्थात)

दादी, फुकट बायको मिळत नाही.

कोंवडा व्याहीच्या घरी पोहोचव

(मग बायको ने)

(धानाच्या) बैलभाडीच्या

धुन्याला बोकड बांध, तो
बांधला असेल तेव्हाच तुझी
बायको तुला मिळेल.

या गाण्यातून मैत्रिणी व मेहुण्या (होणाऱ्या) अशा प्रकारे नवऱ्या मुलाला मुलीची किमत देण्याचे (त्वांच्यात Bride-Price ची पद्धती आहे) आठवण करून देतात. आणि बायको फुकट मिळत नाही म्हणून टिगल करतात. हंसण्याप्रिक्षिदलण्याचे आबाज व अंगलट करून हुसे भारून विनोद चालू असतात.

नंतर मुलीकडे खोल असतो. मुलीला (बबरीला) लग्नासाठी मुलाकडे चेतांना म्हणण्यात येणारे गीत.

रेलौ९९५ रेलौ९५ रे रेलौ९३

सीलीमेटा हनूम दादी

वर्षभर सण

रेरेलो रेरेलो ९९९

चर्षीसाठी जा वाई—आनंदाने

(सप्त—आनंदाने ह्या अर्थी)

किनोर बिनीर हनूम दादी,

हासत नाचत आहे दादी (नघरा)

निवा दायना जोडो दादी

तुला घेऊन जाईल. दादी

किनीर बिनीर हनूम दादी

हाचत नाचत तुला नैईल (घरी)

किनी बिनीर रेरेलो ९९९ रेरेलो ९९९

(सुखाने) हासत नाचत जा.

‘हासत—नाचत (किनीर बिनीर) मुलीला मुलाकडे’ लग्नासाठी नेत्यानंतर मुलाच्या मांडवात—शृंगारलेल्या व लतापल्लवांच्या आर्णि मोरपिसांच्या मांडवात—एक कोरीब लायकडी खांब असतो. त्याला देव बांधलेले असतात व त्याच्या धोवती विविध बयाच्या मूळी, प्रांढ स्थित्या इतकेच नव्हे लर जखल म्हाताऱ्या हातात हात घेवून खांद्यावर हात ठेवून वर्तुळ करून वाचत असतमत. दोन, तीन, चार वर्तुळात नाचताना याणी म्हणण्यात येतात. योडी ताडी किंवा मोहाची दारु चढलेली असते

मुलाच्या मांडवात मुलीकडच्या मुलामुळींनी म्हणावयाचे याणे.

यीत

आशय

री९ रिलो९९५ री९९५ री९९५ लो९९९

सालईचा (झाडाचा) खांब वाकलेला

साले मुंडा रोयता

(तसे) तुझे लोकही बाकलेले आहेत.

सालई खांब वाकलेला

निवा मुलु रोयता

तूझे लोक वाकले.

निवा रेलो९९९ मुलुये९९९...९९९

तुझी लहान बहीण व लोक

तुझी लहानबीण (ब) लोक

(सर्व वाकलेले आहेत).

पाटा होतेके ना टो स्के

दुसरेच गाणे म्हणत आहेत.

याणे म्हणतात दुसरेच

निवा रेलो *मुलूये
रिरीलो ५५...२

धर्मम पाटा औस्ता
फुकट गाणे म्हणतात.

साले मुंडा रोयता

निवा रेलो मुलूये, रिरीलो ५५...३

निकू पोहची दायनू

तुला सोडून जातील

नीवा जीवा उंई ता

तुझा जीव लहान-लहान होईल.

निवा रेलो मुलूये

रि री लो ५ रि री लो ५५...४

तुझी लहान बहीण व लोक

(है सर्व) फुकट किवा उगीचच

गाणे म्हणत आहेत.

सालईचा खाब वाकला आहे.

तुला (तुझ्या घरी) सोडून जातील.

तेव्हा तुझा

तेव्हा तुझा जीव लहानलहान होईल

(म्हणजे तू दुःखी होशील) तू

तुझी लहान बहीण व लोक (उगीचच)

गाणे म्हणत आहेत.

या गाष्यातील भावना ‘जा मुली जा, दिल्या घरी तू सुखी रहा’ किवा गंगायमुना डोळ्यात उभ्या का? ह्या प्रसिद्ध भावगीताहून किवा आषत्याकडे मुलीकडच्या स्त्रिया जी विहीण म्हणतात त्यातून निश्चितच भिन्न नाहीत.

लग्नमंडपात पाहृण्यांच्या स्वागतासाठी गाणे

ऐ वाईरो ऐ वाईरो

जवळ या जवळ या

मर्मीत वाईरो मर्मीत वाईरो

लग्नाला या लग्नाला या (१)

मर्मीत वाई कबड किसी अटू

लग्नाला या, काम करून जा

नम्म संगीन, नन्ह संगोन जीवाअस्ता वाई आम्ही तुमचे तुम्ही आमचे

आम्ही तुमचे तुम्ही आमचे प्रेमाने या (२) म्हून्त प्रेमाने लग्नाला या.

सांगोना दीवाना बारी वायो

मेहुणीच्या गंमत कशी येईल मेहुणीच्या बरोबर खुशी

मेहुणीच्या गंमत कशी येईल

(किंवा गंमत) करू मग

(सह)

ऐ वाई रो, ऐ वाईरो

रिरीलो ५५ रिरीलो ५५... (३)

जवळ या, जवळ या,

(पाहृणे मंडळी) लग्नाला या

लग्नाला या आणि काम करून जा

।

आम्ही तुमचे तुम्ही आमचे

आम्ही तुमचे तुम्ही आमचे प्रेमाने या.

मेहुणीच्या बरोबर खुशी

(किंवा गंमत) करू मग

कशी मजा येईल.

या हो या, लग्नाला या

वरील गाष्यातही गोंडी शब्दांचाही वराच प्रभाव असून काही प्रत्ययही बदलले आहेत.

* मूळ शब्द ‘येलो’ पाठभेद होऊन रेलो. येलो म्हणजे लहान बहीण.

माडियात 'मर्मिंग' म्हणजे लग्न असा शब्द आलेला आहे. तर अनेकदा 'मर्मीत' हा गोंडीच्या प्रभावामुळे शब्द आलेला आहे. 'दिवाना' हा सरळ हिंदी-तील शब्द घेतलेला आहे. माडियात 'खुशी' असा शब्द आहे.

'वारी' हा गोंडी शब्द असून 'बारकेईला' हा माडिया शब्द आहे. त्याचा अर्थ 'काळा' असा होता.

तसेच 'मर्मीत वाई' ह्यात 'वायो' म्हणजे आले किंवा 'वट' म्हणजे 'या' असा मूळ माडिया शब्द पाहिज. नं यंजतेच्या दृष्टीने पाठभेद 'वाई' असा झालेला आढळतो.

सणांची गाणी

दुसरा, पिन्डी पंडुम; विज्ञा पंडुम इत्यादी महत्वाचे सण असतात. पहिला महत्वाचा सण पिन्डी पंडुम असून धान. निषण्याच्या वेळी असतो. पहिल्याने धान निवाल्यावर प्रत्येक घरातून पेरमा, पाटील व भुमिया ह्यांना प्रत्येकी तीन टोपल्या धान नेवून देतात. तोपर्यंत नवीन धान दळत नाहीत. याला 'कोड्डी पोलवा' म्हणतात. 'पोलवा' म्हणजे कोणतीही पूजा, ही पूजा सार्वजनिकरित्या गावावाहेर नदी किंवा नाल्याच्या काठी किंवा जंगलात होते. पीठ दळण्याचा सण ज्ञाल्यावर नवीन धान दळणे व खाणे सुह होते. हा सण मार्च मध्ये येतो. विज्ञा पंडुम हा दुसरा महत्वाचा सण. जुळैमध्ये येणाऱ्या या सणाने बी पेरणे सुरु होतो. कोणत्याही सणाला पंडुम म्हणतात.

सणाच्या वेळी म्हणण्याचे चौशिष्ठपूर्ण गीत

बाबाले	बाबाले ५ ५	बाबाले (लोकांना संबोधन)
रीरीलो,	रीरीलो ५ ५	
उजबत्ती पूजा रोय	रीरीलो ५ ५	उदबत्तीने पूजा करू या.
नारेल-काया	पूजा रोय, रीरीलो ५ ५	नारळाने पूजा करू या.
निम्मे	पूजा विडस्तीन, रीरीलो ५ ५...१	तूला पूजा अपितो.
साली मेआ हनूमी		वर्षातून एकदा मोठा सण.
नीवा कडाते वातोम		तुझ्या कडचापाशी (अंगणाशी) आलो
(खडाते)		(किंवा खळचावर आलो.)
हातेक बारा मारीया...५ ५		माडिया मेला तर (संपलेच)
मेलां तर		
पिस्ते ५ बारा...५ ५		वाचलो तर.
पेगाएङ्ड ओस्सो वाईकोम		पुढच्या वर्षी पुन्हा येऊ.
निवा कडाते वाईकोम		तुझ्या कडचापाशी (दाराशी) येऊ.
साली मेठा, हनूमी, रीरीलो ५ ५...२		वर्षातून एकदा हा सण येतो.

वरील गाण्यात 'कहाते' असा शब्द घेतल्यास ज्या आंगणाला कडे (बांबुचे तटे) लावलेले आहेत त्या अंगणाशी किवा दाराशी असा अर्थ होतो. उलट 'खडते' असा पाठभेद घेतल्यास खळयावर (ळ-चा उच्चार ड सारखा होऊन) असा अर्थ होतो. दोन्हीही अर्थानी ही ओळ म्हणण्यात येते असे निर्दर्शनास आलेले आहे.

पिंडी पंडूम (पीठ दळण्याचा सण)

री री लो १ री री लो १ १ १

कोडका	पिंडे	बलकेम	आस्ता ?
चिमणी	पक्षी	धष्टपुष्ट	होत आहे का ?
आयो १ ये १ १	आयो १ ये १ १		
नाही	नाही		
बाबान	पागा	बलकेम	आस्ता ?
बाबांचा	फेटा	मोठा	होत आहे का ?
आयो ये १ १ आयो १ ये १ १ री री लो १ १ १			
नाही	नाही		

पिठाची पूजा करून नंतर ते खाल्यामुळे मनुष्य धष्टपुष्ट होतो व त्याची किर्ती आणि महत्व वाढते हे वरील दोन कडव्यात दोन रुपके घेवून दर्शविण्याचा प्रयत्न आहे. काहीनींनी प्रश्न विचारावयाचा व दुसऱ्यांनी उत्तरे द्यावयाचे असे गंमत करीत हे गीत म्हणण्यात येते.

सर्वात महत्वाचा सण म्हणजे दसरा. अरण्यातून असंख्य माडिया याच सणाला बाहेर येतात व अहेरीचे जमीनदार आणि माडियांचे व सर्व गोंडांचे परंपरागत राजे-नव्हे कुलदैवतच- राजे श्री विश्वेश्वरराव महाराज ह्यांच्या दर्शनाला येतात. त्यांच्या पावलांचे चुंबन घेऊन जुने कलदार रुपये वाहतात व भेटी आणतात, महाराजांची पालखी निधते, त्या सणाचे पुढील गीत.

दसरा पाटा (दसऱ्याचे गीत)

तिना नामूर, नेई नामूर	हा केवळ सूर आहे.
हो १ हो १ हो १ (धृ)	
तेदाना उदाना	उठत बसत
मावोर बाबाना डेरा	आमच्या लोकांचा अडू किंवा जमाव (चालला आहे)
नेई नामूर १ नाना ती ती १ १	
अहेरी नाटे १ जीमेदार १ १	अहेरी गावाचा जबाबदार असलेल्या

रामराम बोलो	(राजाला) राम-राम करुन
तेदाना उदाना	उठत बसत
मावोर वाव ना डेरा	आमच्या राजाचा जमाव
तिना नामूर नेई नामूर हो हो	(दसन्याला पोहोचले)

उठत बसत म्हणजे मजल दरमजल करीत सर्व मंडळी 'डेरा' किंवा 'अड्हा' / जमाव त्याचा राजा-अहेरीचा जिम्मेदार / जबाबदारी असलेला राजा-त्याच्या मुक्कामाकडे पोहोचला. ह्या गाण्यातील 'तिना नामूर नेई नामूर' ही रेलां पेक्षा एक स्वतंत्र लय जाणि ताल्युक्त अशी धून असून प्रामुख्याने पुढे जाण्यासाठी व जमावाला सहज सहज अंतर कापता यावे यासाठी उपयोगात आणण्यात येणारी लय वाटते. एक प्रकारे त्याचे हे (Marching Song) आहे.

अहेरीला पोहोचल्यानंतर राजाला उटेशून पुढील प्रकारचे गाणे म्हणतात. हे गाणे राजाला जणू आठवून म्हणण्यात येते.

राजाला उद्देशून -

बावा १ ले १ बाबा १ ले १	बाबाले (हे राजा)
चिढीत पोहोन चिढी १ बालाले १	तू पुनःपुन्हा पत्र
चिढी (पत्र) पुन्हापुन्हा चिढी	पाठवून आम्हाला बोलावले
डागता पोहोन डागी बाबाले १	तू पत्र पाठवून बोलावलेस
पत्र पुनःपुनः पत्र	
निम्मे चिढी लोहतानीन बाबाले	तू पत्र पाठवून बालावले
पटीन पटीन चिढी बाबाले	प्रत्येक पट्टीत (विभागात)
लोहतानीन बाबाले १	पत्र पाठवून बोलावलेस,
चिढी पोहोन १ चिढी बाबाले १	तू पुनःपुन्हा पत्र पाठवून बोलावलेस (म्हणून आम्ही आलो)

वरील गाण्यात चिढी किंवा चिढी म्हणजे पत्र असा अर्थ होतो. काही वेळा 'निम्मे डागी लोहतानीन बाबाले' असेही म्हणतात. म्हणजे डाग हा शब्द पत्र ह्या अर्थाने वापरतात. लोहतानीन म्हणजे पाठवून व पोहोन म्हणजे पुनःपुन्हा असा अर्थ होतो. राजाबद्दलच्या अपार प्रेमाने हे गाणे म्हणण्यात येते.

इनामासाठो गीत -

पूर्वी महाराज अरण्यात जात तेव्हा त्यांना फुलांच्या माळा घालून, त्यांच्या समोर नाचून त्यांना बक्षीस मागत असत. आज नवीन लोक आलेले आढळले तर नाचून 'इनाम' मागतात तेव्हा तेच पूर्वीच गाणे म्हणतात.	
इगोऽ दोऽ ले, १ इंगोऽ दोऽ ले	महाराज तुम्ही इथे आलात
इंदियोतार, १ नुरेऽ बाबाऽ लेऽ	म्हणून तुमच्यासाठी आम्हो इथे

निवसारिंग गाऊंगोऽ वाबाऽ लेऽ

जमलो आहोत तेव्हा दयाळूपणे
तुम्हाला वाटेल ते इनाम द्या.

या गाण्यात माडिया शद्व बदलण्यात आलेले आहेत.

दिवाळी सणाचे वेळी म्हणण्यात येणारे गीत.

दिवाळी हा पण एक महत्वाचा सण, आनंदाला भरती येणे साहजिकच आहे. पुढील गीतात दिवाळी जवळ आल्याने खुशीत आलेले मेहुणा मेहुणी परस्परांची गंभत करीत आहेत.

म्हणुपीस आमंत्रण

मेहुणा— नावा नाटे दिवाळी संगो

माझ्या गावी दिवाळी (आली)

दिवाळी येंदवाला वई

(अग ए) मेहुणी नाचायला ये.

मेहुणी— बोऽ हो राजाना वाडा ते संगो ?

कोणत्या राजाच्या वाड्यात ?

मेहुणा— गोंडी राजाना वाडा ते संगो

गोंड राजाच्या वाड्यात.

साले मेटा दिवाळी संगो

वर्षातून एकदा दिवाळी आली

दिवाळीवाता येंदलावा वई

दिवाळी आली, (मेहुणी) तू

नाचायला ये.

दोघे मिळून | रेलाँड रेलाँड रेरेलाँड अाँड रेलाः

संगो किंवा सांगो म्हणजे मेहुणी, येंदलावा म्हणजे नाचायला. मेहुणीची थट्टा मस्करी माडियांमध्येही रुढ आहे. शद्वांच्या उच्चारणातील गोडवा वाखाणण्यालायक असतो. दुर्दैवाने तो लिखाणातून अनुभवता यंत नाही.

विकासाभिमुख गीते -

परंपरागत चालत आलेल्या सांकृतिक संदर्भावर आधारित अनेक गीते रुद्ध आहेत ह्यात नवल नाही. पण माडियांची गीतप्रियता दर्शविणारी एक विशेष गोष्ट म्हणजे विकास कार्यक्रमांशी त्यांचा संबंध आल्यावर नवीन विषयांवर आधारित गीत ही निर्माण झालेली आहेत. मुलांना शाळेत पाठविण्याचे महात्म्य सांगणारे पुढील गीत पहा —

वाईरो कोको वाई

यारे या, मुलांनो या

दृस्कूला वाई

शाळेत या.

मास्तरे वेतना अ, आ, उ, ऊ

मास्तर शिकवितात अ, आ, उ, ऊ

वाता मास्तरी, मग्मट वायो

मास्तर आले तुम्ही या.

सरकारना पगार पुन्यम तीन तीन

सरकारची (मास्तरना) पगार फुकट

का (मास्तर) खातात ?

मा कबड बाहदूर कांते ?

आपण लोकांनी (हयगय) कस्तून कने चालेल ?

निवडणूक हा या लोकांना नव्यानेच परिचयाचा झालेला प्रकार आहे. पण त्यावरही पुढील गीत आढळते.

पोलो (निवडणूक)

दा दा, दा, हिके पोलो मंता	या या या इथे पोलो आहे.
वा, वा, वा. हिके वाई (किंवा वट) रो	या या इकडे या.
हिल्ले कबाड किसी मन्ता	इथे काम नाही, सगळे केलेले आहे
नाही काम केलेले आहे	
हुडा, हुडा हुडा इदू पट्टे-ते वाटाना	पहा, पहा, पहा, ह्या पार्टीला द्या
कागिदी मन्ता	(मतांचा) कागद
इदू कागिदी पोयसी लोप्पटा	हा कागद (मतपत्रिका)
हा कागद पकडून बातमध्ये	पकडून खोलीत जा.
अर्हा ने हश्च	
खोलीत जा	
वाई रो वाई रो, वाई भिकू बोनकू	या, या, तुम्हाला
तुम्हाला कोणाला	कोणाला मत द्यायचे आहे.
चिठ्ठी वाटाना मन्ता	त्याला मत द्या
मत द्यायचे आहे.	
हुडा, हुडा, इदू हिल्ले कबाड किसी मन्ता	बधा बधा इथे काम नाही
	सर्व केलेले आहे.
ओना चिन्ना पोहोन इदू छापा किमटू	ज्याला मत द्यायचे आहे
त्याच्या चिन्हावर पुन्हा हा छापा मारा	त्याच्या चिन्हावर छापा मारा
एक नवीन प्रकारचे माडिया गीत बुढे दिलेले आहे	
दईन पिला मरका मरातगा केडातगा	
केडातगा होता पआ काया तिदाना	
काया तिना पजा लोनू वायाना,	
लोनू वाता पजा, लोनू वायाना,	
गाटो तिदा पजा इस्कोल दायना,	
इस्कोल दायना पजा,	
अ, आ, इ, ई पढे करयाना,	
पढे करता पजा बुद्धी वायन्ता	

मराठीत अर्थ :

अंब्याच्या जंगलात जाऊन लहान लहान झाडे तौडीत
 झाडे तोडल्यानंतर मग कच्ची फळे खाईन
 फळे खाल्यानंतर मग घरी येईन
 घरी आल्यानंतर मग भात खाईन
 भात खाल्यानंतर शाळेत जाईन
 शाळेत गेल्यानंतर अ, आ, इ, ई शिकेन
 शिकल्यानंतर बुद्धी येईल.

पाऊस आल्याचा आनंद पुढील गीतातून आणवतो.

वडीःय्‌यु वाता	वारा आला
प्यागःकू वाता	पाऊस आला
बंडांग अरियातांग	गारा पडतात
हुडा हुडा.	बघा बघा
बंडांग तिटू, बंडांग तिटू	गारा खा, गारा खा
वडीःय्‌यु वाता	वारा आला
प्यागःकू वाता	पाऊस आला.

सर्व सामान्यपणे लहान पोरेसोरे ही कविता म्हणतात. ‘येरे येरे पावसा सारखीच ही कविता असून एक बडबडगीत असे याचे वर्णन करता येईल.

गोडीत पावसाला पिऱ्य व वाञ्याला पळी असे शट्ट आहेत.
 तर माडियात पावसाला ध्यापःकू व वाञ्याला वडीःय्‌यु
 शट्ट आहे.

प्रकरण सातवे लोककथा आणि धार्मिक कथा लोककथा

समाजाच्या जिव्हेबर कोळेले पण अलिखीत असे जे वाड्मय त्याला आपण स्थूल मानाने लोकवाडनयाचे स्थान देतो. लोककथात बहुजन समाजाच्या आचार विचारांचे, कल्पनांचे कृतींचे व मानवी भावभावांचे इतकेच नव्हे तर प्रेम, जिव्हाळा राग, द्वेष, लोभ, मत्सर ह्यांची सुंदर सरमिसळ आपणास आढळते. असे वाड्मय सामान्य अशा आकांक्षांचे सुंदर प्रतिक असते.

लोककथांचे प्रकार पाडता येतोल, त्यातील सामान्य लोककथा, पौराणिक लोककथा व देवादिकांच्या धार्मिक कथा आणि शौर्यकथा असे स्थूल-मानाने वर्गीकरण करता येईल व याच वर्गीकरणाच्या आधारे लोककथांचा विचार करता त्यांची काही वैशिष्ट्यपूर्ण लक्षणे आढळतात.

पारंपारिकनेने एका विढीतून दुसऱ्या पिढीकडे चालत आलेली मौखिक स्वरूपातील ही देणगी आहे.

लोकसमूहाची ही निर्मिती असते त्यात लोकमनाचा विचार असतो.

मूळ निर्माता हा अज्ञात असतो. तरी पण त्या व्यक्तिविशिष्टत्व न राहना समुह विशिष्टत्व असते.

समाजजीवनाच्या व लोकसंकृतीच्या अभ्यासाचे ते एक महत्वाचे साधन असते कारण त्यात मानवाने युगानुयुगे घेतलेल्या अनुभवाचे सार असते.

स्वाभाविकता असल्याने भाषेच्या प्राचीन रूपापावेतो जाण्याचा लोककथा हा एक प्रमुख आधार आहे.

सामान्य लोककथा

भास्मरागड विभागातील गोटपाडी गावाजबळील लोककथा
(प्राण्यांवर आधारित)

लोककथांमध्ये करमणूक व वैचित्र्य तर असतेच पण काही बोधप्रद सूत्रांही असतेच. खालील कथेवरून राजा होण्यासाठी फक्त भुलविणारे सौन्दर्यंच आवश्यक नाही तर त्याहीपेक्षा बुद्धीमत्ता (मोठे डोके), दूरदृष्टी (मोठे डोळे), व आज्ञा करण्यासाठी आवश्यक गभीरता, (गभीर आवाज), ह्या गोष्टी राजाच्या निवडी-साठी आवश्यक असतात हे दाखविले आहे.

पृथ्वीची निर्मिती झाल्यावर सर्व देव नाहीसे झाले. तेव्हा मीर जंगलाच्या बाहेर आला व सर्व पक्षाना उद्देशून म्हणाला, 'मी तुमचा राजा आहे.' तेव्हा सुंदर सुंदर पंख असलेले पक्षी मोराच्या घरी गेले व चर्चा करू लागले. शेवटी मोठे डोके व मोठमोठे गोल डोळे व गंभीर आवाज असलेल्या घुबडालाच मतदानाने राजा निवडण्यात आले. पण एकटे घुबड राज्य करू शकणार नाही म्हणून पक्षानी त्याला बगळा (Sea gull) टिटिवी व पिरोल (Pirole) हे तीन मदत-नीस दिले. या तिघांच्या मदतीने घुबडराज आजही पक्षांवर राज्य करीत आहेत.

'मनीमावशी मनीमावशी' ही कथा आपल्या लोककथा भांडारात आढळते. आजीच्या कथेच्या पोतडीतून कित्येक नातवांनी अशी कथा ऐकली असेल तशीच ही कथा वाटते.

पृथ्वीच्या निर्मितीनंतर देव अदृश्य झाले. तेव्हा सर्व जनावरे एकत्रा झाली व त्यांनी वावाला आपला जा निवडले आणि त्याच्या मदतीली चित्ता, कोलहा व रानमांजर ह्यांची तिवड केली. जनावरांना जेव्हा भूक लागला तेव्हा त्यांनी हरणाची शिकार केली. पण ते हरणाचे मांस खाऊ शकले नाहीत, कारण त्यांच्या जवळ अग्नी नव्हता. तेव्हा शेजारच्या खेडेगावात टांनी रानमांजराला अग्नी आणावयास पाठविल. तेव्हापासून अग्नी आणवण्याचे काम रानमांजरच करू लागले व अग्नी आणल्यावर त्यांनी मांस खाल्ले. एकेदिवशी नेहमीप्रमाणे रानमांजर अग्नी आणावयास गेले असताना ते परत आलेच नाही. कारण मांजराला खेडेगावात दूध सापडले व दूध मांजराला फार आवडले आणि तेव्हापासून माणसाच्या आश्रयाने मांजर राहू लागले. वाघाने मांजराला खूप शोधले पण मांजर त्याला सापडू शकले नाही. तेव्हा रागारागात त्याने म्हशीला मारले आणि तिचे मांस घेऊन तो घरी आला. त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी उरलेले मांस आणप्यासाठी वाघ गेला असता म्हशीचा मालक वाघाची वाटच बघत होता. त्यांनी वाघाला मारून टाकले. त्या नंतर रानमांजर गावत राहू लागले व माणसाळ्ले पण जनावरे मात्र कर्वेच मांस खाऊ लागली.

या कथेवरून एक निष्कर्ष असा निघतो की, फार पुरातन काळेपासून मांस कच्चे खावयाचे नसून ते शिजवन किंवा भाजून खावयाचे असते हे माडियांना माहित होते व ते नवीन पिढ्यांना शिकविण्यासाठी ही लोककथा होय.

दुसरी लोककथा :-

दोन लहानसे 'राम-लक्ष्मण' पक्षी राहत होते. विशी वृ० वूशी ही त्यांची नावे. त्यांनी एक कुन्हाड तयार केली व जंगलुत्रोड केली. सूर्याच्या उज्ज्ञेने लाकडे वाळल्यानंतर त्यांनी ती जाळली तेव्हा विशी व वूशी 'कुमूर-राजा' कडे उडत गेले. व त्यांनी त्याची बी देण्यासाठी प्रार्थना केली. पण त्यांना बी मिळाले नाही. परत येताना त्यांना एका जागी बी पडलेले दिसले. त्यांनी ते बी त्यांच्या शेताकडे आणले व त्याची पेरणी केली. तेव्हा तिथे काही

दिवसानंतर कुम्हर-सोंडा ही बेली वाढू लागली व तिळा पुष्कळ प्रकारची फळे लागली. त्या बेलीवरचे सर्वांत मोठे फळे फुटले व त्यातून एक मुलगा बाहेर पडल्या. त्याचे नाव 'बोकाल-माडू' बाकी उरलेली फळे फुटली व त्यातून निरनिराळे बी-बियाणे बाहेर पडले. विशी-वुशीने हे पाहिले व ते निघून गेले.

त्यानंतर बोकाल-माडूने एक कुन्हाड केली व जंगल तोडले. ती कुन्हाड दगडातून लोखंड काढून बनविलेली होती. जंगल तोडून तयार केलेल्या जमीनीत खड्हा करून त्याने ते फळामधून निघालेले बी पेरले. बी वाढू लागले तेव्हा बोकाल-माडू मासेमारीला गेला. त्याने गळाला बी लावले व तो गळ पाण्यात सोडला. माशांच्या आईने ते पाहिले व ती मुलांना म्हणाली, 'त्या बियांजवळ जाऊ नका कारण तो तुम्हाला पकडला साठी टाकलेला सापळा आहे. बोकाल माडू मूर्ख आहे. कारण अग्नी कसास पेटवावा हे त्याला माहित नाही' तेव्हा माशांच्या आईने 'आपल्या पिल्लांना अग्नी कसा पेटवावा हे सांगितले. दोन बाबूचे तुकडे घ्यावेत व ते एकमेकांवरूं धासावेत म्हणजे अग्नी तयार होतो. हे ती आपल्या पिल्लांना सांगत असतांना बोकाल-माडूने गुंपचूप एकले व तो घरी आला

वरी आत्यानंतर आपल्या लोखंडच्या कुन्हाडीने त्याने जंगल तोडले. ते ते सूर्याच्या उष्णतेने वाळ्यानंतर बोकाल-माडूने अग्नी पेटवून जंगल जाढून टाकले व त्यानंतर त्याला चांगली जागा मिळाली तेव्हा ते खडुधातील बी काढून त्याने पेरले. त्याच्या जवळच त्याने आपल्यासाठी झोपडी बांधली. त्या झोपडीत झोपण्यासाठी ओंथरुण होतेच पण इतरही आवश्यक गोष्टी होत्या.

पृथ्वीवर तेव्हा 'गोटूला-मुईतो- हा देव आपल्या 'रेगुला-काटी' ह्या चायको बरोबर राहत होता. त्यांना सात मुली होत्या. त्यांना काही योग्य वर सापडला नव्हता. त्या मुलींनी बोकाल-माडुची माहिती एकली तेव्हा त्या सातही बहिणी त्याचेकडे गेल्या तेव्हा बोकाल माडूने त्यांच्यातील सर्वांत मोठाचा बहिणीशी लग्न केले. बोकाल-माडू बस्तरचा राजा झाला व मोरामेट येथे राहु लागला. तेथे त्याने मोद्दा राजवाडा व किल्ला बांधला. आजही त्या किल्ल्याचे अवशेष बघायला सापडतात. त्याच्या नंतर 'इल्लापूरी' हा त्याचा मुलगा राजा झाला.

वरील कथेवरुन जमीन जाढून बी पेरायचे (फेकून द्यायचे) ही शेती करण्याची माडियांची पद्धती परंपरागत असावी असे दिसते. पूर्वी वर्णन केल्यानुसार माडिया किरती शेती करणारे आहेत. म्हणजे समाजाच्या आर्थिक व्यवहारांची जपणूक सुद्धा लोककथांच्या द्वारे होते. त्याच प्रमाणे बस्तर विभागाशी ह्या विभागाचा असलेला ऐतिहासिक संबंध ही ह्या गोष्टीतून धवनीत होतो.

उत्पत्ती संबंधीच्या दौरायिक कथा :-

खालील कथा माडिया लोकांच्या विभागातील एका नावाजलेल्या पेरम्प्याच्या तोंडून प्रत्यक्ष एकलेल्या आहेत.

जगाच्या सुरवातीला फक्त देवच होते. देवह मुईतो व त्याची बायको नुरो-गुते, पिंडी-मुईतो व त्याची बायको पिंडी मुते. गोटुला-मुईतो आणि त्याची बायको रेगूला काटी व त्याच्या बरोबर भूमी-उंगाल व त्याची बहीण भूमी-उंगी हे राहत होते. ह्या सर्वात देवह मुईतो हा मोठा देव होता. त्याने एका ठिकाणी पाणी निर्माण केले व भूमी उंगाल ह्या भूताला जमीन तयार करावयास सांगितले. भूमी उंगालने 'गु' (लोखंडाचा मोठा खिळा) तयार केला व पाण्यात फेकून मारला. गुर पाण्यात गेला व त्याने अग्नी बाणप्रमाणे पाण्यात उष्णता निर्माण केली. उष्णतेने टेकड्या, मैदाने व पठारे निर्माण झाली व हळू हळू सर्वं थंड आले. भूमी उंगालने त्या जमीनीचे एक गोल बेट तयार केले. माती, वाळू व दगड ह्याचेच ते बनलेले असून पाण्यावर तरंगत होते. त्यावर जीवसृष्टी नव्हती. पृथ्वी थंड झाल्यावर भूमी उंगालने लोखंडाचा एक दोरखंड तयार करून पृथ्वीवर फेकला व त्याच्या सहाय्याने बहिणीसह तो जमीनीवर आला. तेव्हा तेथे प्रकाश नव्हता. भूमी-उंगालने आपल्या बरोबर सतत जबल राहणारा अग्नी आणला होता. जेव्हा हे बहिण भाऊ बेटावर आले तेव्हाच पाण्याच्या खालून त्या बेटाच्या काठी दोन राक्षसासारख्या व्यक्तींनी जन्म घेतला. ते दोघे, राक्षस-उंगा व राक्षस उंगी हे बहीण भाऊ होते. दोघही दिसायला महाभयंकर होते. भूमी उंगाल त्या बेटावर राहत होता. पण त्याला पाणी मिळत नव्हते. तो ज्या बेटावर राहत होता त्या बेटावर मोठमोठे दगड होते. दगडांच्या खाली लोखंडाच्या खाणी होत्या. ते लोखंड भूमीउंगालने काढले व ते दोरखंडावर टाकून ते दोरखंड त्याने पूर्वं दिशेला फेकले व स्वत. कडे ओढले पण तो दोर ओला झाला नव्हता कारण पूर्वं दिशेला पाणी नव्हते. त्याच प्रमाणे उत्तर व दक्षिण दिशेकडे तो दोर फेकला असता ओला झाला नाही. कारण तिकडे पाणी नव्हते. मात्र पश्चिम दिशेला दोर फेकला असताना मात्र मोठा आवाज झाला व त्याचा प्रतिध्वनी ऐकू आला. त्यावरून भूमी उंगालने तिकडे पाणी असल्याचे ओळखले व आपल्या बहीणीला, भांडे घेऊन पाणी आणावयास सांगितले. ती पाणी घेत होती तेव्हा राक्षस तिच्याकडे पहात होते. त्यानी तिला पकडऱ्याचा प्रयत्न केला पण तो सफल झाला नाही. भूमी उंगी पाण्याच्या भांड्यासह आपल्या भावाकडे पळत आली व भावाला म्हणाली, 'लवकर पाणी पी; माझ्या मागे राक्षस लागलेले आहेत. ते आपल्याला मारतील.' भूमी उंगाल पाणी पीत असतानाच राक्षस उंगा आला व त्याची लडाई सुरु झाली.

राक्षस उंगी पण आपल्या भावा मागोमाग येतच होती. ती युद्धाच्या जागी येऊन पोहोचली. भूमी-उंगी तिला म्हणाली, 'तुझा नवरा माझ्या भावाला मासून टाकेल.' तेव्हा राक्षस उंगी म्हणाली, 'तो माझा नवरा नाही तर भाऊ आहे. आपण आपल्या भावांची लढाई थांबूया. तू माझ्या भावाशी लग्न कर व मी तुझ्या भावाशी लग्न करते.' राक्षस उंगी भूमी उंगालकडे गेली व तिने त्याला दोन्ही हातानी धरले व उचलले आणि भूमी उंगी राक्षस उंगाकडे गेली व तिनेही त्याला दोन्ही हातानी उचलले व दोघीनीही तुम्ही आमचे नवरे आहात असे सांगितले व लग्न करण्याचे ठरविले.

भूमी उंगाल व राक्षस उंगी हांचे प्रथम लग्न झाले व सर्व श्रम भूमी उंगीने घेतले व समारंभ साजरा केला. भूमी-उंगीने केशराचा टिळा आपल्या भावाच्या कपाळावर लावला व पाणी हातात घेऊन त्या दोघांच्या डोक्यावर टाकले. असाच समारंभ राक्षस उंगी व भूमी उंगीच्या लग्नाचा राक्षस उंगीने केला. दोन्ही जोडपी अशा रितीने राहू लागली पण तिथे उजेडे व जीवसृष्टी नव्हती.

वरील कथेवरून पृथ्वीच्या निर्मितीसंबंधीची माडियांची कल्पना शास्त्र शुद्ध स्वरूपाची आहे हे लक्षात येते. लग्न समारंभाची जी पद्धत वर्णन केलेली आहे ती आजही तशाच स्वरूपात पाहावयास सापडते. जमीनीवर दगडाखाली खनिज पदार्थ सापडतात ही माडियांच्या पूर्वजाना माहिती असावी असे दिसते. तसेच भूमी-उंगाल ने पाण्याचा शोध असा लावला तेही मोठे मनोरंजक वाटते व त्यांच्या चातुर्याची चुणूक दाखविते.

सूर्य-चन्द्र आणि तारे हांच्या उत्पत्तीची कथा

देवरु मुईतोने दोन झाडे निर्माण केली. इलोड-मरी आणि पियोक-मरी हांना सोने, चांदी, पितळ ह्यापासून बनविलेल्या तीन कुन्हाडीसह पृथ्वीवर पाठविले. मधल्या काळात, देवाना मुले झाली. त्या मुलांना देवरु मुईतोने नववीन वस्तू निर्माण करण्यासाठी पृथ्वीवर पाठविले, त्या मुलांची नावे 'पांडराजा, (महाभारातातील पांडवांशी साधर्म्य) कानाउंगाल, लिंगो, उसेमुरीया, विद्युरीयाल, पाडहेडमल, चिकटराज, जेडेमाईदा, नंगवेला' अशी होती. हे देव जेव्हा पृथ्वीवर आले त्यावेळेपावेतो ती दोन झाडे पृथ्वीकर वाढलेली होती देवानी दिलेल्या तीन कुन्हाडीनी देवाच्या मुलांनी ती झाडे तोडण्याचा प्रयत्न केला. पण त्या प्रयत्नात कुन्हाडीच नुटल्या.

मध्यील काळात भूमी उंगाल व राक्षस उंगी हांना मुलगा झाला. त्याचे नाव 'नेल्ला-मन्ताल' (नेल्ला = चन्द्र, मन्ताल = निर्माण करणारा) नेल्ला मंताल मोठा झाल्यावर आपल्या वडिलांची कुन्हाड व सतत जणा जलणारा अग्नी घेऊन पृथ्वीवर आला. त्याला ही दोन झाडे दिसली. ती झाडे तोडून त्याने इलो

हमरा पासून मोठा व पियोक मर्हा पासून छोटा असे दोन तुकडे केले व ते आकाशात फेकले पण ते तुकडे खाली पडले. असा प्रयत्न त्याने बऱ्याच वेळेला केला पण ते तुकडे आकाशात लटकविष्यात त्याला यश आले नाही. तेव्हा त्याने देवरु मुईतोला विचारले, ‘मी आता काय करावे?’ तेव्हा देवरु मुईतोने सांगितले, जेव्हा त्या दोन तुकड्यांच्या समोर वळी दंशील तेव्हाच तू सूर्य चन्द्र निर्माण करू शकशील. तेव्हा नेल्ला मंताल ने लिंगोला सांगीतले की, तू वळी द्यायला. दोवांना घेऊन ये तेव्हाच मी सूर्यचन्द्र निर्माण करू शकेन.’ तेव्हा लिंगो देवाच्या राज्यात उडत उडत गेला आणि त्याने पुल्ला-केसा (देवाचा मुलगा) व दिराई गुंडे (देवाची मुलगी) हृचांना पकडून नेल्ला-मंताल कडे आणले. नेल्ला मंतालने ज्या कुन्हाडीने झाडे तोडली होती ती कुन्हाड घेतली व दोन्ही मुलांच्या माना त्या कुन्हाडीने तोडून त्यांचा वळी दिला व दोन्ही तुकडे नंतर आकाशात फेकले. तेव्हा इलोडमर्हा पासूनच्या तुकड्याचा सूर्य तयार होऊन आकाशात चमकू लागला व अगदी हळू हळू खाली येऊ लागला तेव्हा अंधार पडला. पियोक मरा पासून केलेला तुकडा त्याने आकाशात फेकला-तेव्हा तो चन्द्रासारखा चमकू लागला. पण त्याचा प्रकाश फारसा, चकचकीत नव्हता. देवरु मुईतोने त्यांना आज्ञा केली की सूर्यने सकाळी यावे व चन्द्राने सायंकाळी यावे. त्याच प्रमाणे आजही चालू आहे. काही दिवसांनी चन्द्राचा आकार लहान होत आहे असे दिसून आले. कारण चन्द्राला नद्या कोरड्याच मिळाल्या आणि तो हळूहळू सूर्याच्या मार्गे चालू लागला, व एका दिवशी नाहीसाच झाला. तेव्हा देवांनी सूर्याला विनंती केली की, ‘रस्त्याने जात अस-तांना चंद्र दिसल्यास पहा’ अनु खरेच सूर्याला चंद्र रस्त्याच्या कडेला मृत्युपंथाला लागलेला दिसला. तेव्हा त्या मरणासन्न चंद्राला सूर्य म्हणाला, ‘तुझी शक्ती वापरून रस्त्यावर दिवे निर्माण कर व तुला पाणी मिळण्यासाठी नदी तयार कर आणि देवरु मुईतोच्या कृपेने तसेच झाले. ते आपण आजही पाहतो.

नेल्ला-मंतालला चंद्र-सूर्य निर्माण केल्या नंतर आणखी बऱ्याच गोष्टी निर्माण करावयाच्या होत्या पण ते काम देवरु मुईतोने पाठविलेल्या देवांच्या मुलांचे होते. पण त्यांना नेल्ला मंताल आपल्याला नोकर समजतो असे वाटले तेव्हा ते त्याला ठार मारण्याची संधी शोधू लागले. हे नेल्ला मंतालला कळल्या. बरोबर त्याने जमीनीत एक खड्डा खणला व त्यात तो लपून बसला. हे घडत असजांना पुल्ला केसा व दिरईगुंडा, या आपल्या मुलांना शोधण्यासाठी देव पृथ्वीवर आले तेव्हा त्यांना घडलेली हकीगत कळली. नेल्ला मंताल मात्र अदृश्य झाला होता.

वरील कथेवरून प्राचीन काळापासून प्रकाश, अग्नी व लाकूड ह्यांच्या अन्योन्य संबंधाची जाणिव माडियांना होती असे दिसते. प्रकाशासाठी सूर्य व चंद्र

असून चंद्र हा सूर्यावर अवलंबून आहे हेही त्यांना माहित होते. तसेच पाणी व चंद्र ह्यांचा परस्परांशी काही तरी संबंध आहे हे देखील माहीत असावे. जीवनासाठी पाणी अत्यंत आवश्यक बाब आहे हेही स्पष्ट होते. तसेच बळी देण्याचे-नरबळी देण्याची पद्धतीही परंपरगत असलेली दिसून येते.

झाडे व फुले ह्यांची निर्मिती

नंतर देवांती इतर बन्याच गोष्टी निर्माण केल्या.

नंगवेला या देवाने पाऊस, नदी व तळी निर्माण केली. तर पडहेडमल ह्या देवाने झाडे, गवत व इतर वनस्पती निर्माण केल्या. तसेच मिकटराज देवाने जमिनीवर, जमिनीच्या आत, हवेत व पाण्यावर राहणारे प्राणी निर्माण केले.

अशा प्रकारे निर्मिती करून सर्व देव जंगलात अदृश्य झाले आणि प्रत्येक देव 'मुज्जा' (घंटीचे झाड) झाले. पृथ्वीवर भूमी-उंगाल, राक्षसउंगी व राक्षसउंगा-भूमीउंगी ही दोन जोडपीच राहात होती. देवरुमुईतोला ह्या लोकांनी त्यांच्या परवानगी शिवाय लग्न केले असल्याने क्रोध आलेला होता. त्याने एका मोठ्या अजगराला पाठविले. अजगराने त्या चौधानाही खाऊन टाकले व पृथ्वीवर कोणीच उरले नाही.

मानवी प्राण्याची निर्मिती, गोत्र व देव-गटात विभागणी

काही दिवसानंतर देवरु-मुईतोने 'कुमूर-कोटा' पर्वतावर 'कुसूर-तोडा' वेली लावली. तिला पुष्कळ फळे लागली व ती पिकली. एका फळापासून एक ह्याप्रमाणे पुरुष व स्त्रियांची निर्मिती झाली. प्रथम जन्मस्थाचा मान ज्याला मिळाला तां 'कुमूर राजा' झाला. लोकांची निर्मिती संख्या वाढली तेव्हा ओळख येण्यासाठी त्यांनी एकमेकांना नावे दिली. हे माणसाचे पहिले पुर्वज होते. नंतर ही माणसे एकमेकांपासून दूर पाच अलग अलग दिशांना निघून येली. तेथे ज्यांना 'मुज्जा' (जंगलातील देव) सापडले. ते 'पेरमा' झाले. त्या पेरम्याच्या माध्यमातून देवरु- 'मुईतो' बोलू लागला व त्याने वंशाचा मूल्य पुर्वज आणि देवांची जागा दाखविली. गोत्र देव व देवाची नांवे सांगून देवांची विभागणी केली. हे वेगवेगळ्या पाच ठिकाणी घडले. सात, पाच, सहा, चार आणि तीन असे देव सापडले.

वरील गोष्ट ऐकत असताना पीष महिन्यात रविवारी सूर्यनारायणाची पूजा केल्यानंतर सांगण्यात येणाऱ्या आदित्य-राणूबाईच्या कथेची आठवण येते. त्यातही लाल भोपळ्यातून मुलाचा जन्म झाला अशी माहिती मिळते. कोणत्या तरी माध्यमातून देववाणी ऐकायला मिळते. ही श्रद्धा तर प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. देवाचा कोप हा विनाशकारी असतो. देवाच्या मनाविरुद्ध गोष्टी करू नये अशी श्रद्धा तर आपल्यालाही नवीन नाही.

थ्यं विभागणी (व्यवसाय)

कुमूर राजाच्या राज्यात मनुष्य प्राणी राहत होते. त्यांना राजाने कामाची विभागणी करून दिली. काहीना गुरे राखण्यास सांगितले त्यांना 'कोपाल' (कोंदा पासून) म्हणू लागले. इतरांना मातीची भांडी करण्यास सांगितले. त्यांना 'कुमाल' म्हणू लागले. मासे पकडणारे जे होते ते 'झारे' (झारिया—झारामीन) झाले. ह्याच काळात अग्नी अदृश्य झाला. तेव्हा ज्यांना काहीच काम नव्हते. त्यांना अग्नी शोधून आणण्यास पाठविले व अग्नी न आणल्यास देहदंडाची विकाश देईन अशी आज्ञा दिली. त्या लोकांना शोधूनही अग्नी सापडेना तेव्हा त्यांनी बोकाल—माडुची भक्ती केली व मदत मागीतली. तेव्हा बोकाल—माडु मनुष्य नपारे आला व महासमुद्रासारख्या दिसणाऱ्या इंद्रावती नदीच्या काठी थांबला. तेव्हा एका मोठच्या माघ्याने सांगितले की, 'पोवूर झाडाकडे (Banobia vespertilio) जा. त्या झाडाच्या ढोलीत अग्नी सापडेल. पोवूरच्या लावडाचा अग्नी विज्ञात नाही तो लोकांना काढून दे.' त्याने लोकांना अग्नी काढून दिला व पुढ्हा करत मिळवावा हेही सांगितले. त्या लोकांनी कुमूर राजाला अग्नी आणून दिला नेव्हा राजाने खूब होवून त्यांना जमीनी दिल्या व ते भूमिया झाले. काही लोकांना चाकू व कुन्हाडी बनविण्यास सांगितले ते कम्मरी बनले. काहीना धातूची भांडी बनविण्यास सांगितली ते 'ओतनकार' झाले. अशा रीतीने गजाने प्रत्येकाला काम व व्यवसाय वाटून दिला. तेव्हापासून प्रत्येकाला ते काम करावे लागते.

वरील कथेवरून समाजाला आवश्यक गोष्टी व शांततेसाठी कामाची विभागणी आणि हे करणारा एक प्रमुख अशी साखळी आढळते. मातीचो भांडी करणारे, गार्दुरुंगांची काळजी घेणारे, लाकडे तोडण्यासाठी अवजारे बनविणारे व शेती करणारे अशा गटात लोकांची विभागणे झाल्याने समाजपुरुष गांततेने काल-ऋण करू लागला. नवीन घडी बसवितांना जीवनासाठी आवश्यक असेहे व्यवसाय आहेत. राजाने नेमून दिलेली कामे ते आजही करीत आहेत. ह्याचवरून गीतेतील शिकवणीचीच आठवण होते.

ह्याशिवाय वरील विविध प्रकार मौखिक परंपरेने चालत आलेले असले तरी त्या कमथांधील व्यक्ती, सृष्टीविषयक इतर नावे आणि कथेतील कल्पना ह्या शब्दरूपाने जेव्हा साकार होतात तेव्हा बोली समृद्ध बनत जाते. म्हणजेच घाडमय निमिती आणि बोलीचा विकास दोन्हीही यामधून साधतात.

शौर्यकथा

काही शूर माडियांनी वाघाशी शूरपणे सामना दिला त्या सत्यकथेवर आधारित पुढील शौर्यकथा.

२६ डिसेंबर १९६० ची मध्यरात्र. एक नरभक्षक वाघ कोयरच्या वसा. हत्तीजवळ आला. वाघाची चाहूल लागताच लोकानी आरडाओरडा करून त्याला पळवून लावले. त्यानंतर वाघाची स्वारी वळली मुरंगलकडे. त्याच वेळेस सोमी वरावाहेर आली होती. वाघ दबा धरून वसलेला होताच. सोमी त्याचे भक्ष्य बनली. सकाळच्या प्रहरी सोमीच्या सासन्याला दस्सा मुरा माडियाला—जेव्हा सून दिसली नाही तेच्हा गावातील लोकांवरोवर त्याने शोधा. शोध केली. ते १०० ते १२० यार्डीवर मुलेचे प्रेत त्याला थाडळके आणि तेथेच दबा धरून वसलेल्या बाबाने असपेतिल्याचे तदा लोकांवर इप्प घेतली व वाघाच्या रवतपिपासेला दस्सा मुरा बळी दडला. वाकीचे कलेवरे जीव घेऊन पळाले. अरिपा दस्सा स्वरक्षणार्थ झाडावर चढला तो वाघ त्याला काही केल्या जाऊ देईना. नंतर पळून गेलेल्या लोकांनी आणखीन काही लोकांना मदतीला घेऊन वाघाशी झुंज दिली. त्यात दुगा कट्टा, पेंदा गुडसा व गोडी दस्सा ह्यांनी मोठ्या शर्थीने वाघास ठार केले. जखमी झालेल्यांकी पैंदा गुडसा पुढे भरण पावला.

या प्रसंगी प्रत्यक्ष नर भक्षक वाघाशी नुस्तथा कुन्हाडी व भाले ह्या शस्त्रांनी झुंज देऊन ज्यानी असामान्य धैर्य दाखविले व वाघाला मारले त्यांचा शासनातके गोरव करण्यात येऊन त्यांना बंदुका देण्यात आल्या.

ही शौर्यकथा अलीकडे पूर्वजांची शौर्यकथा म्हणून सांगण्यात माडियांना अभिमान वाटतो. अशा अनेक शौर्यकथा स्थानिक परिसरात प्रचलीत आहेत. बोली भाषेत वीररसाचा अंतर्भाव करण्यात या कथांचा महत्वाचा भाग आहे नवीन पिढीला प्रीत्साहित करणे आणि त्याद्वारा आपल्या जमातीला संरक्षण प्राप्त करून देणे असा दुहेरी कार्यभाग ह्यातून शक्य होतो. प्रस्तुत लेखिकेच्या मते ह्या शौर्यकथाचा वास्तवतावादी आधार लक्षात घेता, लोककथांमधील एक उपप्रकार म्हणून त्याला महत्व देणे आवश्यक आहे. मृतांची स्मारके म्हणून जे दगड (कलबंदा) उभारण्यात येतात त्यांच्यावरही पूर्वजांना प्रिय असलेल्या शस्त्र किंवा अस्त्राची लाकडी प्रतिमा किंवा त्यांनी शिकार करून मारलेल्या प्राप्याचे शिर अगर प्रतिमा ठेवतात व त्या अनुषंगाने त्याचे शौर्य पुढील पिढीचांना सांगण्यात येते. ‘वाघोबा’ हा देव म्हणजे वाघाशी झुंज देऊन मेलेल्या पूर्वजांचा आत्मा असून तो वाघाला पळवून लावून इतरांना संरक्षण देणारा देव मानण्यात येतो. मग त्या वाघोबाच्या शौर्याच्या गोष्टीपण ऐकायला मिळतात. शौर्यकथाचे संकलन व त्याचा इतिहास गोळा करणे हे एक स्वतंत्र संशोधन क्षेत्र करावयाला हरकत नाही.

धार्मिक कथा

माडिया जमातीत पूर्वपरंपरेने चालत आलेली फेरसापेन किंवा फेरसापेन— मोठा देव किंवा बडा देव पुजनाची परंपरा आज पावेतो अस्तित्वात आहे. धार्मिक, पौराणिक कथानके तत्व विचार आणि विधी संस्कार वर्गेरेचे जे शास्त्र आहे ते आजही पाटाडीच्या जिब्हाशी आहे. खालील धर्मकथा अशाच सकलनाचा परिपाक आहेत. ‘पेन’ म्हणजे देव. स्थानिक देवदेवता विविध व अनेक आहेत. पण केवळ माडियाच नव्हे तर गोंडाच्या सर्व उपजमातीमध्ये सर्व पुजित असे दैवत म्हणजे शिव. (आणि अर्थातच पार्वती आणि तिची रुपे) त्यांचाच उल्लेख ‘फेरसापेन व गिरीजाल’ देवी या नावानी धार्मिक कथांमधून आढळतो.

फेरसापेन उर्फ बडादेवाच्या कथा

गोंड लोकांमध्ये त्यांच्या पूर्वजापासून चालत आलेल्या ‘फेरसापेन पुजनाची जी परंपरा आज पावेतो अस्तित्वात आहे तिच्यात पुढील कथेला फार महत्व देण्यात येते.

काली देवीचा जन्म 12

जुगाद राहूड दाऊ (वडील) आणि सोनदेवी अब्बाल (आई) ह्यापासून काली कंकाली देवीचा जन्म झाला. काली अत्यंत सुंदर होती. ती दिवसेदिवस चंद्रकलेप्रमाणे वाढू लागली. तिचेच बालकीतुक करायात आणि बाललीला पहायात यादराहूड तादेचे दिवस आनंदात जाऊ लागले. एके दिवशी ती समुद्रस्नान करीत असताना यहवेला व बोधीवेला ह्यांच्या पडछाया पाण्यात पडलेल्या पाहुन ती भोहीत झाली व त्या पकडण्याचा प्रयत्न करू लागली. पण त्या कशा सापडाणार ! मात्र त्यामुळे तिच्या सत्वात फरूर पडला व यादराहूड तादेने तिला ‘वरवाये—कुरवा’—म्हणजे वरवाकोट येथे तपाचे आचरण करण्यास जायला सांगितले.

तपशचयेसाठी घोर वनाचा मार्ग क्रमीत असता तिला अत्यंत प्रबळ इच्छा झाली व त्या इच्छेच्या प्रभावाने तिने पारंडका कोयापेन (वाराकोट हिस्क गोंड संतती) आणि पारंडकला बोंबळापेन (वारा कोट अर्हिस्क गोंड संतती) निर्माण केली व ती तेथेच टाकून ती पुढे वनात निघून गेली.

पुढे एके दिवशी भगवान फेरसापेन व देवी गिरजाल शुभ्र ‘सांडा’ वर आरुहूऊन सृष्टीचे निरीक्षण करीत असतांना बालकांच्या रडण्याचा आवाज देवीच्या कानावर पडला. तेव्हा देवीने भगवानांना तिकडे चलण्याची विनंती केली. तेव्हा भगवान म्हणाले, ‘देवी ती काली कंकालीची संतती आहे. त्यापासून

१२ तोडासे, एम. जे. धार्मिक कथा—बडादेव दर्शन, फेरसापेन पुजा, आदिवासी साहित्य प्रकाशन मंडळ, चांदा (चंद्रपुर), १९५६, पृ. १ ते ५

पुढे अ.पणास त्रास होईल. तरीही हट्टाने तिकडे जाऊन देवीने त्या सततीचे पालन केले. आश्रमात हिसक संततीला उजव्या स्तनाचे दुध देवी गिरजाल पाजू लागली, तेव्हा तिचा उजवा भाग सुकू लागला. तेव्हा देवीने त्यांना विनंती केली की, ह्यांना अन्नाचा आहार सुरु करावा. भगवानांनी ‘किसपेन’ म्हणजे अग्नी-देवाची प्रार्थना व स्तुती करून त्याचे कडून पंचपक्वान्न तयार करून दोन पंगतीस भोजन दिले.

मांसाहारी व शाकाहारी अद्दा तो पंगती केल्या व मांसाहारी संततीला भात, वरण व शाकाहारी संततीला मांसाचे पदार्थ वाढले तेव्हा कोणीच मुख्यात करेना. तेवढच्यात दोन्ही पंगतीच्या मधून भगवानांनी ‘खार’ सोढली वती चर चर आवाज करीत गेली तेव्हा मांसाहारी भोजन करणारे ‘शिकार’—शिकार म्हणून तिच्या मार्गे धावले व एका मोहाच्या झाडाच्या ढोलीत तिच्या मार्गोमार्ग घुसून व पाण्याची आयतीच तयार झालेली दारु पिऊन नशेत वाहेर आले. तेवढच्यात शाकाहारीचे भोजन आटोपले होते व मांसाहारीचेही भोजन झाले. दुसऱ्या दिवशी भगवानांनी पंचपक्वाचे शाकाहारी भोजन करण्यास सांगितले तेव्हा हिसक संतती ‘आम्हास तुमचा सांड कापून भोजन द्या’ म्हणून अडून बसले व हटू करू लागले.

तेव्हा भगवानांना अतिशय वाईट वाटले व ही हिसक संतती जगाला त्रास-दायक होईल. जीवजंतु ठेवणार नाहीत म्हणून त्यांनी ‘सिगार’ द्विपातील चार गुहांपैकी ‘आबुटबंडा’ गुहेत त्या संततीला कोंडले व त्या गुहेवर फलीगभर लांबीचा दगड झाकण म्हणून ठेवला व तेथे रक्षणार्थ गरुड पक्षी पाहारेकरो नेमला-द्या पक्षाची नेमणूक वडापिंपळाच्या महावृक्षांवर केली. इकडे शाकाहारी संततीची उत्तरोत्तर भरभराट झाली.

‘देवदूत पाहडी कुपार लिंगो—

वरवाकोट येथे पाहडी कुपार लिंगो भविष्यवेत्ता होता व त्यास काली कंकाली देवीच्या संततीचा विस्तार होईल हे माहित होते. तेव्हा तो बडादेव भक्त चारही दिशा फिरत सृष्टीची पाहाणी करीत ‘डेमार्डिक’ म्हणजे उत्तर दिशेला आला. तो त्यास सर्वत्र शाकाहारी संततीचीच बोलवा ऐकू येऊ लागली तेव्हा त्यानी मनात बडादेवाचे स्मरण केले व त्यास मांसाहारी संततीबद्दल विचारले. तेव्हा देवाने सांगितले की, ‘कल्लीकुटू अक्को’ व ‘पद्मालपुरी काको’ आपल्या आश्रमात कीईग म्हणजे पश्चिमेस जात आहे. तेव्हा त्यांच्या वरोबर तू जा म्हणजे तुला सर्व वृत्तांत ते कथन करतील.

देवाच्या आज्ञेप्रमाणे जात असतांना ‘कुर्वादिप’ येथे त्यांची भेट झालीं तेथे कलीपुट अक्कोस नमस्कार करून कुपार लिंगोने आपल्या जंतुराच्या वाच्या

वर 'सोळा काठी अठरा ढेमसे' गाऊन एका पायावर उभे राहून किर्तन निरुपण केले तेव्हा संतुष्ट होऊन कलीपुट अक्को व पदमालपुरी काकोने हवे ते मागण्यास लिंगोस सांगितले तेव्हा लिंगो म्हणाला, महाराज मला राज्य नको, धनद्रव्य नको, मला कालीकंकाली देवीच्या संततीचा पत्ता सांग' तेव्हा कलीपुट अक्को म्हणाले, 'येथून कुर्वाद्विपाचे सरहद्वीत गंगा बोरी रेंगा नावाचा वारा महिने गोड फळे देणारा महावृक्ष आहे. त्याची फळे खाऊन तू शांत हो व सिंगार द्विपाच्या सरहद्वीवर वडापिंपळाच्या महावृक्षावर एक गरुड जोडपे आहे; जे द्वारपाल आहे तेथे निलकोंडा पर्वताचे मुख आहे. तेथे आठउटबंडा गुहेत मांसाहारी संतती कोंडलेली आहे. त्यांना सोडविणे कठीण आहे. तुझ्यात जर सत्त्व गुण असेल तर त्यांची सुट्का करता येईल. नाहीतर तुला प्राणास मुकाबे लागेल."

'सिंगार' द्वीपात प्रवेश

"सिंगार" द्वीपाच्या सरहद्वीत कुपार लिंगोने पर्वतामागून पर्वत ओलांडून घोर अरण्यातून मार्ग आक्रमण करून प्रवेश केल्यानंतर त्याला गंगाबोरी रेंगाचे, फळांच्या भाराने झुकलेले झाड दिसले. त्या मधूर फळांनी त्याने आपली भूक शांत केली व आनंदाने बोरीच्या काटचावर उभे राहून दुसऱ्या पायाची आढी देऊन जंतुर वाद्याच्या सहाय्याने 'सोळा काठी अठरा ढेमशाचे' वर्णन गाऊ लागले.

लिंगोच्या गायनाने खुष होऊन 'कोसवेन रायताल' म्हणजे जंगोदेवी लिंगोच्या शुभ्र फेटचावर लटकू लागली. पाठीमागून आली म्हणून कुपार लिंगोने तिला आपली धाकटी बहीण समजून 'भी पारंडकळा कोयापेन संततीची सुट्का करावयास जात आहे.' असे सांगितले. तेव्हा जंगादेवी म्हणाली, 'दादा, तू निमित्यास कारण आहे पण जे करावयाचे ते शक्ती वाचून होत नाही म्हणून मला फेरसापेन देवाने पाठविले आहे. तेव्हा आपण बहीण भाऊ मिळून कोयापेन संततीची सुट्का करु' अशा प्रकारे ठरवून दोघेही वडा-पिंपळाच्या झाडाखाली गेली. तेथे त्यांना गरुडाची पिल्ले रडताना दिसली. तेव्हा जंगो देवीने ही योग्य वेळ आहे, असे समजून एक एक मणाचा डिकाचा गोळा करून पिल्लाच्या तोंडात कोंबून त्याची तोंडे बंद केली व दोघेही बहिणभाऊ लपून गरुड जोडव्याची वाट बघू लागली.

त्याच वेळेस गरुडाच्या पंखाचा 'सो-सो' आवाज येऊ लागला व वृक्षही हादरु लागले. भक्ताचे मांस जेव्हा गरुड पक्षी पिल्लाच्यांचोचीत घालू लागले तेव्हा पिल्लांची तोंडे बंद पाहून निराश होऊन ती दोघे इकडे तिकडे पाहू लागली. त्यांना लपलेले दोन मनुष्य प्राणी दिसताच मोठाच वेगाने त्यांच्या अंगावर झडप घालण्यासाठी गरुडपक्षी येताना पाहून जंगो देवीने भावास बाण मारावयास सांगितले. गरुड नर व मादी हांच्या वर्मी बाण लागून ते दोघे जखमी होऊन पडले. तेव्हा वडया देवाचे स्मरण ते करु लागले. ते जंगो लिंगोस म्हणाले,

‘हे महापुरुषा, आम्हास बाणानी मारणारे आपण कोण?’ तेव्हा जंगो देवी व लिंगो सांगू लागले की, आम्ही वरवाकोट व कोटापरंडुलीचे राहणारे जंगो व लिंगो आहोत. तेव्हा, त्यांना आम्हाला मुक्ती द्या, अशी विनंती गरुड पक्षांनी केली. तेव्हा जंगो लिंगोनी गरुड पक्षास टटास म्हणजे निळकंठ पक्षी योनीत व त्यांच्या पिल्लांना सुईपिटू म्हणजे सुई पक्षाच्या योनीत जन्माला घातले व शकुनाचा आधार दिला.

ह्याप्रमाणे गुहेच्या द्वाराला नमस्कार करून ‘जंतुरावर सोळा काठी अठरा ढेमसे’ आणि सोळा वरव्याचे गायन करून विविध पुजा करून कोयतूर संततीस तोषविले.

बंदीवान संतती अगदी शुष्क झाली होती. पण लिंगोचे किर्तन ऐकून बंद दार उघडण्यास हातभार लावून ‘जोहार लिंगो ह्या जय घोषाने कोयापेन संतती बाहेर आली.

तेव्हा कोटापरंडुली येथे जाऊन आसरा कसा येथे स्नान करून जलदेवतेची पुजा केल्यावर जंगो देवीने नवी डाळ, नवे तांदूळ, नवी भाजी, नवी हळद, नवे तेल देऊन स्वयंपाक करावयास लावला व नैवद्य तयार झाल्यावर सुग्रास पडण्याचा सुजारा म्हणजे उत्तम गाईचा यज्ञ करून भोग देऊन ते भोजनास बसले.

त्यानंतर मुक्ततेनिमित्त त्यांनी ‘सोळा काठी अठरा ढेमस्याच्या तालावर नृत्य करून जंगो लिंगोचा जयघोष केला व दुसऱ्या दिवशी घंडा-गाजली’ म्हणजे मावंद उरकून घेतले.

त्यानंतर जंगो लिंगो देवाने त्यांना देवाची वाटणी, लग्नसंबंध, शाखा प्रत्येक शाखावाल्यांची घरे, त्यांच्या कुलदैवतांची नावे, गोत्रज, वंश व कूल, तीर्थ-यात्रा या संबंधीच्या नीतिनियमांची आखणी करून दिली व त्याप्रमाणे आचरण करण्यास सांगितले.

उभयता बहिण भावांनी मिळून लालीपाटा, जाहिलीपाटा व बोघीपाटा व वारसी इ. गाणी गाऊन किर्तन, निरुपण केले.

बडादेव दर्शन—

बडादेव पुजेची काळजी करणाऱ्या कोयतूर मंडळीना एकदा कुपार लिंगोने बडादेव पुजेची तथारी काय? सामुग्री कोणकोणती, असा प्रश्न विचारला तेव्हा धन्ने गावातील कोणालाच याचे उत्तर देता आले नाही. तेव्हा कुपार लिंगो म्हणाले तुम्ही चार शाखेवाले आहात. तुम्हाला चार विरादर सल्ले पाहिजे. पाचवी शाखा जंगोदेवीची आहे. तीच त्यांची मालकीण आहे. तुम्ही चार विरादर सल्ले आणावे म्हणजे तुमचे देव मोठे होतील.’ तेव्हा ही कोयतूर मंडळी आणखी चितातूर

‘होऊन विचारू लागली की, अम्ही चार बिरादर सल्ले कोठून आणावे?’ कसे आणावे?’ तेव्हा लिंगो म्हणाले, ‘तुम्ही गिरीशिखरावर भगवान बडचा देवाची आज्ञा घेऊन या व त्यासोबत चवरी, अवदागिरी, डांका, निशाण, मोरछळ मेघडंबर, सूर्यपान व जरीपटका इ. देवांची शोभा वाढविण्यात आणावे.

त्याप्रमाणे चार शाखावाले मंडळीनी सोठा काठी अठारा ढेमसे गाऊन जंगो लिंगोची काठी गिरीशिखरावर लावून तन—मनाने फेरसापेन देवाचे दर्शन घेतले व येण्याचे कारण सांगितले. बडचा देवाने संतुष्ट होऊन देव घेऊन जाण्यास आज्ञा दिली. हिरासुका पाटाडी ह्या महाभक्ताच्या सहाय्याने सल्लेदेव धने गावास कोइतूम मंडळीनी आणले.

मुरा मंडली (आखरावर) पोहोचताच हिरासुका पाटाडच्याने प्राणांची आहूती दिली. तेव्हा चार शाखेवाले निराश झाले पण सात पडासना करून देवाची प्रार्थना व पूजा करून स्थापना केली व मोठा यज्ञ केला व देवाचे मोठेपण सल्ले देवाच्या सानिध्याने प्रप्त करून घेतले.

ह्या धार्मिक कथांमधून बोवप्रद गोळ्टी सांगण्यात आलेल्या आहेत अनेक धार्मिक विधीची व रितीरिवाजाची माहिती त्या त्या ठिकाणी देण्यात आलेली आहे. माडिया लोक देव—देवतांची पूजा करणारे आहेत हे वरील कथावरून लक्षात येईल. त्यांचे बहुतांश देव लाकडी असून झाडांवर बांधलेले असत. बहुधा एक विवक्षित झाड देवासाठी राखून ठेवलेले असते. ते जणू काही त्यांचे देऊळच होय अशा झाडावर देव बांधून ठेवण्यात येतात. कवचित प्रसंगी एखाद्या विशिष्ट झोपडीमध्ये किंवा राहत्या घराच्या खोलीमध्ये देव बांधलेले त्रिशळ, लोखंडी खिळे किंवा लोखंडी साखळयांचाही देवाचे प्रतीक म्हणून वापर करण्यात येतो. लग्न समारंभात लाकडी कोरीव खाबांचे महत्व असते. ते पूर्वी सांगितलेच आहे. यावरून हे लक्षात येते की, ज्या जंगलात ते राहतात आणि ज्या जंगलावर त्यांचे जीवन अवलंबून असते. त्या जंगलात संपत्तीचे प्रतीक म्हणजे झाड किंवा लाकड हे त्यांच्या देवतेची ‘मूर्ती’ किंवा ‘प्रतीक’ ठरले आहे.

धार्मिक कथांवरून असे दिसते की, महादेव आणि महाकाली ही त्यांची सर्वश्रेष्ठ दैवते होत. त्याचप्रमाणे त्यांच्या पूर्वजांच्या जीवनपद्धतीवर आणि वैगुण्यावर प्रकाश टाकणारी अशी ही धार्मिक कथानके होत. हिसा आणि मांसाहार भौतिकतेची लक्षणे होत. ह्या दोन्ही गोळ्टींचा अतिरेक झाल्याने महादेवाने त्यांना तुरंगवास दिला आणि त्यातून मूक्ती मिळाल्यावर व्यवस्थाबद्ध पद्धतीने त्यांची वाटणी करण्यात आली व त्यांना नियमांचे बंधन स्वीकारावे लागले.

त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जडणघडणीची लाप धार्मिक कथांमध्ये आढळून येते. वर्षानुवर्षे धार्मिक दृष्टचा उपयोगात आणण्यासाठी गायली जाणारी कथानकप्रधान गीते उदा. 'सोळा काठी अठरा ढेमसे' इत्यादी गोष्टी बोलीभाषा चालू राहण्यासाठी इतकेच नव्हे तर ती समृद्ध होण्यासाठी उपयोगी ठरल्या आहेत.

काही विशिष्ट शब्दांचा विचार केल्यास तेलगू बरोबरच मराठीचाही प्रभाव जाणवतो. उदा पेन (माडिया) = देव (मराठी) हा शब्दच दाक्षिणात्य आहे. 'सात पडासना' म्हणजे सात वेळा नमस्कार ह्या शब्दप्रयोगात सात ह्या मराठी शब्दाचा अंतर्भूत झालेला आढळतो.

अशा प्रकारे त्यांची सामाजिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये धार्मिक कथानकातून तर प्रकट होतातच परंतु बोलीला पाठांतराने आणि नवीन पिढीला मौखिक पद्धतीने मुखांतरीत करण्यासाठी 'धर्म' हे एक प्रबळ कारण ठरले असे म्हणावे लागेल. शब्दसमृद्धी देखील त्यामुळे विकास पावली.

तत्सम देवता :-

माडियांच्या देवदेवता इतर गोंडांशी जुळतात. त्यांच्या प्रमाणेच धार्मिक कथांमध्ये गोंड, बेगा इ. अनेक जमातींच्या देवदेवतांची छाननी केली असता असे आढळून येते, की त्या त्या जमातीतील महापराक्रमी पूर्वज देव पदवीला पोहोचलेत. मृतपूर्वजांची पूजा हा धर्माचा एक महत्वाचा भाग दिसतो.

गोंड जमातीच्या बडादेवाची उद्बोधक परंपरा आहे. बडादेव म्हणजे मोठादेव, गोंडाचा सर्वांत मोठा देव. मध्यप्रदेशातील आदिवासी जमात बडादेवाला परमपुरुष किंवा 'पहिला मानव मानतात.' कधी सूर्यदेव, कधी गृहदेव तर कधी पहिला कुलपुरुष म्हणून त्याची भक्ती होते. बडा देवाची बंगाल सिंगभूमधील गोंडासून तो मध्यप्रदेशातील गोडाच्या देवापर्यंत त्याची पूजा होते. गोंडाशिवाय बेगा, आगरिया, परधान ओझा, मझवार मारिया, धासिया, हळबा, गोवारी, भरिया, देवार, धनुदार व खोंड ह्या जाती पण बडादेवाला मानतात.

बडादेवाला विविध नावे आहेत. त्यातील काही पुढील प्रमाणे आहेत. चन्द्रपूर जिल्ह्यात फारसापेन किंवा फारशीपेन किंवा पेरसापेन म्हणतात. फारशीपेन म्हणजे परशुदेव (युद्धाचा देव)

भंडारा शिवणो ह्या भागात गगरादेव (घंटेचा देव) तर बस्तर मधील माडिया गोंडांत भेरा पेन म्हणतात.

ग्रिगसनच्या मते बरा-बुडा-बुडा ही 'भेरा' ह्या गोंडी शब्दाची हिंदी विकृत रूपे आहेत. भेरा हे माडियातील बेहरा = मोठा ह्या शब्दाचे ब+ह=भ होऊन झालेले रूप असावे.

ओरीसातील गोंड व इतर आदिवासी बडीयालपेन म्हणतात.

छोटा नागपूर, खारिया उराव व खोंड 'बिरी' बेरा, गोसाईन व बहु पेन्नु म्हणतात. ओरिसातील खोंड लोक बुरा पेन्नु किंवा सूर्यदेव म्हणतात.

बडादेवाच्या अनेक आख्यायिका सापडतात. फार दुमिळ व तुकड्यांच्या म्वरूपात ह्या कथा असून परस्पर विरोधी असतात. रायपूर, बिलासपूर आणि इतर भागात—बडादेव हा मुळचा मनुष्य असून त्याच्या मृत्युनंतर त्याच्या आत्म्याला देवत्व किंवा मोठेण प्राप्त ज्ञात्याचे दिसून येते.

सामान्यतः आदिवासी धर्माची आपणास काही वैशिष्टे जाणवतात. त्यातूनच धार्मिक कथांची निर्मिती झाली असावी. माडियांच्या बाबतीतही ही वैशिष्ट्यांचे प्रकषणि टिकून राहीलेली आढळतात.

१) आदिवासी हे सतत निसर्गाच्या सान्निध्यात वावरत असतात. निसर्गाचि जसे शांत व सौम्य स्वरूप त्यांच्या नित्याच्या परिचयाचे असते तसेच निसर्गाचि रौद्ररूपही त्यांनी बघितलेले असते. त्यातूनच ते निसर्गपूजक झाले. 'निसर्गपूजा' हे त्यांचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

२) त्यांच्या अनेक धार्मिक विधीतून मद्यपानास देण्यात आलेले महत्वाचे स्थान विचार करण्याजोगे आहे. आपल्या वेदकालीन 'सुरापाना'चेच हे आशिक स्वरूप असावे. प्राण्याचा बळी देऊन देवतांना प्रसन्न करून घेणे हे या मांसाहारीच्या देवतापुजेचे एक प्रमुख अंग होय.

३) तसेच पिशाच्च योनीवरील त्यांच्या अतूट श्रद्धेमुळे अदृश्य अशा हानीकारक व दुष्ट शक्तीना धावरून ते सतत 'पुजारी' किंवा 'पेरम्याची' मदत घेत असतात.

धार्मिक कथामध्ये अशा भावनांचे मधून मधून प्रतिबिंब उभटलेले दिसते. मागासलेले व अशिक्षित असूनही त्यांच्या उत्पत्तीविषयक कथावरून निसर्ग निर्मितीसारख्या गूढ बाबीवरही माडिया परंपरागतरित्या विचार करीत आलेले आहेत हे स्पष्ट होते. पृथ्वी, चंद्र, सूर्य, तारे, नद्या, वृक्ष, खनिजे इ. भौतिकच नव्हे तर स्त्री—पुरुष, कुटुंब समूह गोत्र—गट आणि व्यावसायिक गट इ. सामाजिक गोट्ठोंचा निर्मितीचा इतिहासच या कथांमधून घवनीत होतो. केवळ मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या व बोलीस्पृष्ट जतन झालेल्या या लोककथा धार्मिक कथेचे रूप घेऊन (Religious Mythology) माडिया बोलीची सांस्कृतिक सधनता, दर्शनवितात आणि त्यांच्या समाज—निर्मितीचा व समाजव्यवस्थेचा स्थूल मानाने इतिहासही प्रकट करतात.

विभाग तिसरा

प्रकरण आठवे

— माडिया गोंड जमातीचे सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन—
— काही सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थांचा परिचय —

अतिमागास (primitive) जमात माडिया-गोंड

चंद्रपूर जिल्ह्यात ज्या अनेक आदिवासी जमाती आहेत. त्यापैकी सगळचान मोठी आणि ऐतिहासिक व वांशिकदृष्टचा महत्वाची जमात गोंड ही होय. अनेक शतके सत्ताधारी आणि प्रभावी वांशिक गटाच्या रूपात या विभागात ह्यांचा निवारा असून, अजूनही त्यांची राजघराणी आढळतात. हे गोंड लोक-संख्येच्या १५ टक्के असून त्यांच्यामध्ये चार पोटभेद १ आहेत. १) राजगोंड २) मारिया-गोंड ३) धुर्वे ४) खातुलवार गोंड शिवाय काही अगदी लहान उपजमाती असून त्यापैकी कोया आणि गायता हे थोडे जास्त प्रमाणात आढळतात. माडिया गोंडांच्या मध्येही गायता हा प्रकार असून सामान्यतः खेडऱ्यातील मृत्युला किंवा पाटलाला गायता संबोधितात. ह्या सर्व उपजमाती गोंडी बोलतात. पण गोंडीच्या विविध बोली. त्यामध्ये आढळतात. प्रत्येक बोलीवर लगतच्या भाषेचा प्रभाव आढळतो. व त्यामुळे त्यांना परस्परांची बोली पूर्णपणे समजज्यास अडवण निर्माण होते. गोंडांमधील गायता आणि कोया ह्या दोन उपजमातींनी अजून बन्याच गोंडी प्रथा टिकवून ठेवल्या आहेत. ‘कोया’ हा शब्द ‘कोईतूर’ (माणूस) ह्यापासून आलेला आहे. असे समजज्यात येते. चंद्रपूर जिल्ह्यात गोंड जमातीत राजगोंड आणि माडिया गोंड हे सर्वांत मोठ्या प्रमाणावर आढळतात.

पूर्वी अहेरी जमीनदारी संबोधिल्या गेलेल्या विभागापैकी सिरोंचा तहसीली अंतर्गत एटापल्ली पंचायत समितीमध्ये एटापल्ली *व भामरागड हे दोन विकास

1 Gazetteer of India Maharashtra State Gazetteers, Chandrapur District, Director of Publications, Maharashtra State, Bombay (Revised Edition) 1973, P. 167

खंड अर्भूतत होतात. ह्या दोन्ही विकास खडात प्रामुख्याने भामरागड विकास खंशात-ही माडिया जमात केन्द्रित झालेली आहे. ह्या माडियामध्ये लाहेरी टेकड्यांवर राहणारा व अजून फारच मागास अवस्थेत असलेला बडा-माडिया, आणि भामरागड व इतर सपाट प्रदेशातील अरण्यात राहणारा छोटा-माडिया, हे दोन पोट भेट पडतात. 2

माडिया हे अत्यंत घनदाट अरण्याच्या विभागात वस्ती करून राहतात आणि त्यांचे जीवन हे वरेच रानटी व नैसर्गिक आहे असे म्हणावे लागेल. त्यांची खेडी अरण्यातील खूप आतल्या विभागात असून एखाद्या नदीकिनारी, नाले किंवा ओढ्याच्या किनारी असतात. सामान्य व किरकोळ वांध्याचे पण सुदृढ शरीर असलेले आणि चटपटे दिसणारे असे पुरुष असून, स्त्रियाही ठेणग्या, सुदृढ सावळथा व अंगावर खूप गोंदण केलेल्या तुकतुकीत कांतीच्या असतात. नाके बसकट व थोडी चपटी असून डोळे तेजस्वी असतात. अत्यंत कमी कपडे वापरणारे हे लोक असून पुरुष फक्त लंगोटी लावतात. कधी कधी धोती किंवा कपडा कमरेला गुंडाळतात तर स्त्रिया काठाची लुगडी किंवा टांबेल कमरेला गुंडाळतात. चोळी किंवा ब्लाउझ वापरीत नाहीत. विवाहित स्त्रीला चोळी वापरण्याची पूर्ण मनाई आहे. माडिया स्त्रिया सामान्यतः पांढऱ्या रंगाचीच साडी नेसतात. छातीवर पदर नसतो. मण्याचे व चादीचे दागिने हौसेने भरपूर वापरतात. विशेषतः कलदार स्पर्यांच्या माळा आणि कंबरपट्टे हे या स्त्रियांचे आवडते दागीने होत. चेहऱ्यावर व अंगावरही गोंदण केलेले असते. कच्चे किंवा भाजलेले मांस अजूनही खाण्यात येते. परंतु अलीकडे मातीच्या मडक्यामध्ये किंवा अँल्युमिनिअमच्या भांड्यामध्ये शिजवून खाण्याची सवय लागलेली असून भात किंवा तांदुळाचे आंबील -पेज-कोदो-कुसरी सारखे तृणघान्य आणि तांडी तसेच मोहाची फळे हे त्यांचे भुख्य खाद्य होय.

प्रामुख्याने मांसाहारी असलेल्या ह्या लोकांना कोणताही पशुपक्षी निषिद्ध नाही. सर्व प्राणी, सरपटणारे प्राणी, पक्षी, जंगली जनावरे हे लोक खात असले तरी माकड, घोरपड, हरीण हे प्राणी हांना फार आवडतात. कावळा चिमणी, उंदीर, इतकेच नव्हे तर सर्प सुद्धा त्यांच्या भुकेतून सुटत नसल्या. मुळे ह्या भागात हे सर्व प्राणी फारच दुमिळतेने आढळतात. असे दिसून आलेले आहे की फक्त 'निळकंठ' पक्षालाच ते मारून खात नाहीत आणि बहुधा ह्याचे कारण असे की, महादेवाशी-बडादेव-त्याचे साधम्यं कल्पिलेले

माडीयांच्या दैनंदिन जीवनात आपल्यासारख्या तथाकथीत आधुनिक समाजाला मागासले—पणाच्या द्योतक वाटणाऱ्या या गोष्टीशिवाय त्यांच्या सामाजिक जीवनात इतर अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण संस्था, रुढी, धार्मिक कल्पना आढळतात. त्या सर्वांचा बारकाईने अभ्यास केल्यास माडियांची संस्कृती ही निरागस पण समृद्ध व त्यांच्या समूहजीवनाला उपकारक असल्याचे अभ्यासकाच्या लक्षात येते. त्यांची खेडी, त्यातील ग्रामसमुहाचे परस्परसंवंध शिकार, शेती इ. व्यवसायांचे स्वरूप, 'घोटूल,' इतकेच नव्हे तर धर्म व धार्मिक कथा ह्या सर्व गोष्टी त्यांच्या सांस्कृतिक समृद्धीची साक्ष देतात. एवढे मात्र खरे की सास्कृती-करणाच्या प्रक्रियेत ते फारच खालच्या रतरावर आहेत असा निष्कर्ष केवळ त्यांच्या अत्यल्प अशा कपड्यांच्या वापरावरून—अर्धनगनतेवरून—काढणे इष्ट नाही. केवळ लंगोटी लावून फिरणाऱ्या अमेरिकन हिप्पींना आपण एका अत्याधुनिक संस्कृतीचे प्रतीक समजतो तर त्याच पोशाकामुळे माडिया किंवा तत्सम आदिवासींवर अतिमागासपणाचा शेक्का मारणे अयोग्य वाटते.

त्यांच्या परिसरातील निसर्गांची वैशिष्ट्ये

सागवानाची दाट जंगले, उंच वाटणारी ताडी व गोर्गांची झाडे आणि मधून वाढणारी बांबूची वने व इतर लहान झुडपे ही त्यांच्या परिसरातील अरण्याची वैशिष्ट्ये होत जंगल असले तरी गवत मात्र दुर्मिळ असून पावसाळ्ठी वद झाला की दिसेनासे होते. फुलझाडे व फळझाडे अगदी कमी आहेत. अंद्यांची झाडे मात्र विपुल प्रमाणात आहेत. सरळ उंच वाढणाऱ्या अनेक वनराजी असलेल्या ह्या अरण्यात काटे मात्र अजिबात नाहीत म्हटले तरी चालेल. अनवाणी मुक्तपणे रानातून भटकण्यास प्रोत्साहन देणारीच ही एक बाब होय. जमीन, लालवट व रेताड स्वरूपांची असून फुसकुसीत आहे. केवळ पावसाळ्यातच भरून वाहणारे अनेक नाले आणि जुब्बी, बांदिया (बांडचा) फर्लंकोटा, इन्द्रावती व पामलगांतम् ह्या सारख्या प्रचंड मोठ्या नद्यां हे ह्या परिसराचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय. मधून टेकडचा आणि त्या शेजारी लहान मोठ्या दन्या, एटापल्ली-भामरागड बिनागुंडा, सुरजागड ह्या परिसरात आढळतात. वाघ, सिंह, अस्वल ह्यासारखे प्राणी अपवादानेच आढळतात. रानमांजर, हरण, मोर तसेच घोरपड, मगर इ. सरपटणारे प्राणी, नीलकंठ, भारद्वाज व दोन शेपट्यांचा लहान बुलबुल हे पक्षी ह्या भागात आढळतात. शांतता, रम्यता आणि भव्यता ह्यांचे सुरेख मिश्रण वातावरणात आढळते. ह्या सर्व नैसर्गिक वैशिष्ट्यांचा माडियांच्या दैनंदिन जीवनावर, स्वभावावर इतकेच नव्हे तर उच्चारण प्रक्रियेवर आणि संस्कृतीवर मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडलेला आढळतो. माडियांची खेडी

जंगलात उंचसखल भागातून टेकडचा, लहान दन्या ह्यांच्या काठाने माडी-यांची लहान लहान खेडी वसलेली असतात, सरासरीने २० ते ५० झोपड्यांचे एक

खडे असून रस्त्याच्या दुतर्फी वसविलेले असते. पूर्ण गावाच्या सभोवताली लाकडी फाटचांचे कुंपण असून गावाच्या आत मेठमोठाली आंगणे असलेल्या झोपडच्या असतात. बांबू व मातीच्या भितीवर गवत किंवा शिंदीच्या पानांनी शाकारलेले, दोन किंवा तीन खोल्यांसारखे भाग पाडलेले घर असते. भिती व आंगण उत्तम सारवलेले असते. जनावरे ठेवण्यासाठी लाकडी फाटे ठोकून चौकोनी आगा, आंगणाच्या आंत किंवा बाहेर केलेली असते. ताडीची किंवा गोर्गाची झाडे आणि काकडी, कडू दुधी व शेंगाचे वेल कुंपणावर व झोपडीवर चढवलेले असतात, प्रात विधीला हे लोक जंगलात बाहेर जातात. त्यामुळे गाव स्वच्छ असते. वाळलेल्या दुधी भोपळचापासून पाणी काढणे, पातळ पदार्थ वाढणे इत्यादीसाठी निरनिराळच्या चमच्या सारख्या किंवा वाडयांसारख्या किंवा डावासारख्या गोष्टी तयार करतात. गाई-म्हशी, बैल, हेले ही जगावरे पाळतात पण ती केवळ शेतीच्या कामासाठीच असतात. दूध काढणे किंवा पिणे त्यांच्या परंपरागत कल्पनांनुसार निषिद्ध समजण्यात येते.

पूर्वजांची स्मारके :-

गावातील महत्वाच्या जागी कभी जास्त आकाराचे फरशी सारखे दगड उभे रोवलेले (पुरुषांसाठी) किंवा आडवे ठेवलेले (स्त्रियांसाठी) आढळतात. ही त्यांच्या मृत पूर्वजांची स्मारके होत. ही पुरण्याची जागा नसते तर केवळ स्मारक असते. आणि त्यावर त्या पूर्वजास आवडणाऱ्या पक्षी किंवा जनावरांचे चित्र इ. लाकडात कोरून ठेवलेले असते. ह्यालां ‘कलबंडा’ किंवा ‘उरस्कल’ म्हणतात. आणि पहिल्या श्राद्धदिनी किंवा तत्पूर्वी, विधीपूर्वक आणि रडत रडत ही स्मारके उभारण्यात येतात. मृतांना मात्र गावाबाहेर पुरण्यात येते. श्रीमंत व्यक्ति असल्यास जाळण्यातही येते. मृताला पुरतात त्या जागेवर दगडांचा चौकोनी ढीग किंवा चबुतरा करून त्यावर खाट, चादर, पाण्याचा माठ, कोंबडीचे पिलू इत्यादी गोष्टी मृताला शिदोरी म्हणून ठेवण्यात आलेल्या असतात. गावाच्या वेशीवर अनेकदा उंच बांबू लावून मारलेले माकड किंवा घोरपड उलटे टांगलेले आढळते. असे वेशीचे वंधन केले म्हणजे गावावरील अरिष्ट किंवा इडापिडा टळते असा समज आहे.

समाजजीवन-काही सामाजिक संस्था

आदि-समाजवाद :-

ह्या आदिवासीं ग्रामीण समाजात अजूनही खरे साम्यवादी जीवन जगण्यात येते. इथे घरांना कुलपे लावलेली दिसणार नाही. चोऱ्या होत नाहीत. घेण्यापेक्षा देण्याची प्रवृत्ती आढळून येते. प्रस्तुत लेखिकेच्या अनुभवातून असे दिसून आले आहे की, एखादा लहानसा जरी प्राणी मारण्यात आला तरी त्याला एकटे

न खाता त्याचे लहान लहान तुकडे गावभर वाटण्यात येतात. इतकेच नव्हे तर गर्भवती स्त्रिला तिच्या उदरातील अर्भकाचा वाटा म्हणून ती वस्तू थोडी जास्त देण्यात येते. एखाच्या व्यक्तीवर अडचण किंवा आपत्ती आल्यास तो गावच्या मुख्यास आपली अडचण सांगतो किंवा पूर्ण गावावर एखादी आपत्ती आल्यास गावप्रमुख 'पोलो' जाहीर करतो, त्या दिवशी कोणीही शेतावर किंवा कामावर जात नाही. नवं मिळून त्या अडलेल्या इसमाची किंवा गावाची कामे सहाकार्याने करून देतात, कोणत्याही नवीन कामास किंवा वस्तूच्या वापरास प्रारंभ करण्याचाही मुहूर्त असतो. ह्या मुहूर्त समारंभास 'पोलवा' म्हणतात. 'कोडी पोलवा' हा सर्वप्रथम येतो. त्यानंतर 'काकडीचा पोलवा' 'मक्याचा पोलवा' इत्यादी साजरे होतात. पोलव्यासाठी सर्व स्त्री-पुरुष व मुले गावावहेर जंगलात किंवा नदीच्या पैलतीरावर जमतात. तेथे त्यांच्या कुलदैवताची (Clan-God) पूजा होते. सामान्यतः आडवे ठेवलेल्या बुध्याच्या खांवाला पाने व फुले व रंगीत कपडा इ. बांधलेले असते. तीच असून त्याची पूजा आणि नैवेद्य ज्ञाल्यावर तो पदार्थ खाण्यास सुखावत होते. हा समारंभ, ज्ञाल्याशिवाय लहान मुलेसुद्धा तो पदार्थ खात नाही, एकंदरीत सामुहिक सहकार्याचे समाजवादी जीवन ते लोक जगत असतात.

२. घोटूल : माडियांचे युवागृह

'माडियांच्या संदर्भात बाह्य जगताला अत्यत कुतुहलजनक ठरलेली त्यांची एक परंपरागत संस्था म्हणजे 'घोटूल' होय. गावाच्या मध्यभागी हे घोटूल असून त्याच्या समोर बरीच मोकळी जागा असते. घोटूल ही चौकोनी किंवा गोलाकार अशी एक झोपडी असते. तिचे एक किंवा दोन भाग पाडलेले असतात. तिच्या सभोवताली कुंपण असून त्याला दरवाजा असतो. आत अंगणात एक मोठा दगड ठेवलेली असून तो पाय धुण्यासाठी किंवा आंघोळीसाठी वापरतात. बस्तर विभागातील अभूज-माडियांचा अत्यंत बारकाईने अभ्यास करणाऱ्या 'डॉ. व्हेरिअर एल्विन' ह्यांनी ह्या घोटूलचे वर्णन 'Dormitories of the Young' असे केलेले आहे. पूर्वीपार चालत आलेल्या पद्धतीनुसार वयात येत असलेल्या आणि आलेल्या तरुण-तरुणींची खेळण्याची मिसळण्याची आणि झोपण्याची ही जागा होय. व ह्यातूनच मुले-मुली आपापला जोडीदार निवडतात. विवाहित स्त्रियांना घोटूलमध्ये जाणे निर्बंधित (Tabooed) करण्यात आलेले आहे. अलिकडे मात्र विशेषत: चंद्रपूर जिल्हातील माडिया विभागात घोटूलच्या कार्याचे स्वरूप बदलले आहे. उपलब्ध माहितीनुसार अनेक वर्षांपूर्वीपासून घोटूलचे स्वरूप बस्तरमधील घोटूल-पेक्षा भिन्न राहिलेले आहे. तरीपण सुर्यांकाळी मुले-मुली इथे जमतात आणि नाच-गाड्यात रमतात. मात्र आपआपल्या घरी जावून झोपतात केवळ मुलांसाठी आणि केवळ मुलींसाठी अशीही घोटूल असतात. ह्याची उदाहरणे भासरागड विभागात

कुवा कोडी आणि पुंगासूर येथे वाहेत. अनेक घोटुलाच्या आत वारीक लाकडी कोरीव काम तसेच चिंता रालेली दिसून येतात. अलीकडे ह्या घोटुलांचा उपयोग गावात आलेल्या पाहुण्यासाठी विश्राम-गृहासारखा केला जातो. इथे उतरलेला पाहुणा हा संपूर्ण गावाचा पाहुणा समज्यात येतो आणि त्याच्या जेवणासाठी गावातील सर्व लोक मिळून शिधा पाठवितात. किमान तीन दिवस त्याची अशी व्यवस्था होते.

अलीकडे मात्र विश्रामगृहाबरोबरच खेड्यातील विविध सामाजिक कार्यक्रमाचे केन्द्र (Community centre) असेही ह्याचे स्वरूप होत चाललेले आहे.

‘घोटुल’ च्या कार्याचा सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ :—

आनंद, मनोरंजन आणि शिळोप्याच्या गप्पा एवढाच घोटुलचा उद्देश नाही तर संपूर्ण समाज जीवनाची ओळख ह्या घोटुलमध्येच युवकांना करून देण्यात येते. एवढेच नव्हे तर, सामाजिक जाणिवा निर्माण करण्याचे प्रयत्न येथेच केले जातात. जगातील जवळ जवळ सर्वच आदिवासी जमातीत युवागृहे आढळतात. मुंडा, हो, उरांव, खरिया, भुईया (मध्यप्रदेश), नाग, मेमी, अंगांमी, सेमा, छांग, कुकीज (आसाम) मुथुवन, मन्नन, पालियन (दक्षिण भारत) इत्यादी जमातीही युवागृहे दिसतात.

घोटुलचे स्वरूप

तरुण तरुणीसाठी वेगवेगळी स्वतंत्र व संमिश्र स्वरूपाची घोटुले आढळतात. वरवर जरी त्यांचे स्वरूप ऐच्छिक वाटत असले तरी प्रत्यक्षात मात्र ठराविक वयानंतर घोटुलचे सदस्यत्व अनिवार्य मानले जाते. ते क्वचित वस्तीच्या बाहेर जंगलात तर सामान्यतः वस्तीच्या मध्यभागी बांधलेले असते. झोपडीच्याच स्वरूपात असलेल्या घोटुलच्या मुख्य खांब व मयालीवर किंवा सारवलेल्या कुडांच्या भिंतीवर देवांची चिन्हे रेखाटलेली असतात. रंगरंगोटी केलेली असते. सभोवती सामान्यतः दुहेरी कुंपण असते. घोटुलचा साधेपणा नजरेत भरण्यासारखा असतो.

स्वच्छांदी जीवन-

सर्वसाधारणपणे सायंकाळचे जेवण आटोपत्यानंतर तरुण तरुणी एकत्र जमतात, नाच, गाणी, गप्पा, नकला, थट्टामस्करी, इ. मौजमजेमध्ये सर्वजन मशगुल असतात

तरुण तरुणीच्या वागण्यात मोकळेपणा असतो. मुलांचे अंगमदंन करणे, केस विचरणे, इ. बाबी तरुणी उत्साहाने करताना दिसतात.

तरुणाचे मन जिंकण्यात यशस्वी झालेल्या तरुणोला फणी भेट दिली जाते. परिचयापासून सुरुवात होऊन प्रणयापर्यंत मजल तर जातेच पण मध्येच निसर्गने आपले कार्य (गर्भवती राहिल्यास) साधले तर त्या तरुणाचे नाव त्या तरुणीला

सांगावे लागते. त्या तरुणाला मग त्या तरुणीशी विवाहबद्ध व्हावेच लागते. तरीपण घोटुलमधील सर्वच बाबींवाबत गुप्तता राखली जाते.

यंत्रणा-घोटुल मधील सभासदांचे दोन भाग पाडले जातात.

१) वारिष्ठ

२) कनिष्ठ

सभासदांची कामे कनिष्ठ सभासदांना करावी लागतात. वरिष्ठामधून अधिकारी निवडले जातात. त्यांच्या पदाप्रमाणे ह्यांना मान देण्यात येतो. ह्या अधिकारी वर्गावरच सर्व कारभार सुसूत्रपणे चालविण्याची जबाबदारी असते.

अपुरी जाग, कुटुंबाच्या अंतर्गत व्यभिचार टाळण्यासाठी, जमातीचे संरक्षण होण्यासाठी आदिम जमातीत युवागृहांची स्थापना झाली आहे. मात्र माडिया जमातीत प्रचलित रुढो आहे की, पति-पत्नीनी घरात वैषयिक सुख घेणे योग्य नाही. पुरातन कालापासून चालत आलेल्या देवदेवता व पूर्व-जांच्या प्रतिमा घरात असतात. त्यांच्या देखतच पति-पत्नीनी वैषयिक सुख घेणे अशिष्ट समजले जाते. शारिरीक मीलनासाठी जंगल हेच योग्य स्थान ते मानतात. ही रुढी मोडल्यास संवंध जमातीवर साथीचे रोग, दुष्काळ पडणे, कीट-कांची धाड येणे अशी संकटे ओढवली जातात, अविवाहीत मुलामुलींना वैषयिक प्रशिक्षण देण्यासाठी घराचा वापर होऊ नये म्हणून घोटुलचा वापर होतो असे म्हणता येईल. (अर्थात माडियांच्या वयस्क लोकांकडून कळलेली ही माहिती पुरातन परंपरा दर्शविते. सध्या असे स्वरूप आढळत नाही.)

समाजातील परंपरा, प्रथा व चालीरिती ह्यांचे सातत्य टिकवून ठेवण्याचे कार्य घोटुलाद्वारेच झाले. स्वच्छंदी व आनंदी जीवन जगतानाच तरुण पिढीला तयार कृहन संस्कृतीचा वारसा जाणीवपूर्वक जतन करण्याचे महत्वाचे कार्य घोटुलचे सभासद करीत असतात. आपण एकाच जमातीचे आहोत ही भावना बळावते. ऐक्य अधिक बळकट होते.

तरुण तरुणींना एकत्र येण्याची संधी मिळाल्याने जीवनसाथी निवडणे शक्य होते. सहवासाने प्रेम निर्माण होते, एकमेकांच्या आवडी-निवडो स्वभाव व वृत्ती एकमेकांना परिचित होतात. तसेच स्त्री-पुरुष संवंधांचेही कथा-कथन, नृत्य गाणी, किंवा सवाल-जबाबातून शारीरिक मिलनाचे माहितीपूर्व शिक्षणच देण्यात येते. अपत्यसंभव न होता केवळ लैंगिक सुख मिळावे म्हणून माडिया गोंड यज्ञ व प्रार्थना करतात. (संतती न होण्याच्या दृष्टिने सुरक्षित कालासंबंधीची त्यांना माहिती आहे.) एकूण काय घोटुलचे स्थान हे अद्वितीय आहे. सामाजिक जबाबदारीची जागीव, जमातीचा अभिमान व शिस्तीचे संस्कार ह्या घोटुलच्या भूमिकेचे मूळ कोणीही अमान्य करणार नाही. युवागृहाचे हे महत्व लक्षात वेऊन शासकीय

अधिकारी व समाज कार्यकर्ते घोटुलचा सामाजिक शिक्षणासाठी उपयोग करताना आढळून येतात.

नवीन पिढीला उद्बोधक माहिती देण्यासाठी घोटुलचा वापर करतात. इतकेच नव्हे तर सामुदायिक रेडियो सेटसुद्धा घोटुलमध्ये ठेवण्यात येतात.

३. विवाह पद्धती आणि गोत्र विचार.

विवाह संस्थेचा जन्म, वैयक्तिक व सामाजिक गरजेतून झाला आहे. व्यक्तीला शारिरिक व मानसिक र्वास्थ्य, रतिसुख आणि समाजात वंशसातत्य व अखंडीत समाजजीवन हवे असते. हे महत्वपूर्ण कार्य विवाह संस्था करते. आदिम समाजातही विवाहसंस्थेचे अस्तित्व असून विवाहविषयक नियमांचे पालन अत्यंत कांटेकोरपणे केले जाते.

आदिम समाजात विवाहाचा प्रमुख हेतू सामाजिक ऐक्य निर्माण करणे हा होता. विवाहामुळे वधू व वर हांच्यातच केवळ दृढ संबंध निर्माण होतात असे नाही. तर या दोघांची घराणी, गाव व कुळ कायमची स्नेहरुज्जूनी बाघली जातात.

सर्व साधारणपणे आदिवासी जमातीत बालविवाहांची प्रथा आढळून येत नाही. विवाहबाब्य संबंधाबाबत आदिवासी हा अतिशय कडक भूमिका घेणारा आहे. विवाहापूर्वीच्या संबंधाबाबत मात्र ते तेवढे काटेकोर नाहीत.

तसेच आदिम जमातीत पतीपत्नींना परस्परांपासून घटस्फोट घेण्याचा अधिकार आहे. घटस्फोटाची विविध कारणे दाखविता येतील. दीर्घकालीन आजार, आळशीपणा, न जुळणारा स्वभाव, व्यभिचार इ. अनेक कारणे असू शकतात'

माडियामध्ये सगोत्राचे लग्न होत नाही. मामाची मुलगी व बहिणीची मुलगी भावाच्या मुलाला आणतात. त्याला 'गुडीपिल्ला' किवा 'पिटूनपिल्ला' म्हणतात. मामाची किवा आत्याची एकतरी मुलगी त्या घराण्यात देतातच.

विवाहाचे प्रकार

- १) जबरदस्तीने धरून नेऊन लग्न करणे.
- २) तरुण मुलगा व मुलगी हे दोघेही दुसऱ्या जागी पळून जाऊन विवाह-बळ होणे.
- ३) घरजावई म्हणून लग्न करणे.
- ४) समाजाच्या रुढी प्रमाणे रीतसर मागणी घालून विवाहबळ होणे.
- ५) विधवा-विवाह.
- ६) स्त्री विधवा असल्यास तिच्या घरी जाऊन राहणे व विवाह करणे.
- ७) एखादी मुलगी स्वतःहून एखाद्या मुलाच्या घरात शिरते व राहायला लागते व मग त्यांचे लग्न होते.

अशा विविध प्रकाराने लग्न होते.

४) गोत्रप्रदीती व कुलदैवत -

कुल व कुलप्रतीकाविषयी आदिम जमातीत अपार श्रद्धा आढळून येते. कुलप्रतीके ही मानवेतर प्राण्यांची असतात. कुलप्रतिकाद्वारे जमातीतील सदस्यांची नाती गोती व कुलद्वये स्पष्ट होतात.

माडियांची 'जंगोदेवी' ही बहीण व 'लिंगो' हा भाऊ ह्या दोघात बाराकोट देवांच्या वाटण्या झाल्या. देवानेच शाखा गोत्र व लग्नसंबंध निश्चित केले व त्या नियमांचे पालन करण्यास त्या लोकांना सांगितले.

कुलदैवतांची नावे

१) चार देववाल्यांच्या देवांची नावे-

(अ) १) श्रीमाल	२) श्रीपाल	३) श्रीकाल	४) श्रीलाल
(ब) शाखा -		नालवेन	
(क) वंश -		देवाळीर	
(ड) गोत्रज -		हिंडागो, सेडमाकी, मंगास, कवडा, नैताम, कुसराम, हेमलाक, पूसाम, परचाकी,	
(इ) कुलदैवत -		मिनाडोल कासव	

२) पाच देववाल्यांच्या देवांची नावे-

१. अहेराहुड	२. महेराहुड	३. रेकाराहुड	४. श्रीमालराहुड
५. दोंदल्याल राहुड,			
(ब) शाखा		संवेन सगा	
(क) वंश		राहुड वंश	
(ड) कुलप्रतिक		पोनोळ (रामलक्ष्मण पक्षी)	
(इ) गोत्रज		भाऊबंद	
		गावडे, भागडे, कुमरे, सुरपाम, किनाका, अन्हाक, बुराम, धीकराम, कुसरागी, अलागी, हिंचामी, लेकामी, कांदो, अरका, पोयाम इ.	

३) सहा देववाल्यांच्या देवांची नावे-

(अ) १. अहेउदाल,	२. महेउदाल,	३. अपाईउदाल,	४. तिपाईउदाल
५. भंडकुसुर उदाल,	६) कोईदूरुदाल,		
(ब) शाखा -		पांडवेन सगा सारवेन	
(क) वंश -		ओदालीर वंश	
(ड) कुलप्रतीक -		पुली - वाघ	
(इ) गोत्रज -		आक्राम, गेडाम, तोडसाम, पेंदोर, कोराम, कुलमेथे, कोडापे, उईके, येरमे, कोटनाक. पुगाटी, कंगाळी, जुकनाल, नागांटी इ.	

४) सात देववाल्यांच्या देवांची नावे.

(अ) १. धनवाई, २. धनाठाकूर, ३. पिडचे जुंगा, ४. रायमुदा,
 ५. चिकटराज, ६. भंडेसारा, ७. भुईगोटा.
 (ब) शाखा – येळवेन
 (क) वंश – पेनपिडीयोर
 (ड) कुलप्रतीक – सुईपिट्टे सारस
 (इ) गोत्रज – मडावी, मेसराम, पंदराम, धुरवा, सयाम,
     पुसनाक, मरसकोला, मराटे, हेडो,
     बागामी, वाडवे इ.

५) जंगवेन-येरेवन शास्त्रेची विवेक.

१. रेवे जूंगाल, २. रेवे मांगाल, ३. रेवे सुकाल, ४) इंदाळी जगाल
 ५. इंदाळी लिंगाल, ६. तडकी साराल, ७. तडकी माराल.
 ८. इसूम धाडमुल्लाल.

कुलप्रतीक – रायचिंडीमाटो (पोपट)

६) बारा देवतारे देवांची नवे (जंगवेने शास्त्रा)

(अ) १. तडकी साराल, २. तडकी माराल, ३) रेवे जूंगाल,
 ४. रेवे सुकाल, ५. ताटमुडी ताटराल, ६. इसूम धाडमुल्लाल.
 वरील सहादेव मिळून तोरे ह्यांचे बारा देव गणले जातात.
 (ब) वंश जंगालीर
 (क) कुलप्रतीक हरे (बोकड)
 (ड) शाखा जंगवेन
 (इ) गोत्रज तूमराम, हरे कोडापा, सलाम, मंडाली, चेदी,
     रायचिंडाम, इ.

३) विवाह विधी

अती मागासलेला असा हा समाज असूनही मुलींचे विवाह बालवयात होत नसून वयात आंल्यावररच होतात. साधारण चौदा वर्षांनिंतर अठरा ते वीम वर्ष वयापर्यंत मुलींचे विवाह होतात. विवाहापूर्वी मुलामुलींना मिसळण्याची संपूर्ण मोकळीक असल्याने ते स्वतःच स्वतःच्या जोडोदाराची निवड करतात. पण आईवडिलांच्या संमतीने देखील विवाह ठरतात. लग्न मुलाच्या घरी लागते व मुलीकडचे वरात घेऊन येतात. भोवतालच्या गावातील लोक पायी किवा बैलगाडीने येतात. लता पल्लवांनी शाकारलेला मांडव असून ओल्या बांबूचे तुरे, मोरपिसे आणि आंभ्याची तोरणे ह्यांनी शृंगारलेला असतो. विवाहासाठी मांडवाच्या मध्यभागी एका मोठ्या सालईच्या झाडाच्या खोडात कोरलेला खांब लावलेला असतो. शेणाने

सारवलेले बोहले पण असते. ह्या खांबालाच लाकडी देव बांधलेला असतो. इथेच विवाहाचे धार्मिक विश्वी होतात. ह्यात स्त्रियांचे नृत्य व गाणी ह्याला फार महत्व असते. तरुण मुलीपासून तो जखल म्हातान्यांपर्यंत सर्व स्त्रिया मुक्त मनाने नृत्य करतात व गाणी म्हणतात. दोन—दोन—तीन—तीन वर्षुळे नाचत असतात. दोन्ही चाजूच्या विहीण एकमेकीच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढत असतात. त्यातून हात्याची कारंजी उडतात. कोणीचं काही मनाला लावून घेत नाहीत, पुरुष मंडळी मोहाची दारु पीत असतत. ह्या दारुसाठी मात्र आठ गुँड, दहा गुँड, बारा गुँड अशी गुँडाने दारु पाजप्पाचा करार झालेला असतो. मुलीकडच्यांना मुलांकडून भेजवानी असते. समोरच्या रिकाम्या आंगणात तीन किंवा चार झाडे तोडून भोठचा होळीसारखी लाकडे पेटवितात व तिच्या भोवती संरूपं रावऱ्यार मोहाची दारु पिझन सर्व स्त्री—पुरुष ढोलकी नृत्य करीत असतात हे नृत्य फारच लघवढ असते. माडियामध्येही सगोत्री विवाह होत नाही. पहाटेच्या सुभाराला वधुवरास पुन्हा मांडवात नेतात आणि बोहल्यापाशी उधे करून मांडबाबर चढून घागरीने पाणी ओततात. सर्व वडील माप्पसे पाणी ओततात व शेवटी मुलाचे आईबडील पाणी ओततात. नंतर कण्डे बदलण्यात येतात. त्यानंतर त्या मुलीला पुन्हा पोलके घालता येत नाही. ह्या विश्वासात दोन पासून चार पावेतो बायका करतात.

स्त्रियांचे स्थान

माडिया कुटुंबात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान आहे. कुटुंबातील प्रत्येक स्त्री शेतीवर व जंगलात कामे करून कुटुंबाला हातभार लावते व घरातील सर्व कामे करते. बैलाच्या बरोबर नांगर ओढण्यापासून तो मोठचा सब्बलीने जमीन खणण्यापावेतो सर्व कामे स्त्रिया करतात. त्यामुळे कुटुंबाला पुरुषापेक्षाही स्त्रियाच जास्त हातभार लावतात. इतके असूनही त्या सतत उत्साही आणि आनंदी असतात. त्यामुळे एका पेक्षा जास्त विवाह करणे ही पुरुषाला आर्थिक दृष्टच्या जमेचीच बाजू होते. ह्या पद्धतीमध्ये मुलीकडच्यांना मुलाकडचे हुंडा देनात.

सामाजिक नेतृत्व :

ह्या जमातीत स्थानिक नेतृयांमध्ये पाटील (पटेल), गायता, धार्मिक कार्ये करणारे पेरमा किंवा पुजारी ह्यांना फार महत्व असते. त्यांचाच सर्व गावावर वचक असतो. कोणतीही नवीन गोष्ट करायची असल्यास त्यांचा प्रथम सल्ला घेण्यात येतो. रोगराई किंवा कोणतीही आपत्ती आल्यास लोक प्रथम त्यांच्याच कडे जातात. विकास योजना सुरु झाल्यानंतर मुद्दा गायता किंवा पटेल ह्यांचे महत्व कायम आहे. किंवदून त्यांच्यापैकी लोक पंचायत समितीत किंवा सरपंच म्हणून निवडून येतात. देवाचा कौल किंवा जादूटोणा यावर त्यांचा फार विश्वास

आहे. हे लहान, स्थानिक नेतृत्व सोडल्यास, माडिया—गोंडाचे राजे असलेले अहे-रीच्या जमीनदाराचे राजे हे त्यांचे प्रमुख नेते होत. त्या घराण्यातील राजे श्री: विश्वेश्वरराव महाराज हे आज त्यांचे राजे समजात येतात. महाराज राजगोंड असून माडिया गोंड व इतर गोंड हे त्यांना परंपरागत राजे म्हणून कुलदेवतेसमान मानतात. कुटुंबात नवीन अपत्य जन्माला आल्यावर महाराजांच्या पायावर आणून घालणे, शिकवावे किंवा नाही याबाबत त्यांचे मत घेणे, त्यांना नमस्कार करताना त्यांच्या पायाचे चुंबन घेणे ह्या गोष्टी आजही चालू आहेत. 'दसरा' हा त्यांचा फार मोठा सण असून दसन्याच्या दिवशी माडिया 'स्त्री-पुरुष' फार मोठ्या संख्येने अहेरी जमीनदाराच्या महाराजांच्या वाढ्यासमोर जमतात. त्यांच्यासाठी भेटी आणतात. जमवून ठेवलेले जुने चांदीचे रुपये त्यांना नेऊन वाहताल. त्यांची पालखी वाजत गाजत अहेरी गावाच्या सीमेवरील दसरा मैदानापर्यंत मिरवीत नेतात. महाराजांच्या ह्या प्रभावामुळे बाह्य जगातील राजकीय किंवा धार्मिक प्रभावापासून माडिया लोक बरेच दूर राहिलेले आहेत. या दहा ते पंधरा वर्षांतील नवोदित तरुण पिढीत मात्र परंपरागत नेतृत्वाबद्दल एवढी निष्ठा दिसून येत नाही.

कुटुंबसंस्था :

मानवसमाजाच्या विकास टप्प्यातील कुटुंब ही पहिली अवस्था होय. मानवी विकासाच्या सर्व अवस्थात कुटुंब ही संस्था अस्तित्वात होती असे दिसून येते.

The Family is the Social Unit based on marriage. It includes the parents and children.—

— Robert Lowie

व्यक्ती व समाजाचे हित लक्षात घेऊन कुटुंब अनेक प्रकारच्या महत्वपूर्ण भूमिका वजावित असते.

व्यक्तीची कामवासना हो शारीरिक सहज प्रवृत्ती आहे. कामवासनेची तृप्ती आणि त्या तृप्तीचे फळ प्रजोत्पत्ती. त्यांचे पालनपोषण व संवर्धन अशा दुहेरी दृष्टीने कुटुंब संस्थेचे महत्व आहे.

व्यक्तीचे खन्याखुन्या अर्थाने मानवीकरण कुटुंबातच घडते. नव्या पिढीला कुटुंबातूनच समाजाच्या विविध अंगाची ओळख पटत असते.

कुटुंबप्रमुखाबद्दल आद२ व प्रेम बाटत असल्याने त्याचे नियंत्रण मानले जाते. त्याचप्रमाणे वृद्धांची काळजीही घेतली जाते. कुलदेवतांची पूजा व इतर कुलांच्या चालीरितींचे व परंपरांचे पालन कुटुंबाद्वारे च होते.

आदिवासींमध्ये मातृसत्ताक व पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती आढळतात. माडियां-मध्ये मात्र पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीच आढळते.

घटस्फोट सहजतेने मिळत असल्याने सार्वत्रिक दिसतो. स्त्री-पुरुषांच्या श्रमाचे विभाजन झालेले असल्याने विलनीकरण सुलभ आहे. तरी पण वैयक्तिक विचार आणि मुलांचे संगोषन यासाठी आधिक कारणाबरच माडिया कुटुंब टिकून आहे. पण आई-बडिल, वयात आलेली मुले व मुली ह्यांच्या एकत्रित राहण्याने परस्पर सामंजस्य आणि समाधान, ह्या कुटुंबात दिसून येते.

धार्मिक संस्था :

निसर्वात अनपेक्षित, अनाकलनीय व संहारक आणि मानवी जीवनातही अकलित घडणाऱ्या घटना पाहून 'कर्ता-करविता' वेगळाच आहे अशी भावना दृढमूल झाली व त्या दिव्य शक्तीविषयी गाढ श्रद्धा साकारित झाली. यातूनच 'धर्म' ह्या तंकल्पनेचा उदय झाला.

आदिमांचा अलौकिक शक्तीवरील विश्वास रतिभरही कमी झालेला नाही. आदिम समाजात धर्मांगा अनन्यसाधारण महत्व दिले जाते. रानावनात संचार करण्यारे व डोंगरदण्यात राहणारे आदिवासी निसर्ग सानिध्यातच वावरत असतात. साहजिकच निसर्वाच्या अलौकिक रीढ स्वरूपाने अवाक् होतात. धान्य पिकविणारा निसर्ग हा मित्र आहे. तसाच ज्ञान देखील आहे म्हणून कोणत्याही क्रियेची सुरु. वात करताना प्रथमत: त्या विराट शक्तीपुढे ते लीन होतात. म्हणूनच ज्यांचे सामाजिक, आधिक, सांस्कृतिक व इतर ध्यवहार धर्मतंत्वानी अनुरूप असतात. आधिभौतिक विश्वातील सर्वात पवित्र व चांगला भाग म्हणजे धर्म असे ते मानतात.

अलौकिक शक्ती असंतुष्ट होईल असे कोणतेही वर्तन त्यांना मान्य नाही. ही शक्ती असंतुष्ट झाली तर सर्व समाजाचा नाश ओढवेल ही त्यांची श्रद्धा असते. म्हणून त्यांच्या समाजजीवनाचा अभ्यास धर्मश्रद्धा वरोवर घेऊनच करावा लागतो. अलौकिक शक्ती वरील विश्वास आणि त्या शक्तीला संतुष्ट करण्यासाठी केले जाणारे कर्मकाण्ड हे धर्माचे दोन प्रमुख घटक आहेत. म्हणूनच आदिमांच्या धर्मश्रद्धेत बहुदेववाद, एकदेववाद जादू-टोणा, मंत्र-तंत्र, प्रेतात्मा व भूत-पिशाच वै प्रकार सामांवैलेले दिसतात.

आत्मा अमर आहे व शंगिर सोडून गेल्यानंतरही तो भूत (देव) व पिशाच अशा अलौकिक स्वरूपात वावरु शकतो ही आदिमांची प्रगाढ श्रद्धा आहे. माडिया लोक 'बडा देव' मानतात.

पशुपक्षी, प्राणी, वनस्पती ह्यांच्या जिवंतपणाचे कारण आत्मा आहे. म्हणूनच पशुपूजा, वृक्षपूजा, पक्षीपूजा व जलदेवतेची पूजा त्यांच्यामध्ये आढळते.

ह्या देवी शक्तीला प्रसन्न करण्याचे निरनिराळे प्रकार आदिवासीमध्ये प्रचलित आहेत. देवतेची प्रार्थना करणे, कोंबडा-बकरा बळी देणे इतकेच नव्हे

तर नरबळी देणे ह्या मुद्धा प्रथा प्रचलित आहेत. ज्या पशूचा बळी दिला जातो त्याचे मांस व रक्त प्रसाद म्हणून वाटले जाते.

तसेच अलौकिक शक्तीला प्रसन्न करण्यासाठी कराबयाच्या नियमांचे पालन आदिवासी कांटेकोरपणे करताना आढळतात. व्यक्तीच्या जन्मापासून तो मृत्यु-पावेतो धार्मिक-विधींची मालिकाच आढळते.

धार्मिक समारंभात देवदेवतांचे पावित्र टिकविष्ण्यासाठी अपवित्र बाबींचा स्पर्श टाळला जातो. उदा. मुतक असलेल्या लोकांचा स्पर्श टाळतात. कुलप्रतीक असलेल्या प्राण्याची व पक्षाची हत्या करीत नाहीत. धार्मिक विधी केल्यानेच देवतेची कृपा संपादन करता येते अशी त्यांची दृढ समजूत आहे.

जादूवरील श्रद्धा :

त्यांच्या कर्म कांडात इतर अनेक विधीप्रमाणे अलौकिक शक्तीला अनुकूल करून घेण्याचे महत्वाचे साधन म्हणजे 'जादू' असे ते मानतात. दिव्य शक्तीवर प्रभुत्व मिळविष्ण्यासाठीही जादूचा वापर केला जातो. जादुचे प्रकार दोन-

१) पश्चित्र व चांगली जादू

२) काळी जादू (जादूटोणा)

गुप्त मंत्र, भौतिक पदार्थ, विशिष्ट उच्चार व कृती यांचा मेळ घालून विशिष्ट हेतूसाठी जादूचा वापर केला जातो. सर्व जमातीच्या कल्याणासाठी तसेच एखाद्य व्यक्तीला त्रास देण्यासाठी किंवा वाधा करण्यासाठी अशा दोन्हीही कारणानी जादूचा उपयोग करण्यात येतो.

शरीराचा कोणताही भाग वा वारात आलेल्या वस्तूवर जाडू-टोणा केल्यान संपूर्ण शरीराला त्रास होतो म्हणून आदिवासी आपले कपडे, केस, नस्ऱ्य इ. काळजी-पूर्वक लपवून ठेवतात.

जादूविद्येचा केन्द्रविदू म्हणजे मंत्र होत. योग्य घट, लग्बद्ध रचना व प्रास-प्राचुर्य ह्यावर मंत्राची उभारणी आहे व त्यातच त्यांची अलौकिक शक्ती आहे. जादूतील मंत्रांचे शद्व, क्रिया व त्यांचे उच्चारण ह्याबाबत गुप्तता राखली जाते.

माडिया जमातीतील मार्तिक खेड्यावर आपत्ती येऊ नये म्हणून मंत्र उच्चारण करून वेशीवर प्राणी मारून लटकवून ठेवतात किंवा खिळे ठोकतात.

जादूच्या परिणामाविषयी आदिवासी कधीही शंका व्यक्त करीत नाहीत. कारण त्यांची जादूवर प्रगाढ श्रद्धा असते.

'सर्वज्ञानी' भगत किंवा पेरमा

ह्या धार्मिक विधीचे ज्ञान असणारे व जादू विद्येत पारगत असणारे ध्यावसायिक लोक प्रत्येक आदिम समाजात आढळतात. जादुविद्येत पारंगत

असल्याने अलौकिक शक्तीवर तावा मिळविणाऱ्या अधिकारी व्यक्तीला सर्व सामान्यपणे 'भगत' म्हणण्यात येते.

मध्यप्रदेशात त्याला 'बैगा, गुणिया व पंडा' म्हणतात. कमार जमातीत 'झाकर' म्हणतात. मध्यप्रदेशातील गोंड त्याला 'भूमिधां' म्हणतात. माडिया मात्र त्याला 'पेरमा' म्हणतात. त्याला सर्व तळेचे मंत्र येतात. उदा. मोहिनी मंत्र, रोगनिवारक मंत्र, हवापाण्यावर तावा मिळविण्याचे मंत्र, पिके उत्तम येण्याचे मंत्र, हिस्त्र जनावरांचा बंदोबस्त करण्याचे मंत्र इ. ह्या मंत्रिकावर अनेक प्रकारची बंधने असतात. त्याने रजस्वला स्त्रीचा शद्व ऐकता कामा नये. पडवळाची भाजी खाता कामा नये ब्रह्मचर्य व्रत पालन व आचरण शुद्ध असावे. तो इतराशी संबंध ठेवीत नाही. अगदी थोडे अन्न खातो. आदिवासींच्या दृष्टीने तो पेरमा म्हणजे साधु संतच होय. पेरमाचे समाजातील स्थान अनन्यसाधारण आहे. अर्थात त्यासाठी त्याला समाजविधायक कार्ये करावी लाभतात.

१) रोगनिवारणाचे कार्य.

पेरमा किंवा पुजारी हा त्यांचा डॉक्टरच असतो. रोगाचे कारण म्हणजे चेटूक, देवतांची अवकृपा किंवा पूर्वजांचा कोप अशी त्यांची पक्की समजूत आहे. पेरमा त्या रोगाचे कारण शोधून काढून मग देवतेला संतुष्ट करून पूर्वजांचा कोप घाचवून मंतरलेला ताईत वा गंडा देतो.

गर्भपात करणे, अडलेल्या बाळंतीणीची सुटका करणे, गर्भाशय निरोगी करून देणे इत्यादी साठीही ह्या पेरम्याचा उपयोग करण्यात येतो. त्याच. प्रमाणे झाडपाल्याची औषधे देण्याचेही कार्य हे पेरमा अगर पुजारी करतात. व काही वेळा त्याचा अत्यंत उत्तम असा गुण येतो.

सध्या मात्र ही परिस्थिती बदलत आहे. माडिया हा औषध ध्यावयाला लागला आहे. पदम्‌श्री डॉ. बाबासाहेब आमटे ह्यांचे चिरंजीव डॉ. प्रकाश आमटे व सूनबाई डॉ. सौ. आमटे ह्यांच्या प्रयत्नाने औषध घेण्यासाठी हे लोक तयार होत आहेत.

२) प्रिय व्यक्ती वश करणे.

स्त्रीपुरुष संवंधाकडे आदिवासी निकोप मनाने पाहतात. प्रिय व्यक्तीच्या मिलनासाठी व प्राप्तीसाठी ते उत्सुक असतात. हे काम देखील पेरम्याला करावै लागते.

३) दैवी इच्छेचा अंदाजे घेणे. (कौल लावणे)

एखादी नवीन गोष्ट करावयाची असल्यास ती करावी किंवा नाही ह्यासाठी देवाला कौल लावण्याचे कार्यही पेरम्याला करावे लागते.

४) हवापाण्यावरील निर्यत्रणाचे कार्य

आदिवासींना विस्मयचकित करून सोडणाऱ्या नैसर्गिक शक्तीं उदा. गारांच्हा पाऊस, बीज पडणे, धरणीकंप होणे इत्यादी काबूत ठेकण्याचे महत्वाचे कार्य फक्त पेरम्यालाच येऊ शकते असा त्यांचा अफार विश्वास आहे. पेरम्याला अशा प्रकारचे अनन्यसाधारण स्थान अदिम समजात आहे. दैवी सिद्धी प्राप्त झालेला व मांत्रिक बळ लाभलेला एक अद्वितीय 'अबलिया' म्हणून त्याला बहुमान मिळतो. वरील पैकी कोणत्याही कार्याचे तो कधीही पैसे किंवा मानधन स्वीकारीत नाही. फक्त संणावाराला त्यांच्याकडे शिक्षा फोहोरक्विष्टात येतो.

देवदेवता:

'बडा देव—फेरसार्पन—हा माडियांचा मुख्य देव होऊळ.

जंगो आणि लिगो ह्या क्हीणभावांनी बंदिवासातील देवांना मुक्त केले क 'आराकोट' देवांची काटणी केली. ती खालीलप्रमाणे :-

१) पारेंड, पारउंडी, पार, नै.

२) उंदोर, चिंदोर, कांदोर, नालवेन,

३) सैवेन, सारवेन, येळवेन, जंगवेन.

ह्यापैकी उंदोर, चिंदोर व कांदोर हे लहान शाखेचे समजले जातात. नालवेन, सैवेन, सारवेन क येळवेन हे मोठ्या शाखेचे समजले जातात.

तीर्थयात्रा :

१) कोटापर्दुली येथे पौष शुद्ध प्रतिपदेपासून वैशाख वद्य ३० पर्यंत जंगो-देवीची यात्रा करावी व 'सुग्रास पडा' म्हणजे चांगल्या गाईचा यज्ञ करावा असे त्यांच्या धर्मकथोमध्ये सांगितले आहे.

२) शेषाचीं केसलापूर येथे पौष शुद्ध प्रतिपदेपासून पौष वद्य ३० पावेतो यात्रा करावी असे सांगितले आहे.

३) वरवाकोट येथे पांहडी कुपार लिगोची वारी वैशाख शुद्ध प्रतिपदेपासून वैशाख वद्य ३० पर्यंत व 'भोंडुंग सांडाचा सुजारा' म्हणजे यज्ञ करावा असे सांगितले आहे.

४) कुंवारा भीवसेनाचे एक स्थान रामटेक जवळ आहे. त्याची यात्रा चेत्र भहिन्यात असते. त्याप्रमाणे 'भीवसेन'—भीमसेन देवाची पूजा केल्याशिवाय नवीन दारू—मोहाची—पीत नाहीत. प्रथम भीवसेन देवाला मोहाची दारू अर्पण करतात. मंत्र भवन्याच्या कपाळाला, खांदाला व गुडध्याना बायको दारूची बोटे लावते व क्षसेच बायकोलाही नवरा दारूची बोटे लावतो. त्याला 'दारू ओवाळणे' म्हणतात. इथानंतर दारू घेण्याचा समारंभ साजरा करतात.

आणखी काही देवांची नावे पुढील प्रमाणे :-

१) चिकातराज	३२) भानागरा	३) इदमारो
४) उरम्मारद	५) भूमीसिरादू	६) घुंटेदेव
७) बादलदेव.		

काही सणांची नावे :-

१) दसरा	२) दिवाळी	३) होळी.
४) पिन पेंडुम-पावसाचा सण	५) कोडी पेंडुम- अंकुरांचा सण	
७) विज्ञा पेंडुम - बियांचा सण. (७) कुरुम पेंडुम - मवीन धार्म्य खाण्याचा सण.	(७)	

पहिन्यांची नावे :

१. कुमुरी	२. सुकला	३. नोवा	४. पोरा - पोळा
५. दसरा	६. दिवारी (दिवाळी)	७. पानडी	८. पुसी (पौष)
९. शाई	१०. डोसरी	११. सेंयंती	१२. बासन (वसंत)

आर्थिक संस्था

शेती आणि इतर व्यवसाय

माडिया प्रामुख्याने शिकार आणि शेती ह्यावर आपला उदरनिर्वाह चालवितात. त्याप्रबाणे जंगलात साषडणाऱ्या फळे, फुले व पाने आणि अन्य वस्तू वेचणे हा ही एक दुय्यम व्यवसाय म्हणून यास हरकत नाही. खेड्याच्या जवळपास जंगलात मजुरीसाठी देखील जातात. शेतीसंबंधी माडियांचे एक वैशिष्ट्यांमध्ये 'फिरती शेती' हे होय. अतिमागास आदिवासींमध्ये फिरती शेती (Shifting Cultivation) रुढ आहे. बैगा ह्या जशातीमध्ये ही पद्धती असण्याचे कारण त्यांची भुजातेवढलची अडळ श्रद्धा हे आहे. मातेसभात असणाऱ्या जमीनीवर नांगर फिरविल्याने त्यांच्यावर परमेश्वराचा कोप झाला म्हणून त्यांनी नांगरणे बंद केले. माडियांमध्ये ही फिरती शेती परंवरागत आलत असल्याचे दिसून येते. मात्र ही शेती अहेरी जमीनदारीच्याच भागात चालत असे. हिला ते 'पेंदा' म्हणतात. ह्या पद्धतीमध्ये एखाधा खेड्यातील जभात जंगलातील काही भाग निवडते व तेथील झाडे कापून ती कापलेली झाडे जाळण्यात येतात व त्यांची राख होते. ह्या राखेवर पुरेसा पाऊस पडल्यानंतर विया हवेतूम फेकण्यात येतात. आणि हे पीक उगवल्यावर कापण्यात येते. होन वर्षे एका ठिकाणी पीक वेतल्यावर तिसऱ्या वर्षी हे गाव जवळच्या दुसऱ्या विभागात जाते आणि पुन्हा अशाच प्रकारे शेती करण्यात येते. साधारण पंधरा वर्षांनंतर पुन्हा पहिल्या ठिकाणी ते खेडे परत येते. ह्यात अरण्यातील झाडांचा वाटेल तसा विनाश होतो. महाराष्ट्रातून शासनाने ह्या विभागातील फिरती शेती करणाऱ्या कुटुंबाना आर्थिक मदत व

सहाय्य देऊन एका जागी वसविण्याचे प्रयत्न केले. हे सर्व लोक माडिया असून एकूण दहा गावे वसविण्यात आली. एकूण १४६ माडिया कुटुंबांना स्थिर करण्यात आले. जंगलात मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध असलेला बांबू व भारतात उत्तम प्रतीचे समजण्यात येणारे सागवान ही ह्या जंगलाची वैशिष्ट्ये आहेत. बांबूपासून टोपश्या दूरड्या, लहान मुलांची खेळणी आणि लाकडाचे कोरीव काम इत्यादी कला माडियांना उत्तम अवगत आहे. ह्या सर्व कलागुणांचा ते फक्त स्वतःच्या उपयोगासाठीच वापर करतात. उद्योग म्हणून ते कुठलिही कला राववित नाहीत.

ह्या भागात अगदी आता पावेतो 'मीठ' ही अत्यंत दुर्मिळ वस्तू होती. झाडावरील लाल मुंगळे वाळळून ते आवडीने खात व त्यातील खारटपणावर समाधान मानीत. भामरागड विभागात एक पोते मिठासाठी एक पोते धान तर दक्षिणेकडील विभागात मिठावरोबरन्या वजनाची चारोढी हे लोक देत असत. आगपेटी आणि मातीचे तेल ह्या देखील त्यांना दुष्प्राप्य वस्तू होत्या पण प्रत्येक माडियाच्या घरी अखंड 'अग्निहोत्र' असल्याने या दोन्ही वस्तुंची कारशी गरज भासत नाही.

माडिया जमातीचा सांस्कृतिक व सामाजिक विकास :

वरील संक्षिप्त विवेचनावरून हे लक्षात येते की, शहरी संस्कृतिशी त्यांचा संपर्क अजून आलेला नसला तरी त्यांचे सामाजिक जीवन आणि परस्पर संबंध हे त्यांच्या सुसंस्कृतीचे द्योतक आहेत. केवळ लंगोटी लावून राहतात म्हणून त्यांना असंस्कृत का म्हणावे? अति प्रगत अशा अमेरिकन संस्कृतीतील हिंपी हे जहे 'लंगोटी लावणे' हे अतीप्रगतीचे प्रतीक समजतात आणि सर्व प्राण्यांचे मांस मोठ्या हॉटेलातून खातात तर नेमक्या ह्याच दोन निकाशांवर माडियाना अप्रगत किंवा असंस्कृत म्हणजे उचित होणार नाही. उलट त्यांच्या श्रद्धा, परस्पर जिव्हाळा व सहकार्याची भावना, प्रामाणिकपणा, नृत्यगीते इतकेच नव्हेतर लोकगीते व लोककथा ह्या गोष्टी कोणत्याही प्रगत संस्कृतीशी तुलना केल्यास कमी प्रतीच्या तर ठरणार नाहीतच उलट कांकणभर सरसच ठरतील. परंतु हे सर्व करण्यास उणीव असेल तर ती म्हणजे भाषेची. माडिया लोक बोलतात, लिहीत नाहीत, कारण त्यांच्या भाषेला लिपी नाही. बाह्य जगातील लोकांना त्यांची भाषा व त्यांना इतर जनांची भाषा समजत नाही त्यामुळे संभाषण अशक्य होते. बाह्य जगाथी सांस्कृतिक देवघेव होऊ शकत नाही. त्यांच्या भाषिक व वाड्मयीन समृद्धिची जाणीव बाह्य जगाला येऊ शकत नाही,

* *

प्रकरण नववे

माडियांच्या बोलीतून प्रगटणारे लोकजीवन

सांस्कृतिक अभिव्यक्ति :-

भाषेला अभिव्यक्तिचे साधन म्हणून पहात असताना प्रत्येक व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या अनुभवभिन्नतेप्रमाणे तिचे स्वरूप बदलते. एक सामाजिक संस्था किंवा समाज व्यवहाराचे साधन म्हणून भाषेचा उपयोग म्हणजे प्रामुख्याने अनुभव व्यक्त करणे, जुने ज्ञान नव्या पिढीपावेतो पोहचविणे, नवे ज्ञान शोधून काढून ते पुढील पिढीपर्यंत पोहोचेल अशा रीतीने त्याचा संचय करणे, ह्या गोष्टी समाजजीवनाला आवश्यक व महत्वाच्या ठरतात. त्यामुळे बदलत्या जीवनप्रवाहाचे चित्र भाषेत उमटत असते. जीवनातील विशिष्ट रंग आणि प्रवृत्ती ह्यांना व्यक्त करण्याचे कार्य जेव्हा भाषा करते तेव्हा ती संस्कृतीदर्शक ठरते. प्रत्येक समाजात व्यक्ती आणि समाज ह्यांच्याकडून कोणतीही गोष्ट एका विशिष्ट प्रकारे प्रगट होत असते. सामाजिक स्तरावर वर्षानुवर्षे अशा प्रवृत्ती रुढ होतात. समाजाच्या रुढीत जे काही वैशिष्ट्यपूर्ण असते, समाजाला अभिमान वाटावा असे असते किंवा ज्याला आदर्श मानून त्या समाजातील व्यक्ती वागतात त्याला त्या समाजाची संस्कृती म्हणता येईल. मानववंशशास्त्रे किंवा समाजशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून पहाता कोणत्याही समाजात एका विशिष्ट काळी दृगोचर होणाऱ्या धर्म, रुढी, प्रथा, परंपरा, साहित्य किंवा वाडमय, लंगीत किंवा कला इत्यादींच्या समुच्चयाला त्या समाजाची संस्कृती संबोधण्यात येते.

वरील गोष्टी, केवळ वागण्याच्या पद्धती आणि बोलणे, गाणे, लिहीणे इत्यादी-तूनच बाह्य जगापुढे प्रगट होतात, आणि ह्या ठिकाणी, भाषा हे संस्कृतीचे साधनच नव्हे तर वाहक ठरते. आधीच्या पिढीकडून पुढच्या पिढीला संस्कृतीचे हस्तांतरण करणारी भाषा ही एक परंपरा ठरते. पण संस्कृतीच्या ह्या विविध अंगाचे दर्शन ज्यातून होते त्या माध्यमाचा म्हणजे भाषेचा अभ्यास क्वचितच करण्यात येतो. उलट लिपीबद्ध आणि नियमबद्ध व त्यामुळे निर्विकार आणि जिवंतपणा संपुटात आलेल्या भाषेचाच अभ्यास जास्त होतो, म्हणदे लेखनाचाच जास्त अभ्यास होतो. जिवंत भाषा ही घवनींची बनलेली आहे, त्यामुळे श्रवणगोचर आहे. तिच्यात वेगवेगळ्या छटा आढळून येतात. घवनीचे परिवर्तन होत असते. अशा

रितीने घवनी, शब्द संपत्ति, शब्दप्रयोग, वाक्यरचना तसेच उच्चारातील 'हेल' किंवा 'लकवी' ह्या वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी भाषा हीच खरी संस्कृतीचे अंग असते, म्हणून ज्यांना आपण मागासलेले समजतो त्यांच्याजवळ जाऊन त्यांच्या संस्कृतीचे व भाषेचे एकत्रित अध्ययन केल्याने संस्कृतीचा अभ्यास करणे सुलभ होते.

माडिया भाषा ही एक मौखिक परंपरा आहे. ह्या परंपरेत लोकगीते, लोककथा, धार्मिककथा व कहाण्यांचा समावेश आहे. लोकगीते, लोककथा ह्यांचा एक संच तयार होत असतो. संस्कृती गटाप्रमाणे, त्यांचा साचा बहुतांशी कायम रहातो आणि हा संच एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे आपल्या विकार, अविष्कार आणि प्रेरणांसह संकमित होतो, प्रत्येक पिढी आपल्या गरजेनुसार त्यात भर टाकते किंवा काटछाट करते.

त्याचप्रमाणे ह्या गोष्टी भूसंबंद्ध संस्कृतीशी जखडलेल्या असतात. त्यामुळे त्यांच्या जतनाची निश्चित तंत्रे तयार होतात आणि म्हणून त्यांच्यात एक प्रकारची स्थिरता असते.

अलिखित परंपरेचे महात्म्य तिच्या सामूहिकतेत आहे. सामूहिकतेमुळेच सामाजिक कार्यासाठी तिचे सहाय्य होते. सभोवतालच्या सांस्कृतिक जीवनातील नवनवीन चेतकांना पडसाद देण्याचे सामर्थ्यही तिच्यात असते.

मौखिक परंपरेच्या कार्याचे तज्जनी केलेले विवेचन व माडियांच्या लोककथा किंवा लोकगीते अभ्यासताना प्रस्तुत लेखिकेला मार्गदर्शक ठरले आहे.¹

प्रस्तुत अभ्यासातही माडियांच्या बोलभाषेचा आणि संस्कृतीचा परस्पर संबंध अशाच स्वरूपाचा आहे.

पर्यावरणाचा प्रभाव –

प्रामुख्याने घनदाट अरेध्यात पिढ्यानपिढ्या वास्तव्य करणाऱ्या, रुसोच्या शब्दात, 'स्वर्गतुल्य' अशा मुक्त, चिरनिरागस जीवनाचा उपभोग घेणाऱ्या माडियांच्या भाषेवर त्यांच्या समृद्ध जीवनाची व संस्कृतीची छाप आपणास प्रकरणी जाणवते.

त्यांच्या लोकगीतांमधून व लोककथांमधून प्रगट होणाऱ्या बोलीत, दृक्षराजी वन्यपशु व पक्षांचे मधुर कूजन, आणि सभोवतालचा परिसर अशा विविध प्रकारच्या सौंदर्यंसूष्टीचे दर्शन घडते. त्यातील विचारांची समृद्धी विपुल आणि

१. रानडे, अशोक

लोकसंगीत-शास्त्र, भारत मुद्रक आणि प्रकाशक, औरंगाबाद, 1975, पृ. 15-16

भौलिक आहे. त्यांच्या लोकवाडमयात सुद्धा त्यातील कल्पना व रचना अत्यंत चातुर्यंपूर्ण असून भाषेत लाघवीपणा आढळतो. नृत्यगीते विलोभनीय असून प्रत्येक शब्दाची निवड ही ध्वनी, लय, गीतांची ढव, स्वर, पदन्यास आणि वन्य-वाद्यांचे पार्श्वसंगीत ह्यांच्याशी सुसंबद्ध होईल अशी असते.

शंगाराला प्रत्येक वाइमय प्रकारात प्राधान्य असून निसर्गातील फळे, फुले, झाडे, पशुपक्षी इ. उपमांवर शंगारिकता आधारलेली आढळते. प्रस्थात रेलां⁵⁵, नृत्य पाहिल्यास व एकलयास या विधानाची सत्यता पटते.

व्यक्तिच्या वैयक्तिक किंवा कौटुंविक जीवनात त्याचप्रमाणे सामाजिक जीवनात कोणत्या सवयी आढळतात. जीवनाची ठेवण कशी आहे. ह्याचा ठसा भाषेवर उमटतो हे भाषाशास्त्रज्ञांना मान्य आहे. माडियांच्या जीवनात घाईगर्दी हा प्रकार नाही. जीवन हे संथ आहे. गती अतिशय मंद आहे. गरजा जेमतेम आहेत. द्रव्य किंवा इतर कोणत्याही वस्तुसंचयाची ओंढ किंवा वृत्ती नसल्याने तो बराचसा आढळशी आहे. प्रदीर्घ व ज्यात संथपणा प्रगट होईल; असे शब्दो च्चार हे ह्या जीवन वैशिष्ट्यांचे प्रतिविव म्हणता येईल. कारण वेळेला किंमत नाही. वेळेचे महत्व नाही, शिवाय कुठल्याही प्रकारची घाई नाही.

उदा.	दा	५५	यना	जाणे
	वा	५५	यना	येणे
	मा	५५	इना	विसरणे

या सर्व शब्दोच्चारात 'दा', 'वा', 'मा' चा फुरसतीने, लांबवून उच्चार होतो संभाषणात तो प्रकरणे जाणवतो.

धार्मिक कल्पनांचे योगदान

धार्मिक कथा आणि देवदेवता अनेक वर्षे परंपरेने चालत आलेल्या संस्कृतीचा भागच होय असे म्हणता येईल. निसर्गावरच जीवन पूर्णपणे अवलंबून असल्याने निसर्गाची प्रमुख देवता 'बडा देव' किंवा 'महादेव' ही त्यांच्या वैयक्तिक किंवा सामाजिक जीवनाचा केन्द्रबिंदु होय. हाच बडा देव त्यांच्या या संततीचे जसे कोडकौतुक करतो तसे त्यांच्या वासनामय गैरशिस्तपणाबद्दल शिक्षाही करतो, हे त्यांच्या कथांमधून स्पष्ट होते. लाकडाचे आणि वृक्षपललवांचे देव हे पण त्यांच्या जीवनपद्धतीचे प्रतीक होय. देवांचे सतीस्थान देखील एखादा वृक्षच असतो. टोळीप्रमुख किंवा कुलप्रमुख हे समाजजीवनाच्या स्थैर्यसाठी आवश्यक असे दुसरे देवत आहे. तेंव्हा त्यांचे गुणगान, दर्शन इ. संबंधित कथा, गाणी, भाषासमृद्धीत भर धालताह. दसरा, दिवाळी, पेरंगी, नवधान्य खाण्याची सुरुवात करण्याचा सण इ. संबंधित गाणी एकाच वेळी संस्कृती-दर्शन व भाषा समृद्धी दोन्हीही

साधतात त्यांच्या अटेक धार्मिक प्रसंगांना 'सोळा काढी अठरा ढेमसे' हे धार्मिक गाणे आवश्यक समजप्यात येते. अशी गाणी हा भाषेचा आणखी एक महत्वाचा सांस्कृतिक दुवा समजप्यास हरकत नाही. मंत्रतंत्र, जाडूटोणा यावर त्यांचा परंपरागत विश्वास हरकत नाही. त्यासाठी जे घवनी बापरण्यात आले त्यांचीही बोलीभाषेत भर पडली. एका पुजान्याच्या अंगात 'देवी अन्नाली' आली असता पुजान्याच्या मुखाद्वारे देवी जे वक्तव्य करते ते उत्कृष्ट वाड्मयाचे प्रतीक होय. ती कुठून आली आहे ते सांगताना म्हणते-

'मी मक्याच्या कणसातून, पाण्यातून, उमलत्या फुलातून, भूमिच्या पृष्ठ-भागावरून तसेच आकाशातील ढगांवरून, खडकातून आणि पर्वतामधून दन्यामधून आणि दूरवरच्या देवभूमीतून आली आहे.'

'मी मरत असणाऱ्या लोकांना पाहते. त्यांना स्पर्श करते आणि वरे करते ... मी रेशमाच्या धाग्यावरून खाली उतरते... मी तेहतीस उंच बाबू, सहासष्ट मोठे किल्ले, तीन लहान व बारा मोठ्या लाटा (पाण्याच्या) व एक नदी निर्माण केली आहे. जमिनोतील खड्हे आणि विशाल पाने माझ्या सूचनेने तयार झाली आहेत. आम्ही गाणी म्हणतो, पर्वताच्या शिखरावरून खाली येणाऱ्या झन्यांवरून आम्ही उतरतो, उंच किनाऱ्यावरून आम्ही उतरतो. किटकासारखे उडतो. भूमी-वरील प्राण्यासारखे चालतो. सर्पांप्रमाणे पुढे सरकतो. रेव आणि रेती काटाप्रमाणे पुढे ढक्कून बारीक वाढूतून आम्ही येतो...' 'प्राण्यांचे पळणे, पक्षांचे आवाज आणि झाडावरून पडून फुटण्यारे आम्हीच निर्माण केले आहे.'

हे वर्णन, अजिबात न शिकलेल्या व दैनंदिन जीवनात सामान्य भाषा बोलणाऱ्या पुजान्याच्या मुखातून काव्याप्रमाणे बाहेर पडलेले आहे, एकतर खरो-खरच देवी शक्ती बोलत असावी किंवा पुजारी हा उत्तम साहित्यिक असावा. वस्तुग्रिथी कोणतीही असो, धार्मिक क्षेत्रातील श्रद्धा आणि त्यांची जपणूक करणारे, पुजारी-जे ह्या आदिम समाजांचे वैचारिक नेतृत्वही करतात-ह्यांच्या-कडून बोलीला मिळालेली ही वाड्मयीन समृद्धीच होय.

विभिन्न सांस्कृतिक गटांचा परिणाम

तेलगु, कन्नड व मराठी, ह्या तिन्ही भाषिक लोकांशी संबंध आल्यामुळे त्यांच्या दैनंदिन जीवनात ह्या भाषिक गटांच्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्याची छाप आढऱ्यात, धोतर नेसण्याची पद्धती, केस कापण्याची पद्धती, दगडी फरशा (बंडा) जमीनीत उभ्या लावण्याची पद्धती ह्या दाकिणात्य भागातील म्हणजे तेलगु भाषिक भागातील आहेत. त्याचप्रमाणे भाषेतही तेलगू शब्द विपुल प्रमाणात

आढळतात. तेलंगणातून किवा महाराष्ट्राच्या चन्द्रपूर जिल्ह्यातील मराठी व तेलगु जाणणाऱ्यांमधून ज्या फिरत्या किवा स्थायिक व्यापार्यांचा त्यांच्या जीवनाशी संबंध येतो, किवा पूर्वापार आलेला असेल, त्यांच्याकडून मराठी व तेलगु भाषेतील शब्दांची देवाणवेवाण झाली असावी असे म्हणता येईल.

इतकेच नव्हे तर भूतपूर्व ब्रिटीश अधिकारी व हल्लीचे शासनाधिकारी ह्यांच्यापासून इंग्रजी शब्द आणि त्यामागील संकल्पनाही (Concepts) त्यांच्या जीवनात त्यांनी आत्मसात केलेल्या आढळतात.

उदा. प्लॅन्टेशन, गार्ड, फॉरेस्ट.

बाह्य समाजापासून अलिप्त व अज्ञात स्वरूपाचे समाजजीवन जगणारी ही जमात सतत टिकून राहावी इतकेच नव्हे तर तिची वृद्धी व्हावी ही एक सामाजिक वा सांस्कृतिक निकड लक्षात घेऊन इतर अनेक टोळी व जमातीप्रमाणे ह्या जमातीत देखील अनेक-पत्नी-विवाह आणि विवाहपूर्व जीवनार मुला-मुलींची मुक्त जवळीक मान्य करण्यात आलेली आहे. ह्या सामाजिक-सांस्कृतिक (Socio-Cultural reality) वस्तुस्थितीला पुरक किवा पोषक म्हणूनच की काय मुला-मुलींची एकत्रित नृत्ये व त्यावेळी म्हणण्याची चेष्टायुक्त शृंगारिक गीते निर्माण झालीत. यापूर्वीच येऊन गेलेल्या प्रकरणात जी गीते दिलेली आहेत, त्यात अशी उदाहरणे सापडतात. घोटुलजवळ अशी गीते म्हटल्याने शृंगारिक भावना व परस्पर आकर्षण उद्दीपीत होऊन वंश-वर्वनाच्या सामाजिक-सांस्कृतिक कार्यासि, प्रोत्साहन मिळते, त्यावरोबरच, ह्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्याची छाप ह्या बोलीवरही उमटल्याविना राहत नाही. भाषा व संस्कृतीच्या अंतरप्रभावाचे (Influence) हे उतम उदाहरण होय असे म्हणता येईल.

विकास कार्यक्रमाशी संबंध आत्यानंतर शाळेला जाण्याची गीते, निवडणुकीची ओळख झाल्यावर निवडणुकीशी संबंधीत गीतेही आढळतात. समाजातील बदलत्या अनुभूतीची अभिव्यक्ती भाषेतून सतत होत असते हे ह्यावरून स्पष्ट होते.

संस्कृती प्रगटीकरणाचे माध्यम-भाषा :-

विवाहप्रसंगी स्त्री व पुरुष मोकळेपणाने मिसळतात, आणि नववधूची तिच्या सख्या, आणि विहीणी परस्परांची गंमत करतात, किवा चेष्टामस्करी करतात. हे सर्व त्यावेळी होणाऱ्या नृत्यगीतांमधून चालत असते. सासरी जाणाऱ्या मुलीला माहेरची मंडळी निरोप देतात. त्यातूनही त्यांच्या संस्कृतीतील हळुवार मानवी भावभावना गीतामधून प्रगट होताना दिसतात. अशा प्रकारे विवाह संबंधी विविध प्रसंगी गीत वाढ़म्यात उत्सूक्त भर टाकली जाते. विवाह लागल्यानंतर मोठी होळी पेटवून त्या भोवती स्त्रीपुरुष जेव्हा आनंदाने नाचतात तेव्हा तो आनंद शब्दातीत असती. अवर्णनिय असतो. शब्द जाऊन फक्त छवनीच

शिल्लक रहातो. ढोलकीचा नाद आणि त्याला मध्येच उसणाविल्यासारखा शद्व-
धनीचा नाद एवढेच त्या प्रसंगाचे भाषिक अविष्करण असते. यावळून असे
म्हणता येईल की, संस्कृती-प्रगटीकरणाचे भाषा हे एक प्रमुख साधन असले
तरी भाषा ही स्वतः संस्कृतीचा एक घटक बनलेली असते. संस्कृतीवर ज्ञालेला
प्रभाव किंवा त्या संस्कृतीची वैशिष्ट्ये जेव्हा साहित्य किंवा वाडमयातून प्रकट
होतात तेव्हा त्यासाठी अनुरूप अशी भाषाही प्रचारात येत असते. ह्यातच भाषा,
इतर संस्कृती व इतर भाषांमधून काही शब्द आत्मसात करते, म्हणजे भाषेत
ज्ञालेल्या वदलावरून सांस्कृतिक परिवर्तनही लक्षात येते. दाक्षिणात्य संस्कृतीची
वरीच छाप माडियांच्या संस्कृतीवर आढळते व दाक्षिणात्य भाषांचाही प्रभाव
आढळतो. मराठी किंवा हिंदी भाषिक संस्कृतीचा प्रभाव असल्यामुळे ते देखील
शब्द ह्या भाषेत आढळतात इंग्रजी शब्दही जेसेच्या तसेच वापरण्यात आले आहेत हे
आपण पूर्वीच बघितले आहे. ह्या दृष्टिने एक अगदी अलिकडचे उदाहरण देण्या-
सारखे आहे. १९७४ ते ७६ च्या दरम्यान शासकीय कार्यक्रमाचा एक भाग
म्हणून ‘संतती नियमन’ शस्त्रक्रियांना प्रोत्साहन मिळाले आणि नेमून
दिलेले लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी शासकीय अधिकाऱ्यांनी ह्या लोकांना
यांच्यावर दबाव टाकून शस्त्रक्रिया करण्यास भाग पाडले. त्यामुळे त्या काळात
आपूरेशन ह्या शब्दाची ह्या लोकांना फार भिती वाटू लागली होती आणि हा
शद्वही जसाच्या तसाच रुठ झाला. म्हणजे एका शासकीय कार्यक्रमाचा प्रभाव
त्यांच्या जीवनावर इतका झाला की, त्यामुळे ‘आपूरेशन’ हा शद्व व ती प्रक्रिया
दोन्हीही त्यांना परिचित झाले. अशा प्रकारे भाषा ही, पूर्वी ज्ञात असलेल्या, नवीन
ज्ञात ज्ञालेल्या, सामाजिक सांस्कृतिक घटकांचे किंवा संकल्पनांचे प्रगटीकरण
करीत असते व त्याबरोबरच समृद्धही होत जाते.

शद्वसंग्रह आणि व्याकरण ह्यांच्यावर उत्तम प्रभुत्व असूनही अतिशय
सामान्य वस्तू, कल्पना आणि घडामोडी परभाषेत व्यवत करताना जी अडचण
भासते ती भाषिक अडचण कधीच नसते तर ती सांस्कृतिक अडचण असते. उदा,
अमेरिकन लोकांना ‘ओवाळणे’ ह्या शद्वाचा आशय आणि सांस्कृतिक महूत्व
शद्वाचा अर्थ कितीही स्पष्ट करून सांगितला तरी, समजू शकत नाही. एखाचा
व्यक्तिच्या चेहऱ्याभोवती दिवा ओवाळणे ही प्रक्रीयाच त्या लोकांना गमतीदार
वाटते. कारण त्या मागील संबंधीत व्यक्तिची भावना आणि त्या कियेचे सांस्कृतिक
पावित्र समजण्यासाठी लागणारी मनाची भावनात्मक घडण तेथे नाहीच.

साहित्य अकादमीच्या उपाध्यक्षपदी असताना प्रव्यात साहित्यिक श्री. प्रभाकर
माचवे ह्यांना निवडक मराठी नाटके व कादंवन्या ह्यांचे रशियन भाषेत भाषांतर
करताना एक गमतीदार अडचण आली. ती त्याची नागपूरला विदर्भ साहित्य संघात;

‘भाषणात सांगितली, ती अशी की’ ‘इश्श ह्या शब्दाला रशियन भाषेत समानार्थी शब्द किंवा हूंकर सापडेना. नाटकातील काही संवाद तर केवळ ‘इश्श’ ह्या शब्दावरच अवलंबून होते, त्याचे कारण शोधत असताना त्यांच्या असे लक्षात आले की, ‘इश्श’ ही प्रतिक्रीया मराठी किंवा भारतीय व्हिच्च्या ज्या मानसिक ठेवणीतून किंवा लाजागृष्णाच्या भावनेतून होते, ती ठेवण रशियन स्त्रीची नाही, म्हणजेच ही अडचण भाषिक नव्हती तर संस्कृतिक होती.

माडियांनी ‘लुगडे किंवा साडी’ ह्यासाठी आपलाच शब्द म्हणजे ‘लुगडा किंवा साडी’ घेतला. ‘चोळी किंवा पोलके’ ह्याला त्यांच्या बोलीत तर शब्द नाहीच, परंतु ‘लुगडा-साडी’ इतका चोळी किंवा पोलके आत्मसातही झालेला नाही, कारण माडिया संस्कृतीप्रमाणे स्त्रीने कमरेचा वरचा भाग झाकणे निषिद्ध आहे; आणि बाह्य संस्कृतीच्या संपर्कात आलेल्या ज्या मुली किंवा स्त्रिया चोळी वापरतात त्यांनी त्या क्रिया त्या शद्वांसह उचललेल्या आहेत. ह्या उदाहरणावरूनही संस्कृतीभिन्नतेप्रमाणे भाषेची ठेवण कशी बदलते हे लक्षात येते.

कोणतीही संस्कृती पूर्णपणे तिलेंप, निर्भेळ शुद्ध किंवा बाह्य संपर्कापासून मुक्त अशी कधीही असू शकत नाही हे मान्य करावे लागेल. इतर संस्कृतीशी संबंध येऊन तिच्यावर संस्कार घडत असतात. मात्र हे संस्कार घडत असताना किती प्रमाणात संपर्क आला आणि संबंधीत संस्कृतीतील लोक किती प्रमाणात स्ववंशवादी किंवा स्वसंस्कृतीनिष्ठ (Ethnocentric) आहेत, ह्यावर हा प्रभाव अवलंबून असतो. माडिया लोक भौगोलिक दृष्टचा इतर लोकांपासून दूर. अलिप्त आणि वर्षातून आठ ते नऊ महिने जेथे दलणवळण अशक्य असते अशा भागात राहतात. बाह्य जगाशी अत्यल्प संबंध असल्याने बाह्य संस्कृतीचा प्रभाव अल्पतम आहे. तसेच ते अत्यंत कर्मठ असून आपल्या संस्कृतीशी व वांशिक वैशिष्ठ्यांशी चिकटून आहेत तरीही त्यांच्यावर अनेक वर्ष अल्प प्रमाणात का होईना झालेल्या प्रभावातून आलेल्या काही गोष्टी आढळतात. उदा. चहा हे पेय. युरोपियन किंवा बाह्य जगाशी आलेल्या संपर्काचे एक प्रतिक म्हणता येईल पण त्यातही त्यांची परंपरा त्यांनी टिकवून धरली आहे. ते लोक गायीचे किंवा म्हशीचे दूध काढीत नाही. दूध काढणे पाप समजतात म्हणून माडिया बिन दुधाचा चहा पितात. मात्र ‘चाय’ हाच शब्द त्यांनी स्विकारला आहे.

वाळलेला कडू भोपळा किंवा इतर तत्सम फळांची भांडी किंवा मातीची भांडी परंपरागत वापरणारे माडिया बाह्य जगाशी संबंध आल्यामुळे काही भागात अल्युमिनियमची भांडी वापरू लागले. व त्याला जर्मनची भांडी किंवा ‘बुगडी’ म्हणू लागले. जर्मनी भांडी किंवा बुगडी हा शब्द बाह्य जगाशी आलेल्या संपर्काचे प्रतीक ठरतो.

वस्तु—विनिमयाच्या अर्थव्यवस्थेवर असलेले माडिया ‘पैसा किंवा रुपया’ हा शब्द शिकले आणि ते मोजता येत नसले किंवा मृत्यु माहित नसले तरी वापरू लागले. इतकेच नव्हे तर लुबाडले जाऊ लागले. हे सर्व शब्द बाह्य संस्कृतीचा प्रभाव पडल्यामुळे यांनी आत्मसात केले.

त्याच प्रमाणे रॉकेल, साईकिल, इस्कूल मोटर, डागदर, सुई (इंजेकशन) इ. अनेक शब्दांच्या बाबतीतही आपणास अशा प्रकारचे विद्यान करता येईल. आधुनिकीकरणाच्या (Modernisation) प्रक्रियेमुळे होणाऱ्या सांस्कृतिक व तदअनुषंगाने होणाऱ्या भाषिक परिवर्तनाची ही उदाहरणे द्वोत.

कोणत्याही समाजाची भाषा ही बहुविध असते. ती अनेक रूपे धारण करते किंवृत्ता ती बहुविध संस्कृतीला जोडणारा दुवा असते. दुसऱ्या दृष्टीकोनातून पाहता भाषा अशी स्वतंत्र नसतेच. खरे अस्तित्व असते ते वोलीलाच. भीगोलिक स्थान, जीवनावश्यक व्यवसाय किंवा उद्योग, इतर सामाजिक वृत्ती, स्त्रिया, लहान मुले व वृद्ध इत्यादीचे व्यवहार व जीवन ह्या सर्वांतीन बोली भाषा प्रकट होते व तिचे स्वरूपही थोडेथोडे बदलते. म्हणून त्या समाज जीवनातील सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये संस्था इ. कार्य शक्य व्हावे म्हणूनही तिच्यातील शब्द तयार होत असतात. उदा माडियांच्या जीवनात गीत व नृत्य ह्यांना अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. हे आपण बघीतलेच आहे. त्यासाठी रेला ss रे ss रिरि ss ला ss रे ssss रेला ss ह्या अनुषंगाने स्वर व धनी निर्माण झालेत. वास्तविक ह्या शब्दांना अर्थ असा कोणताच नाही.

त्याच प्रमाणे ‘घोटूल’ ह्या शब्दाला आपल्या भाषेत अगदी समर्पक शब्द सापडणे कठीण आहे घोटूल हा निव्वळ शब्द नसून वंश परंपरागत चालत आलेश्या सांस्कृतिक परंपरेचे व वांशिक निकडीचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या संस्थेचे ते एक प्रतीक आहे.

‘पोलो’ ‘पोलवा’, फेरसापेन इ. शब्द याच प्रकारात अंतर्भूत होतात असे म्हणता येईल.

संस्कृतीचे वेगळेपण :

एकंदरीत पाहता आपणास असे म्हणता येईल की, माडिया, सांस्कृतिक-दृष्टचा समृद्ध आहेत आदिवासी समाज अत्यंत दुर्गम व डोंगराळ भागात राहात असल्याने इतर समाजापासून अलिप्त राहिल्यामुळे आपले वेगळेपण टिकवून आहे. माडिया अजूनही निरक्षर अवस्थेत आहे. त्यामुळे त्यांच्या प्रगतीला खिल वसल्यासारखी झालेली आहे. बोली भाषेतील लोककथा, नृत्यगौते, ज्ञान, म्हणी ह्या एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे श्रुतीच्या स्वरूपात मौखिक परंपरेनेच

आलेल्या दिसतात. लिपी नाही म्हणून शिकण्याला ही भाषा अवघड असलो तरी शब्द-संपत्तीने परिपूर्ण अशी त्यांची बोली आहे.

ह्या माडियांचे भावविश्व व समाजजीवन हे अगळे आहे. त्याला एक आंतरिक मूल्य आहे. ते परिपूर्ण आहे.

सामुहिक जीवन हे संथ, शांत व परस्पर सामंजस्याचे राहील ह्याची ते कटाक्षाने काळजी घेतात. त्यासाठी धर्माचरण, धार्मिक श्रद्धा, रीतीरिवाज, कर्मकांड शिष्टाचार, रुढी आणि परंपरा ह्यांच्या नियमांचे पालन करीत असताना आपणास दिसतात. त्यासाठी पंचायत, पेरमा, पुजारी, इ. बाबीना ते जावर्जुन शरण जातात. सामुहिक जीवनाच्या आड त्यांच्या वैयक्तिक बाबी कधीही येताना आढळत नाही.

आर्थिक जीवनाच्या बाबतीतही ते बरेच उदासीन आहेत. पोटापुरती किवा उपभोगपुरती कमाई असा साधा, सरळ आर्थिक विचार दिसतो, त्यामुळे माडिया हा काहीसा अत्पसंतुष्ट बनलेला आहे उलटपक्षी जाडूटोणा, मंत्र-तंत्र व आधिभौतिक विश्वासंबंधी मात्र अतिशय संपन्न ज्ञान प्राप्त केलेला आहे. प्राणी, जमीन, चातावरण, निसर्ग, ह्यासंबंधी अनुभवावर आधारलेले माडियांचे ज्ञान भरपूर आहे. माडिया हे निसर्ग सान्निध्यात सतत राहत असल्याने स्वच्छंदी जीवनाचा जरी पुरस्कार करणारे असले तरी रितीरिवाजांचे बंधन त्यांन्यात आढळते. विवाह प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण कौटुंबिक जीवन, 'घोटुल' सारख्या सामाजिक संस्था, आप्तसंबंधाविषयीचे नियम ही त्यांच्या सामाजिक जीवनाची महत्वाची अंगे आहेत. म्हणूनच स्वच्छंदी जीवन जगणारे असूनही त्यांच्या जीवनाचा तोल हा ढळलेला आढळणार नाही.

म्हणूनच पुरेसे खायला नाही, प्यायला पाणी नाही, तरीही त्यांचे जीवन समाधानी, तृप्त व आनंदी आहे. माडियांची संस्कृती ही उच्च प्रतीक्षी व पुरातन आहे हे निविवाद आहे. अशा संस्कृतीचे प्रतिबिंब उमटलेली आणि तिचे वाहक असलेली त्यांची बोली-भाषाही ह्या संदर्भात त्यांच्या संस्कृती इतकीच पुरातन करते व म्हणून त्यांच्या संस्कृतीच्या अव्ययनाचे एक मौलिक साधनी ठरते.

परिशिष्ट क्रमांक एक – माडियांची नावे

भामरागड विभागातील निवडक खेडयांमधील माडियांची नावे.

बडा माडिया :-

खेडयाचे नाव	नाव	बडिलांचे नांव	कुलनाम किंवा गोत्र
लाहेरी	विजजर	मूका	षुगाटी
	दोगे	पोरिया	ओगामी
हिंदुर	बोंगे	पांडु	पुंगाटी
	पांडु	दुंगा	दुरवा
विच्चा	विच्चा	विज्जा	वळे
	दोगे	विज्जा	माडवे
मासा	मासा	दसर	मोटा
	दोगे	बोडंगा	अलामी
पुसु	पुसु	विच्चा	षुगाटी
	डुंगा	मोगा	तिम्मा
कोहला	कोहला	बोंडे	पुसाली
	गट्टी	बोडगा	नागोटी
दिरंगी	पोरीया	डुंगा	दुर्वा
	डुंगा	बहचा	जेट्टी
कुवाकोडी	दुग्गे	कोरके	मठामी
	केये	गुडसा	उसेंडी
येरमा	येरमा	वंगा	उसेंडी
	सैतू	उरनी	उसेंडी
केये	केये	अटिया	परसा
	पेदा	बुसी	उसेंडी
आगा	आगा	करवे	कडंगा
	कुम्मा	दुडी	कडंगा
काना	काना	दसर	उसेंडी
	बत्ते	बंगा	उसेंडी
जाग	जाग	शिंगा	कोडगा
	टुगे	चूकुक	उसेंडी

छोटा माडिया :-

पुसवरा	भुरा	मासा	पुंगाटी
	कोत्ती	बंडे	भोगामी
झाहेरी	कटियां	--	भोगामी
	जोगी	दोबा	पट्टो
	पांडू	हरा	भोगामी
	हेवडा	अडवे	भोगामी
	गोगी	कोपा	भोगामी
	उलगे	जोगी	कुडमेटी
	पेडू	नूसा	पल्लो
	माहाडू	पागू	पेरमा
	नुरा	दामा	परसा
	वंजा	दसरु	गोटा
	गोगा	मुसरा	कुडय्यामी
	दोगी	गुडमसा	पुंगाटी
	पुसु	गिल्ला	बोगामी
	पातलु	डोलु	तिम्मा
	दोगे	आडवे	कुडयामी
	पोरीया	जेगे	डूरीकू
	वाले	पांडू	बोगामी
	पेका	पुसा	आतलमी
	मंगरु	पोटी	ओक्साग
जुव्वी	कुम्मा	पांडु	पुंगाटी
	लेबे	डुगे	ताडो
	बंडे	वेल्ला	कोरसा
	कोहल	वंजा	कुडय्यामी
	झुरु	वंजा	पुसामी
	केय्ये	भीनर	ओडामी
	वांडू	वंजा	कुडयामी
	कुम्मा	केये	मंज्जा
	घत्ते	बय्या	पुंगाटी
	केये	वंगा	पुंगाटी

होडरी	पुसु	पुकरी	विडपी
	जोगा	बोडंगा	विडपी
	अडवे	जागा	गाडवे
	पेका	दोगे	विडपी
	उलगे	मांडा	दुख्खी
	सामा	पोरिया	तिम्मा
	अडदे	विल्ला	तिम्मा
	केये	अडवे	तिम्मा
	पांडू	आहरु	तिम्मा
	मंगरु	गेलु	वडे
	गिल्ला	बोडंगा	विडपी
	सयतू	मूरा	हक्को
	अडवे	जोगा	गावडे
	फकरी	दोगे	विडपी
	नगो	माहरु	विडपी
कुम्मरणुडा	संजु	बंडे	लेकामी
	सुकू	बोडंगा	पुंगाटी
	कोमटी	नेवलू	कोरसामी
	बेडे	गुज्जा	कोरसामी
विना गुंडा	साईबी	काना	दुर्वा
	सथतु	काजा	दूरवा
मुरंमल	पोरिया	इकटा	दूरवा
	मासा	केये	पुंगाटी
	नरंगो	इरपा	पुंगाटी
	टुगे	हारा	पुंगाटी
	काणा	बह्या	पल्लो
	मासा	केय्ये	पुंगाटी
	इरपा	त्स्सा	वडे
	बोडंगा	जल्ला	परसा
गोल्लागुडा	इरपा	पेंदा	पुंगाटी
	कोपा	गोगा	पुंगाटी
	वाले	मुरा	पुंगाटी

हिंदैवाडा	इरपा	मुरा	कतलामो
	नरगो	इरगा	पुंगाटी
	रामा	गुड़ल	पुंगाटी
	भिमर	पोदी	मज्जी
	डोली	इरपा	तिम्मा
	बय्या	मासा	मोहंदा
कायनगुडा	कल्लू	--	पुंगाटी
	कुम्मा	मादी	मुडमा
मोरामेड्डा	मुका	विज्जा	पुंगाटी
	गिल्ले *	विज्जा	मज्जी
	डोबा	केचे	पुंगाटी
पराईनगर/परेनार	दोगे	गूटा	होयामी
	कोरके	पांडू	होयामी
	इरपा	करपा	पल्लो
	नेरो *	बिच्चा	माहका
	कारी *	दोगे	माहका
	माली *	उलगे	माहका
	मसरी *	उलये	कांडगा
	गिल्ले *	चाणी	माहका
	रेमटी *	उलगे	माहका
	मुल्ला	कोपा	माहका
	मुकू	दोबा	पुंगाटी
	इरपा	मुरा	मिठ्ठा
	विज्वा	डोलू	नैताम
	केये	मैदा	गिच्चा
आरेवाडा	पोरिया	विच्चा	गावडे
	गिल्ला	महार	वडे
कवंदे	मुका	डोलो	पल्लो
	टुगो	मुसा	वडे
	मादी	वंगा	वडे
	पुसू	मीना	पुंगाटी
	डुंगा	मूका	वडे

गोगचाडा	बोरका	मुल्ला	पल्लैं
	पोवरी	दस्सा	मडकानी
	मासा	गिल्ले	धुगाटी
	कये	मासा	पल्लो
	मुक्कू	कोंदा	मैँडियामी
	विज्जा	बूँडगा	माहका
	पुस्त्र	बूँडगा	माहका
	विज्जा	काणा	मुहंदा
	दंसरु	गट्टी	मडकामी
	सेतु	गट्टी	मडकामी
	मासा	बुँडगा	बड्डे
कुरसीनार	पांडू	बंडे	येरमा
	कुम्मा	इरपा	तेलामी
	कारे	इरपा	बंडे
	करवे	मारा	तेलामी
	मादी	बथ्या	मोटामी
	कारे	इरपा	दुर्वा
	दोगे	वाले	तेलामी
	मालू	दोलु	धुंगाटी
	दसरु	मासा	तेलामी
	जोगी	इरपा	तेलामी
	विज्जा	विट्टा	वाचामी
पीयरकोठी	इरगू	बोगे	बडे
	सैयतु	मुरा	अलामी
	गिल्ला	दसरु	मटामी
	मुसरा	मासा	मटामी
	मुरा	फरवे	अलामी
	मूरा	दसरु	फातो
	आगे	दोगे	बडे
	पेका	वज्जा	मटावी
	वाले	बंडे	मुहुङ्द
	फरवे	बोँडंगा	बडू
	सुकू	सैतु	बडू
	डोलू	क.रे	मटामी.

* ही स्त्रियांची नावे होत.

परिशिष्ट क्रमांक दोन-खेड्यांची सूची

एटापल्ली पंचायत समितीमधील भागरायड विकास खंड विभागातील
खेड्यांची सूची

अडंगा	अलंडंडी	आलेंया
आरेवाडा	बडकी	बांदे
बंगाडी	बेऊर	बेसेवाडा
भामरायड	भाटपार	भुसेवाडा
विढी	बीनागुंडा	बोडामेंट्रा
बोरीया	बोटनसुंडी	बोडाये
बुर्णी	चिचोडा	दामनमरका
दरभा	दैवपाडी	धोडराज
दोडेपल्ली	दुहागुडम	प्रुकडुम्मे
फोदेवाडा	फुंडी	गारदेवाडी
गट्टा	गट्टागुडा	गोटष्टडी
गिल्लनगुड्हा	गोदेल्ली	गोल्लागुडी
गोंगवाडा	गोपनार	गोरानूर
गोरगुडा	गोंडापूरी	गुंडेनहोड
गुंडेजून	गुंडूरवाही	हाळोदंडी
हालवेर	हेदरी	हेस्तलकासा
हिककेर	हिंदेवाडा	हितफाडी
हिद्दर	होडरी	हितधारा
इरपनार	इतलनार	जांबिया
जिंगाब	जुव्वी	करमपल्ली
कसनसूर	कथलासूर	कवन्दे
कोडमर्रा	सान्दीनेन्दवाडी	कियार
कोन्दवाही	कोसापुंडी	कोयानगुडा
कोयार	कुचेर	कुडकेली
कुकामेटा	कुमरगुडर	कुंजेमरका
कुम्हर	कुण्णार	कुवाकोडी
लाहेरी	लष्करी	भालेंगा
मल्लमपोद्दुर	मारधूर	मानगुटा
मानडकुही	मरकल	मारहनार
मेडपल्ली	मोडस्के	भोहंडी

मोरडपूर	मुरतल	मुरमभुशी
मूरवाडा	मुसापाडी	नारगुंडा
नेलगोंडी	नंदवाडी	मिरणुंडवांच्छा
पाडूर	कवतामपल्ली	पयमा
पल्ले	वराईनार	परसलगोंदी
पिडमिला	क्यन्दीगुण्डम	पोक्कूर
पोयरकोटी	पुंगासूर	पुसकोटी
पासूमपल्ली	पुसावारा	रानी पोदूर
रेकाभाटल	रेकनार	सूरजागड
ताडगाव	ताडगुडा	तित्तीकुडम
टेकला	तिमेली	तिरकामेट्टा
तितोडा	तोडसा	तुमरकोडी
तुर्रे भरका	वाटेली	वेंगदूर
विसामुंडी	वाडवी	वांगतुरी
व्हटेली	वेलमागड	ये मली
शारेवाडा	केहकापारी	अबनपल्ली
बचबोडी	रेकामेट्टा	उडेरा

संदर्भ ग्रंथ

इंग्रजी ग्रंथ

Deogaonkar, S. G. (Dr)	Problems of Development o Tribal Areas.
-do-	Madias of Bhamragad.
Elwin Verrier (Dr)	The Kingdom of the young Maria, Murder and Suicide.
-do-	The Muria and Their Ghotul.
-do-	Tribal world of Verrier Elwin.
Fishman, Joshu A.	Language in Socio-Cultural Change
Furer Haimendorf, C.	Gonds of Andhra Pradesh.
Von (Prof.)	
Grigson, W. V.	The Maria Gonds of Bastar.
Grierson G. A.	Linguistic Survey of India. (Vols. IV, X)
Govt. of Maharashtra	Schedued Tribes In Maharashtra Vol. X
G. O I. Publication Div.	The Tribal People of India, Vol.
The Illustrated Encyclo- paedia of Man-Kind.	(London-1978)
Knabe, W. K. (Dr)	Maria Religion.
Maharashtra State, Gazetteers of India	Chaudrapur District Gazetteer, (Revised Edition)
Pagdi, Setu Madhavrao. (Dr)	A Grammer of Gondi Language
Patwardha, (Rev.) V. B. S.	Gondi Manual.
Russel and Hiralal	The Tribes and Castes of the Central Provinces of Bastar.
Samarin	Field Linguistics.

UNPUBLISHED

Dengaoaker S. G. (Dr)   Bhamragad Research Project-
Report.

मराठी ग्रंथ

अम्नीहोत्री, द. ह.	मराठी वर्णोच्चार विकास.
कालेलकर, ना. गो. (डॉ.)	भाषा :— इतिहास आणि भूगोल.
—,,—	भाषा आणि संस्कृती.
—,,—	भाषा, बोली आणि लेखन.
काळे, यादव माधव.	नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास.
कुळकर्णी, कृ. पां.	मराठी भाषा उद्गम व विकास.
—,,—	शट्ट, उगम आणि विकास.
कर्वे, इरावती (डॉ.)	मराठी लोकांची संस्कृती.
गजेन्द्रगडकर, श्री. न.	भाषा आणि भाषाशास्त्र.
ग्रामोपाध्ये, (डॉ.)	भाषा, विचार आणि मराठी भाषा.
जोशी, प्र. न.	सुवोध भाषाशास्त्र.
तोडासे, एम. जे.	धर्मिककथा, बडादेव दर्शन, फेरसापेन पुजा.
थते, अनिल	आमरागडची भ्रमणगाथा.
नाडगोडे, गुरुनाथ (डॉ.)	भारतीय आदिवासी.
नारगोळकर, व सौ. नारगोळकर	जंगलचे राजे.
पानसे, मु. ग.	भाषा :— अंतःसुत्र आणि व्यवहार.
परुळेकर, गोदावरी	जेव्हा माणुस जागा होतो.
भागवत, दुर्गा	लोकसाहित्याची रूपरेषा.
—,,—	धर्म आणि लोकसाहित्य.
भांडाकर, पु. ल.	सामाजिक संशोधन पद्धती.
मांडवकर, भाऊ (डॉ.)	कोलाम.
—,,—	आदिम.
मालशे, स. ग. (डॉ.)	शोध निवंशाची लेखनपद्धती.
मांडे, प्रभाकर (डॉ.)	लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह.
—,,—	लोकसाहित्याचे स्वरूप.
महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ,	कवळ भाषा प्रवेश.
—,,—	तेलगु भाषा प्रवेश.
महाराष्ट्र लोकसाहित्य समिती	महाराष्ट्र लोकसाहित्य माला-पुस्त्र चौथे,
राजूरकर, अ. ज.	चन्द्रपुरवा इतिहास.

वन्हाडपांडे, व. कृ. (डॉ.)	नागपूरी बोली.
वैद्य, गोसावी, सहस्रवुद्ध, देव संत, हु. का.	मराठी भाषाशास्त्र.
संगवे, विलास (डॉ.)	संशोधन, पढ़ती प्रक्रिया अंतरंग. आदिवासीचे सामाजिक जीवन.
	नियतकालीकात प्रकाशित लेख
जोशी, वि. वा.	‘गोंडवन, नव्हे माडियांचे नंदनवन,’
कुलकर्णी, सु. वा. (डॉ.)	सहयाद्री, खंड ३७, अंक २ रा फेब्रु. १९५३ ‘द्राविडभाषा परिवार’ नवभारत, वर्ष २८, अंक ११ व १२, ऑगस्ट, सप्टेंबर १९७५, प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वाई.
बडवे, महादेव रामचन्द्र	‘रेलां रिरीलो’ दै. लोकमत साहित्य-जत्रा नागपूर दि. २५ जुलै १९७६
मेश्राम भुजंग	‘गोंडी भाषेचे भवितव्य,’ दै. लोकमत साहित्य जत्रा, नागपूर, दि. ३ फेब्रु. १९८०

- शुद्धिपत्रक -

पृ. क्र.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६	२१	तक्त्यात दिलेलं आहे. (तक्ता क्रमांक एक)	पूर्ण वगळावे. तक्ता जोडलेला नाही.
	२३	तक्ता क्रमांक २ मध्ये दिलेले आहे. तक्ता क्र. २ वरून	पूर्ण वगळावे. तक्ता जोडलेला नाही.
६	२	‘संखाल’	संथाल
११	२१	सहमांची	समूहांची
१२	१०	संवंध	संबंधित
१८	२	कचेतन	अचेतन
१९	मथळा-२	भाषिक वंश	परिच्छेदाचा मथळा समजावा
२०	७	प्रभावर	प्रभाव
२०	९	शब्दसंचयात	शब्दसंचयात
२०	२८	समाजसेव्यांचा	समाजसेव्यांचा
२१	४-मथळा	भाषची	भाषेची
२१	११	हात	होत
२१	१४	ताच	तोत्र
२२	१	गोंडांच	गोंडांची
२२	१९	बालीच्या	बोलीच्या
२३	३०	रङ्गविसा	रेंडविसा
२५	११	सत्तुम	खत्तुम
२५	१४	कुही सुवा	कुही/सुवा
२६	३१	नोष्टिंग नोष्टी	गोष्टिंग गोष्टी
२८	१४	हुवल	हुवाल

पृ. क्र.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३०	२५	ज	जे
३२	१३	मडु	मुडु
३३	१४	नाल	नालु
३४	१२	पालु	पालु
३५	२५	मञ्च	मञ्चु
३६	२२	रसावरूल	रूपावरूल
३७	१४	कुही सुवा	कुही / सुवा
३९	२५	पावतांचे	पावेतोचे
३९	२८	उंदी कमी विसा = एकोणवीस वीसा	उंदी कमी विसा = एकोणवीस
	२९	उंदी=एकवीस रंडु वीसा=चाळीस इ.	वीसा उंदी=एकवीस रेंडु वीसा=चाळीस ई.
४२	२२	शद्ध	शद्धात
४३	४	शद्धावयवाची	शद्धावयवाची
४३	५	व्यजनाचा	व्यंजनांचा
४४	२	सातव्या	चवथ्या
४४	२०	दोन	दोर
४४	१८	हरीगम	इरीगम
४५	१	येल्लू	येल्लू
४५	३३	वसी	बुसी
४६	३	येडको	येडकी
४७	११	मालका	मोलका
४७	१४	व्यगोगई	व्यंगोगई
४७	१७	होंडा	न्होंडा
४८	१६	नेत्तराला	नेत्तराल

पु. क्र.	ओळ	अनुद्ध	शुद्ध
४९	१७	कोडीयल	कोडीयड
४९	१८	कायतोर	कोयतोर
५०	२३	अपांग	आपांग
५२	१३	आगु	ओगु
५२	२८	टाकणे	टाकणारे
५४	८	मन्दानो	मन्दाना
५४	२२	ते	तू
५७	१९	याग्वन	याग्वनु
५९	१४	वस्केटकु	वस्केटकु
५९	२५	इच्चुक	इच्चुक
६०	१०	सातव्या	पाचव्या
६०	३०	येडकी	येडकी
६२	३	‘अ’	‘ॐ’
६३	९	उकी	उको
६३	३१	पो	पोताना
६६	१६	‘ब’	‘ह’
६६	२०	‘मा ऽ हि : या ऽ :’	‘मा ऽ नहि : या ऽ :’
६९	२८	‘अयो’	‘अयी’
७०	९	वडंज	वडंजु
७४	१	दरयना	दायना
७४	८	आनवडी	आनचाढी
७९	८	इक्षर	ईक्षर
७९	१०	विच्च चिच्च	चिच्च
७८	१०	गाटा	गाटो
७९	११	जो र अ सा मी	ज़ो र अ सा मी

पृ. क्र.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
८३	१	नलनरकल	मंलनरकल
८४	२	हु वा ली'	हु वा ली'
८४	३	हु वि या'	हु इ या'
८४	६३	वाटाण	वाटाणा
८४	१६	वे दुडु र'	वे दुडु र'
८४	१७	वे टूट ड'	वे टूट' ड'
६५	३	आरोली	चारोली
८६	१९	इसपेरी	इसवरी
८९	२२	लिंजी	तिंजी
९०	२१	मुत्तेसकीकू	मुत्तेसकीकू
९२	पहिल्या दोन ओळी	पहिल्या दोन ओळी चुकून छापल्या गेल्यात.	पहिल्या दोन ओळी गावाव्यात.
९२	५	जांग	जांग
९२	६	सोचता	तोचता
९२	७	वियेरसू	वियेरतून
९२	२१	विडस्ते केननेस्तुकू	विडस्तेके ननेस्तुकू
९३	१	वेदना	तेदना
९४	१२	जिंजी	तिंजी
९४	१२	जिंदाना	तिन्दाना
९५	१३	योऱ्हू	येऱ्हू
९५	१५	योऱ्हू	येऱ्हू
९६	६	माती	मत्ती
९७	५	आनाल	आनाल
९८	२२	पल्लेला-पणू	पल्लेर-पणू
९८	२४	पिंडा	पिंडी

पृ. क.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१९	१४	लोतूहळू	लेतूहळू
१९	१६	सूर्टींग	डुटींग
१९	२६	पुलोग	पुतोग
१००	७	(ते ठरवितात)	*(ते ठरवितात)
१००	१२	पेरनाल	पेरमाल
१००	१४	मावासुईतोग	मात्रासुईतोग
१००	२१	तक्कीतगा	तर्छ तगा
१०१	११	भाट	माट
१०१	३०	वरलोसी	वरसीसी
११५	९	आहे,	आहे'
११९	८	र नेच्या	रचनेच्या
१२२	० १	चवय्या	आठव्या
१२२	१९	अरके	अस्के
१२३	१२	जाडो	जोडी
१२४	२१	अटू	अंटू
१२४	२३	नम्म संगीन	निम्म संगोन
१२५	२५	मेआ	मेटा
१२६	१	‘ कहाते ’	कडाते
१२७	१५	बालाले	बाबाले
१२८	२७	इस्कुला	इस्कुलता
१२९	२६	लोनू वायाना	गाटो तिदाना
१३३	१	कुमूर-सोडा	कुमूर-तोडा
१३४	५	नुरो-गुत्ते	नुरो-मुत्ते
१३४	९	‘ गुरु ’	‘ गुर ’

पृ. अ.	ओल	शुद्ध	अशुद्ध
१४४	९	कोइतूम	कोइतूर
१४८	तळटीप	Media of Inter- India Publication, Bhamragad,	Media of Bhamragad, Inter India Publication,
१५५	१६	कासव	(कासव)
१५५	३२	आत्राम	आत्राम
१५६	१०	येरवेन	येरवेन
१५६	१०	वि	नावे
१५६	१५	देवतारे	देव तोरे
१६४	१८	जहे	जसे

